

કાંચીની સંનિધિમાં

વિનોબા

સંપાદક :
ચુનીલાલ વૈદ્ય
પ્રબોધ ચોકસી

દસ આના

પ્રેસ પ્રકાશન
મુખ્ય કાર્યાલય, ધડિયાળી પોળ
વડોદરા

અનુક્રમ

૧. શુદ્ધાવતારે	... ૫
૨. દિવ્ય ચેતના	... ૧૩
૩. વેદાંતી લોકશાહી	... ૧૮
૪. જ્ઞાનયજ્ઞનું પાંચમા વર્ણનું સરવૈયું	... ૨૬
૫. સાત્ત્વિકી શક્તિની શોધ કરીએ	... ૪૮
૬. વિશ્વશાંતિ યજ્ઞનો બીજો મંત્ર	... ૭૧
૭. લોકનીતિની રચાપના	... ૭૭
૮. અદ્વિસક ક્રાંતિ અને સંગઠન	... ૯૦
૯. ચતુર્વિધ કાર્યક્રમ	... ૧૦૪
૧૦. બેકારી નિવારણ	... ૧૧૦
૧૧. સંસ્કૃતિઓનું પંજ-આખ	... ૧૧૩
૧૨. વિચારસાસન અને કર્તૃત્વ વિભાજન દ્વારા શાસનમુક્ત સમાજ રચના	... ૧૧૯
૧૩. નર્મ તાલીમ-જીવન યજ્ઞ	... ૧૨૬
૧૪. સર્વથા ક્રાંતિકારી તાલીમ	... ૧૩૫
૧૫. ઉપવાસીનાં ચાર પ્રવચનો	... ૧૪૨
૧૬. સિંધુવલ અનેલા જિંદુની વાણી	... ૧૫૧

૧.

બુદ્ધાવતારે

ભગવાન ગૌતમ બુદ્ધના નિર્વાણને આજે અઢી હજાર વરસ થાય છે, એ નિમિત્તે આજનો દિવસ આખી દુનિયામાં ઊજવાઈ રહ્યો છે. ખાસ કરીને એશિયાખંડમાં બૌદ્ધધર્મમાં માનનારા ધણા દેશો છે, ત્યાં આજે ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક ઊજવણી થશે. આપણા દેશમાં પણ ઠેકઠેકાણે આ ઉત્સવ સમારંભપૂર્વક ઊજવાશે, ગૌતમબુદ્ધનો જન્મ, નિર્વાણ, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અને વિહાર એ બધું આ ભારત ભૂમિમાં થયું હતું તેથી આ ઉત્સવ હિંદુસ્તાનમાં ખારે પ્રેમથી ઊજવાઈ રહ્યો છે. સરકાર પણ એમાં ભાગ લઈ રહી છે.

આપણા આ દેશમાં જે અનેક સત્પુરુષો થઈ ગયા તેમાં બુદ્ધ ભગવાનનું એક વિશિષ્ટ સ્થાન છે એમાં કશો સંદેહ નથી. એક હજાર વરસ સુધી ધર્મપ્રચારકો બુદ્ધનો સંદેશો દેશને આ ખૂણેથી તે ખૂણે સતત ફેલાવતા રહ્યા. આ કાઝીપુરમ્ પણ એક કાળે બૌદ્ધોનું ધામ હતું. આજે જો કે ઉપર ઉપરથી જોનારાઓને એવું ભાસે છે કે હિંદુસ્તાનમાં બૌદ્ધધર્મ છે જ નહિ. પણ એ કેવળ ભાસ જ છે હિંદુસ્તાને બુદ્ધ ભગવાનના જેટલા મુખ્ય ઉપદેશો હતા તે બધાને પચાવી લીધા છે, આત્મસાત્ કરી નાખ્યા છે.

નિર્વાણ પ્રતિકાર

બુદ્ધે ત્રણ ધણી મોટી વાતો આપણી સમક્ષ મૂકી. એક સ્પષ્ટ વિચાર તો તેઓએ એ મૂક્યો કે વેરથી વેર કદી પણ રામતું નથી. તેઓના

જમાનામાં પણ આ કોઈ છેક નવી વાત નહોતી. એમના પહેલાં પણ હિંદુ-ધર્મના મૂળ ગ્રંથમાં આપણને આ વાત જોવા મળે છે. પરંતુ બુદ્ધે અત્યંત સ્પષ્ટતાપૂર્વક, કેશા પણ અપવાદ સિવાયના નિરપવાદ ધર્મ તરીકે આ વાત જગત સમક્ષ મૂકી. એ જ વાત ફરી ઇસુ ખ્રિસ્તે ૫૦૦ વરસ પછી સ્પષ્ટ શબ્દોમાં મૂકી અને સંતોએ એનું વારંવાર પુનરુચ્ચારણ કર્યાં કર્યું છે, છતાં દુનિયામાં લોકો એ વિશે નિઃસંશય નથી બન્યા. એ લોકો વિચારે છે કે “વેરનો પ્રતિકાર (સામનો) વેરથી જ કરવો પડે છે. વખત આવે એવું કરવું જ પડે છે, એમાં આપણો છૂટકો નથી.” પણ હવે વિજ્ઞાનને કારણે એવી હાલત પેદા થઈ છે કે લોકોના મનમાં ઊલટી જ સંકલ્પ થવા માંડી છે: “હિંસાથી કોઈકું કટકું ઊઠવશે?” માટે આ તખ્તે બુદ્ધ દેવનો એ સંદેશો અત્યંત મહત્ત્વ ધરાવે છે. અને જાણે કે દુનિયા એનો અમલ કરવા તૈયાર થઈ રહી હોય એવી બધી તાસીર દેખાય છે. વંચગાળાનાં હજાર વરસ એજે નથી ગયાં. લોકો ચિંતન-મનન કરતા રહ્યા છે. પણ સમય હવે પાડ્યો છે તેથી સામાજિક રીતે એ વાતનો અમલ કઈ રીતે કરવો એ હવે વિચારી કાઢવું જોઈએ. નિર્વેર પ્રતિકાર હવે સજીવા માંડ્યો છે, એનું પણ એક શાસ્ત્ર ઠળાવા માંડ્યું છે. મને ઉમેદ છે કે બુદ્ધ ભગવાનનું અવતાર કાર્ય હવે સર થઈ રહ્યું છે.

(૧૧૧, ૫)
તૃષ્ણારૂપેત જીવન વિકાસ

બીજી વાત તેઓએ આપણી સમક્ષ એ મૂકી કે આપણે તૃષ્ણા વધાર્યે જઈશું તો દુઃખ વધશે. એટલે ઉત્તરોત્તર જરૂરિયાતો વધાર્યે જઈએ એમાં લાભ નથી. આ વાત સંતોએ ફરીફરીને કહ્યા કરી છે અને ધાર્મિક પુરોહિતોએ માની છે. પણ કહેવું પડશે કે આ વાતને માટે હજી લોકમાનસ તૈયાર નથી. હિંસા જતી જોઈએ એ ભાવના તો લોકોના મનમાં ઊભી છે, પણ તૃષ્ણા વધારી ન જોઈએ એ વસ્તુ નિશ્ચિન રીતે હજી નથી ઊભી. મારું કહેવું તો એ છે કે તૃષ્ણા વધાર્યે જઈએ અને પાછા નિર્વેર જીવન ગાળવાની મયામજી કરીએ, એ વાત બેગી બને તેમ નથી.

હિંસા અટકે તેવી વાસના પેદા થઈ છે, પણ સામે પાસે તૃષ્ણા ન વધવી જોઈએ એવી ભાવના ઊભી થઈ નથી. ઊત્ક્રુષ્ટ આપણે તો એવી આંશાઓ સેવીએ છીએ કે આપણે જરૂરિયાતો તો દગલાબધ વધારી શકીશું અને છતાં નિર્વેર જીવન, વિતાવી શકાય તેવી કોઈ યુક્તિ શોધી શકીશું. હું માનું છું કે આ મૃગજળ છે. આમાંથી ફસિત તો એ જ થયાનું છે કે તૃષ્ણાથી વેર અવશ્ય વધે છે. તૃષ્ણા વધારવાથી કોઈપણ સંજોગોમાં દુઃખ જ પેદા થશે. પરિસ્થિતિ બદલાશે તે પ્રમાણે સાધન અને ઓળખમાં ફેર પડશે. પહેલાં પાલખીમાં બેસવાની સગવડ હતી અને આજ કાલ વિમાનમાં ચડે છે. પણ જેમ અગાઉ પાલખીમાં બેસવાની તૃષ્ણા હતી અને એ સત્તાવતી હતી, તેમ જ હવે વિમાનમાં બેસવાની તૃષ્ણા થશે અને સમાજને સ્તાવશે. જીવનમાં વપરાતી વસ્તુઓના આકાર પ્રકાર બદલાય, પણ ‘તૃષ્ણા સત્તાવશે’ એ વાતમાં ફરો ફેર નહીં પડે. પહેલાં લોકોને ધરેણાં પહેરવાની વાસના હતી. હવે ધાગે કે આપણને એવાં ધરેણાં પહેરવાં એ જંગલીપાણું લાગે છે. એટલે મનમાં થાય છે કે ચાલો એ વાસના ગઈ. પણ એને બદલે ‘મારે કેમેરા રાખવો જોઈએ’ એ વાસના પણ સત્તાવે છે. તાત્પર્ય એ કે બાહ્ય પદાર્થોના ઉપયોગ અંગે જીવન ઉત્તરોત્તર બદલાતું જશે એમાં વાંધો નથી, પરંતુ વાસના વધારવાથી અવશ્ય પતન થશે. જીવન સુધારવાનો ઉપાય બહારથી જરૂર કરવો જોઈએ, પરંતુ તે તૃષ્ણારહિત થઈ ને કરવો જોઈએ. પરંતુ મને ડર છે કે આ વિચાર હજી સ્પષ્ટ રીતે લોકોનો આંખ આગળ નથી આવ્યો. જ્યારે નિર્વેર વૃત્તિની મનુષ્યતા દિલમાં પિપાસા જાગશે અને મૈત્રી ભાવનાની ઊણપ સાક્ષરો, ત્યારે તૃષ્ણારહિત થવાની ઝંખના પણ એના દિલમાં સજાવશે.

વિવેક પ્રમાણ

ત્રીજી વાત જે શુદ્ધ જગવાને આપણી સામે મૂકી તે એ છે કે દરેક સ્ત્રીને શુદ્ધિની કસોટીએ કસીને પછી જ કપૂલ કરવી જોઈએ.

આ રીતે આ ઉપદેશને આપણા સમાજે સ્વીકારી લીધો છે. એનો અમલ નહોતો થયા પણ અમલ થવો જોઈએ. એટલે આપણી આન્યતા દર્શાવવા માટે આપણે બુદ્ધ ભગવાનને સર્વોત્તમ અવતાર માન્યા.

બુદ્ધ ભગવાનના બધા ઉપદેશો ધર્મપદ નામના ગ્રંથમાં મળે છે. ધર્મપદમાં મને એક પણ શ્લોક એવો નથી મળ્યો કે જેને એક હિંદુ તરીકે હું કબૂલ ન કરું, ધર્મથી પર એક સામાન્ય વિચારક તરીકે હું આ નથી કહેતો પરંતુ એક હિંદુ તરીકે બોલું છું. એ વાત ખરી છે કે બુદ્ધ

બધા જૂનો પ્રત્યે દ્વેષરહિત, (સંકરાચાર્ય કહે છે કે પોતાને દુઃખ દેનારા, કોઈપણ પ્રાણીને દ્વેષ ન કરે પણ બધામાં પોતાયણું જીવે તે અદ્વૈષ્ટા) મિત્રભાવે વર્તનારો, કરુણાવાન, (એટલે કે બધાને અલથ આપનારો) અને ક્ષમા એટલે કે પોતાને મારનાર કે ગાળ દેનારને ક્ષમા કરનાર એ ભગવાનને પ્રિય છે. આજ રીતે સંકરાચાર્ય તો અક્રોધ (૧૬-૨) અને અદ્રોહ (૧૬-૩) ને પણ નિર્વૈરના સમાનાર્થક શબ્દો તરીકે ઘટાવે છે.

વળી અધ્યાય ૧૩ માં જ્ઞાન કોને કહેવાય એ બતાવતાં શ્લો. ૭ માં અહિંસા અને શાન્તિ ને ગણાવ્યાં છે. શાન્તિ એટલે ખીજું કોઈ પોતાનું ખુરું કરે તે જોઈને પણ નિશ્ચય રહેવું તે. (સાં. ભા.)

તૃણા અંગે સીધો ઉલ્લેખ અધ્યાય ૧૪ શ્લો. ૭ માં આવે છે. મનુષ્યને બાંધનારા ત્રણ ગુણોનાં લક્ષણો બતાવતાં રત્નેશુભને દેવનગરીમાં તૃણા અને આસંગમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો કહ્યો છે. તૃણા એટલે ન મળેલાની અસિલાષા અને આસંગ એટલે મળેલું હોય તેની આસક્તિ, વળગણ. આ ગુણોનાં બંધનોથી કોણુ છુટી શકે છે એ બતાવતાં શ્લો. ૨૫ માં કહે છે “જે માન અપમાનમાં સમાન રહે છે, મિત્ર અને શત્રુઓની દષ્ટિએ જે સમાન છે (નિષ્પક્ષ) છે તે શુદ્ધાતીત ધાય છે.”

તૃણાનો ભાવ ‘કર્મફળની અધિકારભાવના,’ કામના વગેરે શબ્દોથી ગીતામાં અનેક સ્થળે આવે છે અને ગીતાનો મુખ્ય ઉપદેશ નિષ્કામતા અર્થાત તૃણારહિતતા છે.—અ.

ભગવાનના શિષ્યોએ સૃષ્ટિવિજ્ઞાન, એની ઉત્પત્તિ વગેરે વિશે ઘણી વાતો કરી છે, એમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો અંશ હતો અને એનું ખંડન-મંડન અહીં હિંદુસ્તાનમાં થયું. પણ એનો અર્થ એ નહોતો કે બુદ્ધ ભગવાને જે ધાર્મિક શિક્ષણ આપ્યું તેના પર આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો હતો. એને વિશે કેશો વધી ઉઠાવવામાં આવ્યો નહોતો. હિંદુસ્તાનમાં વિચાર-સ્વતંત્રતાપૂર્વક થતો હતો એ હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન વિશેષતાનું અને સ્વતંત્ર બુદ્ધિમતાનું લક્ષણ છે. જે સંસ્કૃત ભાષાના સાહિત્યને જાણે છે તે આ વિચાર-સ્વાતંત્ર્યના મહિમાથી વાકેફ છે. વિચારની આટલી સ્વતંત્રતા ભાષ્યે જ કેઈ ભાષાના સાહિત્યમાં જોવા મળશે. કપિલ, કણ્વાદ વગેરે મહાન તત્ત્વજ્ઞાનીઓના વિચારો અલગ અલગ હતા. એમનું પણ ખૂબ ખંડન-મંડન ચાલ્યું. પરંતુ એમણે કહેલા ધાર્મિક વિચાર પર આક્ષેપ નથી. આજ રીતે બૌદ્ધ વિચારોની પણ ઠીક ઠીક જડતી લેવાઈ છે અને ખંડનમંડન થયું છે. પરંતુ ભગવાન બુદ્ધે જે સામાજિક, નૈતિક અને ધાર્મિક શિક્ષણ આપ્યું હતું એને વિશે જરા પણ વિરોધ હોત તો બુદ્ધની ગણના અવતારોમાં ન થાત. અને આજે તો આપણે ગૌરવભરે કહીએ છીએ કે બુદ્ધ ભગવાન એ તો હિંદુસ્તાને દુનિયાને આપેલી સર્વોત્તમ ભેટ છે. બીજા શબ્દોમાં આપણે એમ કહેવા માગીએ છીએ કે બુદ્ધ ભગવાન અહીંના સમાજના સર્વોત્તમ પ્રતિનિધિ હતા. એમનું શિક્ષણ અહીંના સત્પુરુષો અને શૈવર્ધ્વજીવોએ પણ સારી પેઠે માન્ય કરી લીધું છે. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસને જાણનારા જાણે છે કે વિચારોની રસાકસી ઘણી ચાલી એ ખરું. પણ બૌદ્ધ ધર્મનો જે સર્વોત્તમ અંશ હતો તે આપણે પૂરેપૂરા સ્વીકારી લીધો, અને જે ધર્મપદને માને તે જ બૌદ્ધ કહેવાતો હોય, બૌદ્ધ કહેવડાવવાની એજ કસોટી માનવામાં આવે, તો મને એમ કહેતા જરા પણ સંદેહ નથી થતો કે પ્રત્યેક હિંદુ પોતાને બૌદ્ધ કહેવડાવી સકે છે.

વેદાંત અને અદ્વિતીયનો સમન્વય

આમ બુદ્ધના ઉપદેશોને આપણે સર્વાંશે સ્વીકારી લીધા છે અને એ.

આપણને તેમ જ દુનિયાને તારે એવા છે એવું પણ આપણું માનવું છે. ત્યારે હવે આપણે કરવા જેવું શું છે ? કરવાની વાત એ છે કે બુદ્ધ ભગવાને આપણને જે જીવનચર્યા આપી છે એની સાથે આપણે એકરૂપ થઈએ. તો એની સાથે અહીંનું જે વેદાત અને ધર્મવિદ્યા છે તેનો કેટલો મેળ પડે છે એ જાણવું જોઈએ. આ બેની વચ્ચે કશો વિરોધ તો છે નહીં, બિલકુલ હું તો વિસ્વાસપૂર્વક માનું છું કે ધર્મવિદ્યાને આધારે કરુણા, ભૂતદયા અને નિર્વૈરતાનું બુદ્ધ દીધું શિક્ષણ ધણી સારી રીતે આચરી શકાયું છે. તેથી જ મેં કહ્યું હતું કે વેદાન્ત અને ગૌતમ બુદ્ધના વિચારોનો સમન્વય હિંદુસ્તાનને માટે સર્વોત્તમ રસાયણ રૂપ સાબિત થશે. અને દિશામાં થોડીક ઠોશિશ મેં શરૂ કરી. એ પ્રયત્ન આમ તો એટલો અદ્ય છે કે એનું કાંઈ વર્ણન કરવા જેવું નથી. મેં બોધગયામાં જે સમન્વય આશ્રમ શરૂ કર્યો છે તે કાંઈ બહુ મોટી ચીજ તો નથી, એક નાનીશી શરૂઆત છે. બે-ચાર ભાઈ ત્યાં કામ કરે છે; પ્રત્યક્ષ કર્મયોગની સાથે ધ્યાનયોગનો મેળ કઈ રીતે પડી શકે એનો પ્રયોગ ત્યાં કરે છે. દુનિયા ભરના બૌદ્ધો ત્યાં આવે છે એમની સેવા કરે છે અને એમની પાસેથી કંઈ ને કંઈ શીખવાની ઉત્સુકતા સેવે છે.

બુદ્ધના આત્માને શાંતિ આપનારાં કામ

આનો વિચાર મને મિહારમાં બુદ્ધાન અંગે કાર્ય કરતાં કરતાં સહજ સૂઝ્યો. હું જિલ્લે જિલ્લે ફરતો હતો અને ત્યારે જમીન પણ કંઈ ને કંઈ મળતી હતી. પરંતુ બુદ્ધ ભગવાનના જીવનથી પવિત્ર થયેલા ગયા જિલ્લામાં મેં પ્રવેશ કર્યો, ત્યાં બોધગયામાં ૧ લાખ એકરનો સંકલ્પ ગયા જિલ્લા માટે કરવાનું મેં ધાર્યું હતું. એ સંકલ્પ તો પૂરો થયો. પછી ત્રણ લાખ એકરની કલ્પના કરી. હિંદુસ્તાનમાંથી પાંચ કરોડ એકર જમીન મેળવવી જોઈએ એ દિસાએ ગયા જિલ્લાનો આકડો ત્રણ લાખનો થાય. તેથી છંદાંક તરીકે એ આકડો મૂક્યો. આટલા મોટા પ્રમાણમાં હિંદુસ્તાનમાં કયાંયે કામ નહોતું થયું. એ જિલ્લાનો પહેલો સંકલ્પ એ ૬ લાખ

એકરનો પૂરો થયો. અને મેં બિહારમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારથી મને સતત એવો અનુભવ થયો કે જાણે બુદ્ધ ભગવાન અમારી સાથે યાત્રામાં છે. તેથી સદા પ્રેરણાથી સમન્વય આશ્રમની કલ્પના સૂઝી એ નાના પાયા પર શરૂ થયો છે. એ આશ્રમનું કશું ખાસ મહત્ત્વ નથી. એનો તો અહીં સદાજ ભાવે ઉલ્લેખ કર્યો. મહત્ત્વની ચીજ સમન્વય-આશ્રમ નથી, મહત્ત્વની ચીજ તો સમન્વય છે. મારો વિશ્વાસ છે કે વેદાંત અને અહિં સાના સમન્વયમાંથી હિંદુસ્તાન અને દુનિયાનું કલ્યાણ થશે. મને અંતરમાં એવી પ્રેરણા થાય છે કે આ વિચારને માટે મારું જીવન વીતે. અને તેથી ભૂદાનના અનુસંધાનમાં જે કાંઈ કામ થયું છે એ થોડુંક છે જતાં બુદ્ધ ભગવાનના આત્માને શાંતિ આપતું હશે એવો મારો વિશ્વાસ છે.

બુદ્ધ ભગવાને બર જીવાનીમાં બધું ઐશ્વર્ય અને રાજ્યનો ત્યાગ કર્યો અને સતત પરિવ્રજ્યા કરતા રહ્યા. આજે જ અહીં એક એવી ઘટના થઈ છે, જેનાથી બુદ્ધ ભગવાનના આત્માને સંતોષ થયો હશે. કરુણાનું કાર્ય કરતાં કરતાં થોડાક ભાઈઓ મુંબઈથી અહીં પગપાળા આવ્યા છે. એમાં ઘણાખરા જીવંતો છે અને જે તો ચૌદ-ચૌદ વરસના જિગતા હોકરાઓ પણ છે. અને એ લોકો નવરો માઇલનો પંથ ખેડીને અહીં આવ્યા છે ? એમણે વિચાર્યું કે સર્વોદય સંમેલનમાં જવું તો સર્વોદયનું કામ કરતાં કરતાં જવું જોઈએ. તેથી લોકોને કરુણાનો સંદેશો આપતાં આપતાં, સર્વોદયનો વિચાર સમગ્રવર્તા સમગ્રવર્તા અહીં આવ્યા. એમને લગભગ સાડા સાતસો એકર જમીન મળી અને કંઈક સંપત્તિદાન-પત્રો પણ મળ્યા.

કરુણાનું રાજ્ય સ્થાપવા

આપણે લોકો તો જ્ઞાનવિહીન અને પામર પ્રાણી છીએ. બુદ્ધ ભગવાનની સામે બોલવાની આપણી તે દિંમત જ રોની ચાલે ! ક્યાં એમની શાંતિ અને ક્યાં આપણાં મનની તૂટીફૂટી હાલત ! પણ એટલું તો હું ચોક્કસ કહી શકું છું કે આપણે એમનાં બાગોડા

છીએ અને જે કાંઈ ભાગ્યો તૂટ્યો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ. તે એમને માર્ગે જ કરી રહ્યાં છીએ. ઘણી મોટી તપસ્યાને અંતે જે કરુણાનું દર્શન એમને થયું એ કરુણાનો ઉદય આપણાં હૃદયમાં થયો, અને એ જ કરુણાની ભાવના આ નાના નાના છોકરાઓને ૯૦૦ માઇલ પગપાળા ચલાવી લાવી. તેથી મેં દાવો કર્યો હતો કે બુધ્ધ ભગવાને જે ધર્મચક્રપ્રવર્તન ચલાવ્યું છે તેને આપણે આગળ વધારી રહ્યાં છીએ. એ શબ્દ તો બહુ મોટો છે, આપણે તદ્દન તુચ્છ છીએ, તેમ છતાં એ શબ્દ હિંચારવાની હિંમત ભગવાન બુધ્ધની કૃપાથી થાય છે. આપણે ખૂબ ક્ષીણ છીએ, પાપી છીએ, કરુણાને પાત્ર છીએ. અને આપણે જાતે કરુણાને પાત્ર છીએ તેથી તો આપણે કરુણાનું મહત્ત્વ સમજીએ છીએ. અને તેથી જે કરુણાનું દર્શન ભગવાનને થયું હતું એના પર શ્રદ્ધા રાખીને એ જ કામ આપણે કરી રહ્યાં છીએ. કરુણાનું રાજ્ય રચ્યા વિના આપણા દિલને ટાઢક નહિ વળે અને સમાજને રિચરતા નહીં મળે. હું ભગવાનને પ્રાર્થના કરું છું કે આપણા બાળકો પર એમના આશીર્વાદ વરસે. મેં ‘બુધ્ધ ભગવાન’ કહ્યું. એ શબ્દોનું ભાષાંતર કરનારાએ ‘ઇશ્વર’ કહ્યું. પણ એ ખોટું નથી. કેમકે આપણે માટે એ બેય એક જ વસ્તુ છે. એક અંતર્યામી છે અને બીજું એનું જ બહાર પ્રગટેલું એક રૂપ છે. એનું સ્મરણ કરીને હું આશા સેવું છું કે ભૂદાન દ્વારા કરુણાનું રાજ્ય પ્રસ્થાપિત કરવાનો માર્ગ ખૂલી જશે. આપણે બુદ્ધ ભગવાનને શરણે છીએ, આપણે કારુણ્ય ધર્મને શરણે છીએ, આપણે સર્વોદય સમાજને શરણે છીએ.

તે-નેરી, જિ. ગિંગલપેટ. ૨૪-૫-૫૬

૨

દિવ્ય ચેતના

પહાડો પર ધણું પાણી પડે છે, એ પાણી અક્ષગ અક્ષગ દિશામાં વહી જાય તો થોડે જઈ મુકાઈ પણ જાય અને નહીં તો નાળાનું

રૂપ ધારણ કરે. પરંતુ એ બધું પાણી જો એક જ દિશામાં વહેવા માંડે તો એમાંથી મોટી નદી બનશે. મનુષ્યના મનની અવસ્થા આ જાતની છે. મનમાં અનેક શક્તિઓ છે. એ ચારે તરફ વેરવિખેર વહેતી રહે તો કાંઈ કામની ન રહે, પરંતુ મનની બધી શક્તિઓ જો ઠાઈ એક સારા ઉદ્દેશને પાર પાડવા કામે લાગી જાય તો એમાંથી એક ભારે મોટી તાકાત પેદા થાય અને એ ઉદ્દેશ પણ સફળ થાય. એવું જ સમાજનું પણ છે. સમાજમાં લિન્ન લિન્ન વ્યક્તિઓ અલગ અલગ દિશામાં કામ કર્યે જાય તો જરૂર કંઈને કંઈ કામ તો થશે જ, પણ એમાંથી શક્તિ ખડી નહીં થાય. પણ જો બધા મનુષ્યો એક દિશામાં વિચારવા માંડે અને પોતપોતાના જુદા જુદા સંકલ્પોને એકત્ર કરી નાંખે તો અનેકાના સંકલ્પના એકત્રીકરણથી એક મોટી તાકાત પેદા થશે. મનુષ્યના પોતાના મનની શક્તિઓ એકત્ર ન થાય તો વ્યક્તિગત સંકલ્પ પણ શક્ય નથી બનતો. એ જ રીતે સમાજમાં વ્યક્તિઓની શક્તિઓ જો નિરનિરાળા દિશામાં એકમેકથી ઊલટાસલટી કામ કરે તો સામાજિક સંકલ્પ પણ શક્ય બનતો નથી. આપણા સમાજમાં કાંઈ ઓછી શક્તિઓ નથી. તેમ જ આપણા મનમાં પણ કાંઈ ઓછી શક્તિઓ નથી. પરંતુ સામાજિક કાર્ય તો ત્યારે સિદ્ધ થાય છે જ્યારે આપણી માનસિક શક્તિઓ એકીભૂત થાય છે અને સમાજની શક્તિઓ એક જ દિશામાં વિચારે છે.

વ્યક્તિ અને સમૂહમાં દિવ્ય જન્મ

તમે સૌ જોઈ રહ્યા છો કે પાંચ વરસથી આપણે આપણી તમામ માનસિક શક્તિઓને એક કામમાં યોજી રહ્યા છીએ. અને તેથી કંઈને કંઈ કામ નીપજી રહ્યું છે. એ જ રીતે આપણે એ પ્રયત્ન પણ ચાલુ જ છે કે આપણા સંકલ્પ વ્યાપક બનીને સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય સંકલ્પ બની જાય. આ રીતે જે સામૂહિક સંકલ્પ ધડાય છે તેમાં દિવ્ય શક્તિ પ્રગટ થાય છે અને એ દિવ્ય સંકલ્પ બની જાય છે. એને દિવ્ય જન્મ

પણ કહું છે. એ દિવ્ય જન્મ કોઈ એકના મનમાં પણ થઈ શકે છે. અને પછી સમાજમાં ફેલાઈ શકે છે, અથવા તો એ પણ શક્ય છે કે સમસ્ત સમાજ દ્વારા જ એ પ્રગટ થાય અને પછી વ્યક્તિને પ્રેરણા આપે. ખીજા શબ્દોમાં દિવ્ય જન્મ વ્યક્તિ દ્વારા સમૂહમાં પહોંચે અથવા સમૂહ દ્વારા વ્યક્તિમાં પહોંચે. દિવ્ય જન્મ આ બન્ને પ્રકારે પ્રકટ થશે. સમૂહમાં ન્યારે એનો જન્મ થશે ત્યારે એનું દિવ્ય રૂપ પ્રગટ થશે અને એનું એક વિચારનું સ્વરૂપ હશે. એ વિચારની હવા ચોમેર ફેલાશે અને વ્યક્તિને સ્પર્શ કરશે. જો દિવ્ય જન્મ કોઈ એક વ્યક્તિના મનમાં થશે તો એનો જન્મ એક ખીજા પ્રકારનો હશે. એનું રૂપ ભાવનાનું હશે અને પછી એ ભાવના સંઘર્ષનાં હૃદયને રણકણાવશે. સમૂહમાં ન્યારે દિવ્ય જન્મ થાય છે ત્યારે એ વિચારનું રૂપ લે છે, ન્યારે વ્યક્તિમાં દિવ્ય જન્મ થાય છે ત્યારે ભાવના પ્રગટ થાય છે અને એ ભાવના સ્વરૂપે સર્વનાં હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે. આનું તો એક સૂક્ષ્મ અને વ્યાપક શાસ્ત્ર પણ છે. પરંતુ મારે એનું વિવેચન આજે નથી કરવું. એ એક જાંઠો વિષય જરૂર છે. અહીં તો મેં એના તરફ ધ્યાનથી નહીં જોયું.

વિશ્વશાંતિની શક્તિ કામ કરી રહી છે

પાંચ વરસ પછી ન્યાં ન્યાં સામૂહિક સંકલ્પ પ્રગટ થયો ત્યાં ત્યાં કોઈને કોઈ કામ થયું એવો આપણો અનુભવ છે. ન્યારે હું ઓરિસ્સામાં ભ્રમતો હતો ત્યારે મારી વ્યક્તિગત ભાવનાનો સ્પર્શ આખા સમાજને થયો અને એમાંથી આમદાનનું એક વ્યાપક સ્વરૂપ ખીલી જીક્યું. આજે ત્યાં એક એવું દૃશ્ય જોવા મળે છે કે હજારો ગામોએ સર્વસ્વદાન કરીને સ્વામિત્વને ખંખેરી નાખ્યું છે અને હવે આમરાજ તથા રામરાજ્યની દિશામાં આગળ વધવાના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. જૂદાન આદોલન આમદાનનો આ હલે પહોંચી શકશે એવો પહેલાં શરૂઆતના તબક્કામાં કોઈને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો. પણ હવે તો મેં એથી પણ ધણી

વધારે આશા બાંધી છે. આમદાનની આશા મને તો હતી જ, પણ મેં તો આમાંથી વિશ્વશાંતિની આશા પણ બાંધી છે, એટલે કે આખા વિશ્વનું મન બદલાશે. એ મનનું રૂપાંતર થશે એવી આશા હું ધરાવું છું. અને એ પ્રકારની હવા દુનિયામાં વહેતી થઈ ચૂકી છે એ વિશે મારા મનમાં મુદ્દલે શંકા નથી. આ હવા ફેલાય છે એનો સંચળ બધાં વરતી શકે તેવો નથી એ હું જાણું છું. સૂક્ષ્મ દષ્ટિવાળા લોકોને જ શરૂઆતમાં એની ખબર પડે. પરંતુ ધીરે ધીરે જેમ જેમ એનું સ્વરૂપ ખીલતું જશે તેમ તેમ સર્વસાધારણ લોકોને પણ જ્ઞાન થશે કે કશીક શક્તિ પ્રગટ થઈ રહી છે. બાબા તો પોતાના મનમાં ક્યારેનાં પામી ગયો છે કે એ શક્તિ કામ કરી રહી છે અને બાબાને પ્રેરણા આપી રહી છે. એ જ તમારામાં પણ પ્રેરણા સીંચશે એ વિશે બાબાને જરાકે શંકા નથી. તેથી બાબાને ખાતરી છે કે તામિલનાડ ખીજ ટોર્ષ પણ પ્રદેશ કરતાં પાછળ નહીં રહે, બહુ અહીંના લોકોના હૃદયમાં સૂક્ષ્મ ભક્તિભાવના ભરી પડી છે, તેથી વિશ્વશાંતિની જે શક્તિ કામ કરી રહી છે તે અહીં જાંડું કામ કરશે જ.

આજની સ્ત્રી સુદામાની સ્ત્રી કરતાં ઊતરે તેવી છે ?

આજે અહીં એક ભાઈ મને મળવા આવ્યા હતા. એમણે કહ્યું કે, “તમે બધાની પાસેથી દાન અને સમર્પણની જે આશા રાખો છો તે જાણે વિચાર તો થયો જ સારો છે અને અમારે માટે આશોર્વાદ સ્વરૂપ છે, પરંતુ અમે તો એટલા બધા ગરીબ છીએ કે અમારી પાસે આપવા જેવી એકે ચીજ જ નથી. ત્યારે મેં કહ્યું, “સુદામો તો એક જ ચીંથરેદાલ હતો, છતાં યે ભગવાનને સમર્પણ કરવા જેવું એને કંઈને કંઈ તો જડ્યું જ !” એ ભાઈ જરા મશ્કરા હતા એટલે બોલ્યા, “સુદામાની સ્ત્રી સારી હતી એટલે એ એમની વધારે ધાઈ. પણ અમને આ બાબતમાં અમારી સ્ત્રી ક્યાં મદદ કરે તેમ છે !”

તે વખતે એમની સ્ત્રી ત્યાં હાજર નહોતી, નહીં તો માનું છું કે એ

મારા વતી જવાબ વાળત કે, “ તમે અમસ્તા અમારું નામ આપું ના ધરશો, તમે પોતે સમર્પણ કરવા તૈયાર થઈ જાવ તો અમે તો તમારી સાથે છીએ જ. ”

શ્રીઓ—માતાઓ કઈ રીતે પ્રેરિત થઈ રહી છે એના હું તમને બે દાખલા આપું.

માતાનું હૃદય

એક વરસ પરની વાત છે. એક લાઈએ મારી પાસે આવીને પાંચ એકર જમીન આપી અને પાછા ગયા. બીજે દિવસે અમે તો બીજા મુકામે પહોંચી ગયા. એ બીજે મુકામે આઈ-દસ માઈલ આવીને એ લાઈ મને ફરીથી મળવા આવ્યા. આવીને આગલે દિવસે આપેલું દાનપત્ર પાછું માંગવા મંડયા. મેં કારણ પૂછ્યું તો એ કહે છે, “ હું આપને પાંચ એકર આપીને પાછો ધેર ગયો ત્યારે માએ મને પૂછ્યું કે બાબાને કેટલી જમીન આપી છે, ત્યારે એણે મને કહ્યું કે પાંચ એકર આપી છે. ત્યારે એણે મને કહ્યું કે બેટા, ભગવાને આપણને પચાસ એકર જમીન આપી છે એમાંથી આપણે ફક્ત પાંચ એકર જ બાબાને ક્યે મોકલે આપીએ? એાઝામાં એાઝી દસ એકર જમીન તો આપવી જોઈએ. ”

માતાની આગ્રાથી પ્રેરિત થઈને એ માણસ દસ માઈલ આવીને દસ એકર જમીન આપવા આવ્યો હતો ! એણે દસ એકરનું નવું દાનપત્ર ભરી આપ્યું અને પાંચ એકરનું જૂનું દાનપત્ર ફાડી નાંખ્યું. માતાનું હૃદય કઈ રીતે કામ કરે છે એનો આ દાખલો છે.

પત્નીનું હૃદય

હવે પત્નીનું હૃદય કઈ રીતે કામ કરે છે એનો એક દાખલો પણ હું તમને આપું.

“ એક વકીલ હતા, એમની પાસે બાર એકર જમીન હતી. પણ એમનો કંઈ આપવાનો ઇરાદો નહોતો. ત્યારે એમની પત્નીએ એમને,

“આપવાનો અવસર આવ્યો છે તો શીદને નથી આપતા? આ વખતે નહીં આવે તો મનખા દેહ મળ્યો તે શા ખપેનો? તમારી તો વકીલાત આલે છે અને એને આધારે આપણું સમું સારું ચાલે છે, તો પછી આપણે જમીન શું કામ ઝાઝી રાખીએ?”

હેવટે એ પત્નીના આગ્રહથી પીગળ્યા અને મળવા આવ્યા. દાન પણ આપ્યું. દાનપત્ર પર સહી કરતી વખતે એમણે મને આ આખી વાત કહી સંભળાવી અને ઉમેર્યું કે કાયદેસર જમીન મારે નામે છે માટે હું દાન કરું છું, પણ ખરું જોતાં આ દાન મારી પત્નીનું છે.”

આમ પત્નીના આગ્રહથી પતિએ દાન કર્યું.

સમર્પણનું મહાભારત

આ પાંચ વરસમાં તો આવી સુંદર ઘટનાઓ એટલી બધી બની છે કે લખીએ તો એનું ખાસ્સું મગ્નતું એક મહાભારત લરાય. કેમકે ત્રણ વ્હાખ કરતાં યે વધારે લોકોએ દાન આપ્યાં છે અને એમાં હૃદયનાં ઊંડાણ-માંથી ભગવત્ ભક્તિ પ્રગટ થઈ હોય એવાં અનેક ઉદાહરણો બન્યાં છે.

અને હું તમને વિશ્વાસપૂર્વક કહું છું કે વિશ્વમાં એક શક્તિ કામ કરી રહી છે, એટલું જ નહીં એણે હવે જોરથી કામ કરવા માંડ્યું છે. હું આશા રાખું છું કે આ શક્તિની પ્રેરણાથી તમને પણ તમારી પાસે જે આજીવંત કંઈ હોય તે પરમેશ્વરને નામે સમર્પણ કરવાનું દિલ થશે.

રાજમપેઠ, જિ. ચિંમલપેઠ તા. ૨૫-૫-૫૬

૮

વેદાંતી લોકશાહી

આજે અમે તમારે ત્યાં આવ્યા છોએ. તમારું આ સ્થાન ભારતભરનું તીર્થ સ્થાન છે. અહીં રામાનુજ અને વેદાન્તદેશીકન જન્મ્યા હતા. અહીં આસ્વાર લોકોએ ભક્તિ કરી છે. અહીં શંકરાચાર્ય

પોતાનો મઠ સ્થાપ્યો છુદ્ધ બીજુઓ અને જૈન સાધુઓએ અહીં પોતાના વિચારોનો પ્રચાર કર્યો. આવી પવિત્ર જગ્યામાં આવતી કાલથી સર્વોદય સંમેલન ભરાવાનું છે. કોઈ એક જ જગ્યામાં વિચાર કેન્દ્રિત થાય છે એમ હું નથી માનતો. વિચાર કોઈ એક જગ્યાએ ધુરાયેલો રહેતો નથી. એ આખા વાતાવરણમાં હોય છે અને વાતાવરણમાં જ ફેલાય છે. આમ છતાં કેટલાંક સ્થળોએ સત્સન્મનોની તપસ્થાનો અંશ હોય છે, એવાં સ્થાન વાતાવરણમાંના વિચારને તરત જ પકડી શકે છે. તેથી મને આશા છે કે તામિલનાડમાં સર્વોદય વિચાર જાંડા મૂળ નાંખશે આ વિચાર જ એટલો જીવ્યો છે કે એના સ્મરણ માત્રથી હૃદય ઉત્સાહથી જીભરાય છે. મારો દાવો છે કે ભારતની પ્રાચીન પરંપરાનું ઉત્તમ પરિણામ સર્વોદયમાં દેખાય છે.

સામ્યયોગ અને સામ્યવાદ

આ સર્વોદયને સામ્યયોગ પણ કહે છે સામ્યવાદ જુદી વસ્તુ છે અને સામ્યયોગ પણ જુદી વસ્તુ છે. સામ્યવાદ એ અસામ્યવાદની પ્રતિક્રિયા છે, એ સામ્રાજ્યવાદ અને મૂડીવાદની પ્રતિક્રિયા છે. જ્યારે સામ્યયોગ એ જીવન-વિચાર છે અને સ્વયંબૂ-પોતાની મેળે પેદા થયેલો છે. યુરોપમાં મૂડીવાદી સમાજ રચનામાં જે વિચારો પ્રચલિત થયા હતા તેમાં કેટલીયે ધુરાધઓ હતી. એના વિરોધમાં ત્યાં સામ્યવાદ જન્મ્યો. આવો, વિરોધમાં પેદા થયેલો વાદ જીવન-વિચાર ન બની શકે. એ જે તે સમયની પેદાશ હોય છે અને તે સમય માટે ઉપયોગી પણ હોય છે, પણ હું માનું છું કે એનું કામ હવે સમગ્ર પૂરું થયું છે અને દુનિયાને એનો સાર મળી ગયો છે. દુનિયા એનો સાર ખેંચી રહી છે. આપણે જોને સામ્યયોગ, સર્વોદય કહીએ છીએ તે એક જીવન-વિચાર છે. એ સદા-સર્વદા ઉપયોગી થાય એવો વિચાર છે, કારણ, એનો પાયો આત્માની એકતા છે. આ આત્માની એકતાનો સિદ્ધાંત હિંદુસ્તાનના ઋષિઓએ પોતાના અનુભવ પરથી માનવોને શીખવ્યો. એ આ ભૂમિનો-ભારતનો મૂળભૂત વિચાર છે. એને આપણે બ્રહ્મવિદ્યા પણ કહીએ છીએ, વેદાંત પણ કહીએ છીએ.

વેદાંતના પાયા પર

આ પાયાના વિચાર પર સર્વોદયની ઇમારત ઊભી છે. મેં ઘણીવાર કહ્યું છે કે આજની લોકશાહીની જે પદ્ધતિ છે તેના પાયામાં પણ વેદાંતનો સિદ્ધાંત છે અને એ કંઈક અંશે પ્રગટ થઈ રહ્યો છે. દુનિયાના તમામ દેશોમાં લોકોને મતાધિકાર અપાયો છે. દરેક જણને એક જ મત આપવાનો અધિકાર છે, પછી ભલે તે અભણ હોય या ભણેલો, ગરીબ હોય या અમીર, સહેરી હો या ગામડિયો. આમ એક જ મતનો અધિકાર અપાય છે.

આપણે વિચાર કરીએ કે આનો પાયો શું ? તો વેદાંત સિવાય સિવાય બીજો કોઈ પાયો નથી. તમે જાણો છો કે મનુષ્યની બુદ્ધિ, બુધ્ધિમાં ધણું ફેર હોય છે. એક જણાની બુધ્ધિશક્તિ અને ચિંતન શક્તિ ઠરતાં બીજાની સોગણી બુધ્ધિશક્તિ અને ચિંતનશક્તિ હોઈ શકે છે. આમ બુદ્ધિને આધારે દરેકને મત આપવાનો અધિકાર નથી મળતો. આપણને ખમર છે કે બધાની શરીરની શક્તિમાં ફેરક હોય છે. એક જખરો હોય છે, બીજો દુખળો હોય છે. આમ શરીરશક્તિના આધારે પણ દરેકને મત આપવાનો અધિકાર નથી અપાતો. આપણે જાણીએ છીએ કે આજ સુધી દુનિયામાં દરેક પાસે જુદી જુદી સંપત્તિ છે. (સરખી સંપત્તિ નથી.) એટલે એના આધારે પણ દરેકને એક મત આપવાનો અધિકાર નથી મળ્યો. તો પછી દરેક મનુષ્યને એક મતનો અધિકાર અપાયો તેનો આધાર કયો ? એનો આધાર એ છે કે માનવોના આત્માની એકરૂપતા સ્વીકારવામાં આવે છે. માણસ ભણેલો હો या અભણ, એના આત્મામાં કશો ફેરક નથી. એની બુદ્ધિ, શરીર કે સંપત્તિના ભેદભાવથી આત્માની એક રૂપતાને કશો વધો આવતો નથી. એજ આત્માની એકતાના આધારે દરેક મનુષ્યને એક મત આપવાનો અધિકાર મળે છે. આપણા વડા પ્રધાન પર આપણને કેટલો વિશ્વાસ છે ? છતાં જ્યાં મનનો સવાલ આવે છે તો એમને પણ એક જ મતનો અધિકાર અપાય છે અને એમના પટાવાળાને પણ એક આ કર્યા તો

માણસની મૂર્ખતા છે ને ક્યાં તો વેદાંત. તમે જ કહો કે એ શું છે ? હું માનું છું કે આત્માની એકતાનો વેદાંતનો જે સિદ્ધાંત છે એનો એમાં સ્વીકાર છે.

પણ અહીં રહેતે ભૂતા પડ્યા

પણ આ લોકશાહીના સિદ્ધાંતમાં એક ખામી રહી ગઈ છે. આત્માની એકતાને ઓળખીને દરેકને એક મતનો અધિકાર આપ્યો. પણ પછી મતની મંડયા ગણતરી કરવા. ૫૨ જણાનો એક મત હોય અને ૪૯ જણાનો બીજો તો ૫૧ વાળાને માનશે અને રાજસરતા એમને સોંપાશે. અહીં એ વેદાંત ચૂકી ગયા. વેદાંત એમને બરાબર પચ્યું નથી. એનો એક ભાગ એમના ખ્યાલમાં આવ્યો અને બીજો નથી આવ્યો. આત્માની એકતા માની, તેવું એ પણ એમને સમજવું જોઈતું હતું કે આત્મા આત્માના સંયોગથી કંઈ વધારો નથી થતો. આત્માની ગણતરી ન થઈ શકે. એમણે સમજવું જોઈતું હતું કે એ ગણિતનો વિષય નથી, વેદાંત છે. માટે એમાં સંખ્યાનો સવાલ મોણ છે. સર્વોદય આ ખામી નિવારે છે. સર્વોદય કહે છે ભાઈ, જે વેદાંત શીખ્યા હો તે પૂરું કરો, અધાનો વિચાર સ્વીકારીને કામ કરો. પાંચમાંથી ત્રણનો મત એક બાજુ પડે અને એનો બીજા બાજુ પડે તો ત્રણનો ખરો એ વાત ખોટી. ચારના મત એક બાજુ પડે અને બાકીના એકનો બીજા બાજુ પડે તો ચાર કહે તેમ ચુકાદો આપવો એ પણ ખોટું. પાંચે એકમને જે કહે તે જ મનાય. પણ આ વિચાર સ્વીકારાયો નથી તેથી દુનિયાભરના દેશોમાં બહુમતી ને લઘુમતીના ઝઘડા પેદા થયા છે. એને કારણે મામે ગામ ભાગલા પડે છે અને ગામનો ઉચ્છેદ જવા બેસે છે.

વેદનીતિ કે રાજનીતિ ?

તમે સાંભળ્યું હશે કે ઓરિસામાં ૯૦૦ આખાં ને આખાં ગામ બુદ્ધાનમાં મળ્યાં છે. એટલે એ ગામોમાં જે જે લોકો પાસે જમીન

હતી, જે લોકો જમીન-માલિક ગણાતા હતા, તે લોકોએ પોતાની માલિકી છોડી અને તમામ જમીન ગામ-સમસ્તને સોંપી. આ આમદાન એ બૂદાન આદિલનનો પરમ ઉદ્દેશ છે. તામિલનાડમાં પણ આમદાનની પરંપરા ચાલશે એવી મારી આશા છે. રામાનુજ અને શંકરાચાર્યની આ ભૂમિમાં આ વિચાર જરૂર સ્વીકારાશે એવી મારી શ્રદ્ધા છે. કારાપુટમાં આટલું સાફ કામ થયું પણ હવે આગળ ઉપર ચૂંટણીઓ આવે છે. ચૂંટણી વખતે અલગ અલગ રાજકીય પક્ષો ગામડાંઓમાં પહોંચી જાય છે અને ત્યાં ફાટફૂટ પાડવાની કોશિષ કરે છે. આ ગામડાંઓએ પોતાની માલિકી છોડી છે અને આખા ગામને એક કુટુંબ બનાવ્યું છે. હવે ત્યાં જાહેર એમાં ફાટફૂટ પાડવી છે. જે રાજનીતિથી દેશના ગામેગામ ભાગલા પડે તે રાજનીતિથી દેશનો શો શકરવાર વળવાનો છે એ પણ એમને નથી સમજતું. દેશમાં પ્રાંતિક ભેદો છે તે એમને ઓછા પડે છે ? દેશમાં ભુદી ભુદી ભાષાઓ છે, અને એ ભાષાઓના અંધડા તો જિભા જ છે, એ ઓછા પડે છે ? અહીં અસંખ્ય જાતિભેદનો અગ્નિ તો દેશને ભરખી જ રહ્યો છે, તે શું ઓછો પડે છે ? ધર્મના અંધડા તો જિભા જ છે, એ ઓછા પડે છે ? અહીં અસંખ્ય મત-મતાંતરો અને સંપ્રદાયોના અંધડા છે, તે ઓછા પડે છે ? અહીં પ્લાહણ અને પ્લાહણોત્તરોના અંધડા ચાલે છે તે ઓછા પડે છે ? હવે એમાં પક્ષભેદ લાવીને ઉમેરવાથી દેશની શાંતિ પ્રગતિયવાની હતી ? એનું એક પરિણામ એ આવે છે કે કોઈ સાફ કામ કરવા માટે પણ લોકો ભેગા નથી થતા. લોકો કહે છે કે ક્લાણની સાથે કામ કરશું તો એનું મહત્ત્વ વધી જશે. એટલે સાફ કામ કરીએ, પણ તો એનો જશ અમારી પાટીને મળવો જોઈએ. સામેવાળો કંઈ સાફ કામ કરે તો એમાં એની બદદાનત હોવાનો આરોપ મૂકવામાં આવે છે. એટલું જ નહીં, એનું કામ ક્ષણભૂત ન થાય એટલા સાફ કામમાં પથરા નાંખવાના પણ ફાફા મારે છે. આ બધા ભેદભાવો લોકશાહીએ સંખ્યાનો-લઘુમતી-બહુમતીનો આધાર

કમૂલ રાખ્યો છે તેને લીધે છે. એમણે આત્માની એકતા તો કમૂલ રાખી પણ વર્ણી આત્માની ગણતરી પણ કરવા માંડી. ખરી રીતે ગણતરી તો જે એક ન હોય, અલગ અલગ હોય તેની કરવાની હોય. અને સંખ્યા પર ભાર મૂકે છે તો બુદ્ધિ પર શા માટે નથી મૂકતા ? શું પર જણાવી બુદ્ધિ હંમેશાં ૪૮ જણાવી બુદ્ધિ કરતાં વધારે હોય છે ? આજકાલ આ લોકશાહીમાં જે બહુમતીનું હાવી નીકળ્યું છે તે પર મેં એકવાર જરા ટોળમાં પૂછ્યું તું કે આ દુનિયામાં અને ખાસ કરીને આપણા દેશમાં આજની હાલતમાં મૂર્ખાઓ વધારે હશે કે અક્ષતવાળા ? તો કહે કે મૂર્ખાઓનો સંખ્યા વધારે છે. તો શું એનો અર્થ એમ થયો કે તમે આ બહુમતીના સિદ્ધાંતનું પૂંછડુ ગ્રાસ્યું છે તે તમારે મૂર્ખાઓનું રાજ્ય કરવું છે ? માટે, વેદાંતનો સિદ્ધાંત જરા બરાબર સમજો તે સ્વીકારો. એ સિદ્ધાંત એ છે કે આત્મા આત્મામાં ભેદ નથી. તેથી જેમાં સૌને સંતોષ થાય તેવું જ કરવું જોઈએ.

વિશિષ્ટાદૈત

રામાનુજ અને શંકર વચ્ચે વાદ ચાલતો હતો કે અદૈત પૂરેપૂરો છે કે એમાં થોડો ધણો ફેરફાર છે ? એટલે કે આપણે ઈશ્વર સાથે પૂરેપૂરા એકરૂપ છીએ કે પછી એનાથી જુદા છીએ. ? હું પૂછું છું કે આપણે ઈશ્વર સાથે એકરૂપ છીએ કે નહીં એનો વિચાર કરવા જેટલા લાયક આપણે આજે ખરા ? આપણે આપણા માપની સાથે ને ભાઈની સાથે પણ કંઠડીએ છીએ. તો પછી જે ઈશ્વર દેખાતો નથી તેની સાથે તો એકરૂપ શી રીતે ધર્મ શકીએ ? રામાનુજ અને શંકરે આપણને શીખવ્યું કે આત્મા એક જ છે એ બેમાં ફરક એટલો જ રહ્યો કે એકે કંઈ કે દરેકને પોતપોતાનું એક આગવાપણું-વિશેષતા હોય છે. બીજાએ કંઈ કે એ વિશેષતા ગૌણ હોય છે, મિથ્યા રોય છે. એકરસતા અને એકતા બન્ને આચાર્યોએ કમૂલ રાખી છે. દરેકની પાતપોતાની કંઈક વિશેષતા હોય છે એ પણ સ્વીકારવું. એનું મહત્ત્વ થોડું છે એ પણ માન્ય. આમ છતાં, બધાનો

મત લેવો. જોઈએ એમ સ્વીકાયું. કારણ કે દરેકમાં કંઈ ને કંઈ વિશેષતા હોય છે. આ યથો નિશિષ્ટાદૈત. આટલી વિશેષતા ન હોત, કશો ફેરફાર ન હોત તો મત લેવાનો સવાલ જ ઊભો ન થાત. પરંતુ અદૈત છે અને આત્માની એકતા છે તેથી બધાંનાં મનનું સમાધાન થાય એ રીતે કામ કરવું એવું વહેવાર જીવનસ્થ એમાંથી નીકળે છે. કાંજીવરમનાં સંસ્કારસંપન્ન નાગરિકોને આ વિચાર ગ્રહણ કરતાં મુશ્કેલ નહીં હાગે એમ માફ ધારવું છે. અને તેથી જ મને આશા છે કે તામીલનાડમાં સર્વોદય વિચાર ઉત્તમ રીતે સ્વીકાર પામશે.

નાસ્તિકો પણ ઈશ્વરતા ભક્ત છે.

ધણા મને કહે છે કે અહીં લોકોની એક એવી જમાત વસે છે કે જે ઈશ્વરને નથી માનતી. પણ ખરી રીતે એ આ જ પ્રાંતની વિશેષતા છે એમ નથી. એ તો આખા ભારતમાં અને આખી દુનિયામાં છે. વળી એ આ જ યુગની વિશેષતા છે એમ પણ નથી. યુગે યુગે એ હતા. પરંતુ, મને જ્યારે કશું, અહીં કેટલાક લોકો ઈશ્વરને નથી માનતા ત્યારે મેં કશું કે મને એની ચિંતા નથી. કારણ, એ જાણે ઈશ્વરને ન માને, ઈશ્વર તો એમને માને છે. ફિકર તો ત્યારે પડે કે ઈશ્વર આપણને જુદી જાય. હીકરો માને જુદ્યો તો એ કંઈ બહુ મોટી વાત નથી. પણ આ જો હીકરાને જુદી ગઈ તો મોટો અર્થ જરૂર થયો. તો એક આ રીતે મને ચિંતા નથી. ઉપરાંત, ખીજ પણ એક વાત છે. જે લોકો એમ કહે છે કે અમે ઈશ્વરને નથી માનતા તે પણ એમ તો કહે જ છે કે અમે સજ્જનતામાં માનીએ છીએ, માનવતામાં માનીએ છીએ. એનો અર્થ તો એ થયો કે તમે માને નથી માનતા પણ ખાને માનો છો. માફ કહેવું છે કે જે માનવતામાં માને છે તે ઈશ્વરને નથી માનતો તો મને કોઈ ચિંતા નથી. કારણ, માનવતામાં માનવું અને ઈશ્વરને માનવો એ એક જ વસ્તુ છે. હા, જો કોઈ એમ કહે કે હું માનવતા અને પ્રેમમાં નથી માનતો ત્યારે તો એ ચિંતાની વાત ખરી !

એટલે કોઈ ઈશ્વરને નથી માનતું અને પ્રેમમાં માને છે તો મને એની ચિંતા નથી. વળી એક ત્રીજી પણ વાત છે. ઈશ્વર એવો વિચિત્ર છે કે 'અસ્તિ' (છે)ના રૂપમાં તો રહે જ છે, ઉપરાંત 'નાસ્તિ' (નથી)ના રૂપે પણ રહે છે. પરમેશ્વરનું વર્ણન કરતાં કહે છે એ 'છે' પણ ખરો, 'નથી' પણ ખરો, અને એ 'છે' અને 'નથી' એ બન્નેથી પણ પર છે. જેમ ઈશ્વરના એક ભક્તને શેવ કહીએ છીએ કારણ કે એ શિવનું નામ જપે છે, ખીએ એક છે તેને વૈષ્ણવ કહીએ છીએ કારણ કે એ વિષ્ણુને જપે છે. તેવી જ રીતે ઈશ્વરને. એક ભક્ત છે તે નાસ્તિક કહેવાય છે કારણ કે એ ઈશ્વરને 'શૂન્ય' નામ આપે છે. ઈશ્વરનાં નામો અનંત છે. તેથી આ પણ ભક્તિનો એક પ્રકાર છે એમ હું માનું છું. સર્વોદયનો એ જ સિદ્ધાંત છે કે અમે જે કામથી નાસ્તિકના મનનું પણ સમાધાન થાય એ જ કરશું. સર્વસંમતિથી કામ કરીશું. ખીણું, જે ઈશ્વરને નથી માનતો પણ માનવતામાં માને છે, એ સાચો ભક્ત છે. આપણે જો ઈશ્વરને માનતા હોઈએ તો આપણી ફરજ છે કે ઈશ્વરની જે કંઈ ચીજ વસ્તુ છે, જે કંઈ એણે હીધું છે તે આપણે બધાં ભેગાં મળીને બોગરીએ એના ઉપરથી માલિકીદક છોડીએ.

સર્વોદયના એ સિદ્ધાંત

મને પૂછવામાં આવ્યું કે, અમે તમારા સર્વોદય સમાજમાં આવવા માગીએ છીએ તો અમારે ઈશ્વરને માનવો પડશે? મેં કહ્યું કે તમારે માનવતામાં માનવું પડશે, સામૂહિક માલિકીમાં માનવું પડશે, અને વ્યક્તિમત માલિકી છોડવી પડશે. પોતાની વ્યક્તિગત માલિકીમાં માને છે તે જાતે ઈશ્વરની જગ્યા બધાવી પાડે છે. તેથી હું એને ઈશ્વરનો શવ માનું છું. જે પોતાને માલિક માને છે તે ઈશ્વરને માલિક નથી માનતો, ઈશ્વરનો અર્થ જ માલિક થાય છે. 'હું' આ ભૂમિનો માલિક છું એવું કહેવાનો અધિકારી તો ઈશ્વર જ હોઈ શકે. જ્યારે મારા તમારા જેવો તો ભૂમિને છોડીને ચાલતી પકડે છે. ભૂમિ અહીંની અહીં

રહે છે અને છતાં પેલો કહે છે કે હું ભૂમિનો માલિક છું । તેથી સર્વોદયનો સિદ્ધાંત છે કે માનવતા બધા માટે આદરણીય છે અને આપણને-નાશવંત માનવોને માલિકીનો અધિકાર નથી.

ભાઈઓ, મેં તમારી સામે આ બે સિદ્ધાંત રજૂ કર્યા એક તો આત્માની એકતા, સર્વોદયનો એ પાયો છે. બીજો એનો જ એક ભાગ છે તે એ કે આત્મા આત્મામાં બેદ નથી. આપણે જો કંઈ કરીએ તે બધાનું સમાધાન થાય તેવી રીતે કરીએ, આ એક સિદ્ધાંત થયો. બીજો સિદ્ધાંત એ કે આપણે આપણી વ્યક્તિગત માલિકી રાખી ન શકીએ. આપણી તમામ ચીજ-વસ્તુ સમાજને અર્પણ કરવી જોઈએ. સર્વોદયના આ બે મોટા સિદ્ધાંત છે. એ બે મળીને અદ્વિતિયા થાય છે. તેથી કહેવાય છે કે સર્વોદયનો પાયો અદ્વિતિયા પર છે.

(સર્વોદયપુરમ્, ૨૬-૫-૧૯૬૬ નું પ્રાર્થના પ્રવચન).

૪

ભૂદાનયજ્ઞનું પાંચમા વર્ષનું સરવૈયું

આજે હું તમારી સામે અત્યંત નમ્ર બનીને આવ્યો છું. જ્યારે આવા સમૂદાની સામે બોલવા બેસું છું ત્યારે હું બોલું છું એવું નથી લાગતું. પણ આવું ત્યારે જ બને છે જ્યારે ચિત્ત એકાગ્ર થઈ જાય છે એકાગ્રતા નથી થતી ત્યારે જો વ્યાખ્યાન અપાય છે એ વ્યક્તિગત હોય છે. અને મારાં વ્યક્તિગત વ્યાખ્યાનો પર મને ઝાઝો વિશ્વાસ નથી. જ્યારે સમાધિ લાગી જાય છે ત્યારે જ હું કંઈક કહેનાલાયક ચીજ કહું છું.

આ સમયે મારે નમ્રતાની સખત જરૂર છે. હું એવે વખતે, એવે

સ્થળે આવી પહોંચ્યો છું કે જ્યાં મારું કામ નમ્રતાથી જ આગળ વધી શકે તેમ છે. તેથી હું બધા કાર્યકર્તાઓ વતીથી ભગવાનની નમ્રતાપૂર્વક પ્રાર્થના કરી લઉં છું.

ભૂદાનયજ્ઞમાં બુદ્ધ ભગવાનની પ્રેરણા

આ વરસે ભૂદાનના કામને ધાર્યા કરતાં વધારે સફળતા મળી છે. મને આનું નથી કશું આશ્ચર્ય લાગતું કે નથી એ મારી કસ્ટી. જે કામને માટે પરમેશ્વરનો આશીર્વાદ હોય છે તે કામ એની મેળે જ આગળ વધે છે. ભૂદાનને માટે સૌથી મોટી ઘટના આ વરસે કોઈ ઘટ્ટ કહેવાય તો તે બુદ્ધદેવની જયંતિનો આ વરસે ઉજવાયેલો ઉત્સવ છે. હું ઈચ્છું છું કે આપણું કામ એક ચોક્કસ મુદતમાં એક સ્પષ્ટ આકાર ધારણ કરીને લોકોની સામે દેખાતું થાય. તેને માટે સૌથી અનુકૂળ કોઈ ઘટના હોય તો તે બુદ્ધ ભગવાનનું સ્મરણ છે. આપણા દેશના આ મહાપુરુષને આપ્ના જગતે સ્મર્યા. હું માનું છું કે જેમણે ભૂદાનનું નામ સાંભળ્યું હશે અને જેમણે ભૂદાનનું નામ નહીં સાંભળ્યું હોય પણ ફક્ત બુદ્ધ ભગવાનનું સ્મરણ કર્યું હશે, એમણે બધાએ ભૂદાનને આશીર્વાદ આપ્યો છે. તેઓએ દુનિયાને જે શીખવ્યું એ આપણા દેશને સૌ પ્રથમ શીખવ્યું. એટલે એને ઉપાડી લેવાની જવાબદારી સૌથી પહેલી આપણા જ દેશની છે. અને આપણે લોકોએ એમનું અવતાર સ્વરૂપ ઓળખીને એમના વિચાર પર પૂર્ણ સંમતિની મહોર મારી છે. આજે એમનો જ અવતાર ચાલે છે. આપણાં તમામ ધર્મકાર્યો અને સંકલ્પોના આરંભે આપણે ‘બુદ્ધાવતારે’ એમ કહીએ છીએ. અર્થાત્ આપણું આજનું જીવન તેઓના માર્ગદર્શનમાં ચાલે એવું આપણે ઈચ્છીએ છીએ. અને તમે જાણતા જ હશે કે રશિયામાં પોતાનો સૈન્યસંભાર કંઈક કમ કંડવાનું વિચારાઈ રહ્યું છે. ઈશ્વરની પ્રેરણા કઈ દિશામાં ફેલી રીતે કામ કરે છે તે હું નથી જાણતો. હું એટલું જાણું છું

ધૃવરની પ્રેરણા આપણા કામને માટે ઘણી જ અનુકૂળ છે. તેથી મેં કહ્યું કે જેમણે બુદ્ધ ભગવાનનું સ્મરણ કર્યું તેમણે આપણા કામને આશીર્વાદ આપ્યા. એ આપણા બૂદ્ધાનના કામને માટે ઘણી મોટી શક્તિ છે. મેં ખૂબ નમ્રતાની સાથે દાવો કર્યો હતો અને એ દાવાનું સૌ પ્રથમ ઉચ્ચારણ બુદ્ધ ભગવાનની જ્યંતિને દિવસે જ, દુર્લભનો હતો ત્યાં, કર્યું હતું. મેં કહ્યું હતું કે બુદ્ધ ભગવાનના ધર્મચક્ર-પ્રવર્તનનું કામ આગળ ચલાવવાની ટોચિશ અમે કરીશું. બુદ્ધ ભગવાને જે પ્રેરણા આપી તેને કારણે જ બિહારનું કામ આગળ વધ્યું. સગી આંખની સામે જેમ કોઈ માણસને જોઈ તે જ રીતે આ મેં સગી આંખે જોયું. એક દિવસે બિહારમાં મને એક લાખ એકર જમીન મળી હતી; એ બુદ્ધ જ્યંતિનો દિવસ હતો. એક દિવસે મેં સંકલ્પ કર્યો હતો કે ગયા નિલ્લામાં એક લાખ એકર જમીન મેળવીશું. એની પ્રેરણા બોધ ગયામાં થઈ હતી, જે બુદ્ધ ભગવાનનું સ્થાન છે. એ જ પ્રેરણાની સ્મૃતિમાં સમન્વય આશ્રમનો નાનો સરખો પ્રયત્ન પણ શરૂ કર્યો. દુર્લભ આશા રાખું છું કે હિંદુસ્તાનના લોકો પર પણ આ સ્મૃતિનો પ્રભાવ પડશે અને એ બૂદ્ધાનના કામમાં પૂરેપૂરું જોર કરશે. આ પ્રેરણા કામ કરી રહી છે એનો અનુભવ હવેમાં પ્રાપ્ત કરી લેવાનો છે. એ પ્રાપ્ત કરીને કામ કરવું છે.

ઝોરિસ્તામાં આમદાન

આ અદિલનમાં આપણે માટે ઘણી જ આશાદાયક એવી જે બીજી ઘટના જતી છે, તે છે ઝોરિસ્તામાં વ્યાપક પ્રમાણમાં મગદાં આમદાનો. એનાથી જમીનની માલિકીનાં મુળિયાં હવેમયી મળ્યાં અને આમરાજ્ય હઈ રીતે સ્વી સકાય તેમ છે એને વિશે વિચારવા માટે એક સામગ્રી હાથ લાગી ગઈ. અને એ આમરાજ્યની કમ્પનાને સુન્નવરિયત દરવા અંગે દંદંદ ચિંતન પણ આ વડે થયું. એક જાઈએ મને પત્રમાં પ્રખ્યું કે અચાર મુંદી તમારા આ અદિલન

પ્રત્યે હું શંકાની નજરે જોતો હતો, પણ જ્યારથી વ્યાપક આમદાન શરૂ થયાં છે, ત્યારથી ખાતરી થઈ ગઈ છે કે આ આદાન કાર્યકારી છે.

સામ્યવાદી ભાઈઓનું સ્વાગત કરું છું

ઓરિસ્સા પછી મેં આંધ્રમાં પ્રવેશ કર્યો, જ્યાં આપણા ધણાએ સામ્યવાદી ભાઈઓ કામ કરે છે. આપણા ધણા સામ્યવાદી ભાઈઓ આમાં કામ આપના તૈયાર થયા એ જણાવતાં મને આનંદ થાય છે. કેટલાકને આમાં ભય જેવું લાગે છે. મને આમાં કશી બીક દેખાતી નથી, કેમકે મારા મનમાં આત્મવિશ્વાસ છે. જેના મનમાં આત્મવિશ્વાસ નથી હોતો એને બીક લાગે છે. પરંતુ મને તો એ ભાઈઓ આપણી સાથે થયા તેથી ધણો જ ઉત્સાહ ચડે છે અને હું એમનું સ્વાગત કરું છું. આમદાનથી એક નવા વિચારનું ઉદ્ભાવન થયું છે, અને તે એ કે માત્ર ભારતની સમસ્યા જ નહિ, દુનિયાની સામે પણ એક નવો માર્ગ જોધડી ગયો છે. આ બીજી ઘટના છે, જે ઘણી જ આશાજનક છે.

વ્યાપક વિતરણની ચાવી : એક દિવસમાં વહેંચણી

ત્રીજી વાત એ છે કે આપણને વિતરણની ચાવી હાથ લાગી છે. કેટલાક લોકો પૂછે છે કે તમે જમીન તો ધણી મેળવી, પણ એનું વિતરણ તો ક્યું નથી. આપણે કહીએ છીએ કે જમીન મેળવવાની ચાવી પણ કાંઈ અમને એકદમ નહોતી મળી, ધીરે ધીરે કરીને હાથ આવી હતી. એ જ રીતે જમીનની વહેંચણીની ચાવી પણ પહેલાં નહોતી જડી, હવે જડી છે. મેં કશું હતું કે હિંદુસ્તાનની બધી જમીનની વહેંચણી એક જ દિવસે કરવી છે. અને એવો દિવસ આજવાની આપણે ઠેકાણ કરવી છે. બધાં ગામોમાં વહેંચણી એક જ દિવસમાં થઈ શકે છે. કેટલાય પ્રતિમાં એક જ દિવસે વરસાદ થતો સાંભળીએ છીએ અને તે પણ તમામ જમીન પર

થાય છે, વારાફરતી એક પછી એક ગામની જમીનને પટ્ટાળીને વરસાદ અગળ વધતો નથી. તે રીતે આ વહેંચણી એકીસાથે બધે થાય. વધારે સારી ઉપમા સૂર્યનારાયણની છે. એના ઉદયથી એકીસાથે બધા ધરમાં પ્રકાશ પથરાઈ જાય છે. આ તો કુદરતની ઉપમા થઈ, પણ માનવ સમાજમાં પણ આપણે આવું જોઈએ છીએ. એકીદિવસે ઘેરે ઘેર દિવાળી ઉજવાય છે. બધાં ધરમાં સમય દીવા પ્રગટે છે. આમ થઈ શકે છે, કારણ કે લોકોમાં અને વીશે ભાવના પેદા થઈ છે અને લોકો એ જાણી ગયા છે. એ જ રીતે એકીદિવસે બધી જમીનની વહેંચણી થઈ જવી જોઈએ, થઈ રહી છે અને થશે પણ ખરી.

કેટલાક ભાઈઓએ આના કેટલાક પ્રયોગો કરવાની હિંમત લીધી છે. બિહારમાં એકીદિવસે સો-અસો ગામની જમીનની વહેંચણી કરવામાં આવી અને એમાં આપણા ભાઈઓ સફળ થયા. એ બધું કઈ રીતે કરવામાં આવ્યું એનું વર્ણન કરવાનો આ સમય નથી. પણ એનાથી લોકોને વિશ્વાસ પડ્યો કે એકીદિવસે કેટલાંય ગામોની જમીન વહેંચી શકાય ખરી. એમાં કશું અશક્ય નથી. ઓરિસ્સામાં એનો જ પ્રયોગ થયો. ત્યાં ૭૦૦-૮૦૦ ગ્રામદાન થયાં નેમાંથી ૪૦૦ ગામોની જમીનો વહેંચાઈ. દાનની પ્રાપ્તિમાં જેટલી મહેનત પડે છે, તેથી વધારે મહેનત વહેંચવામાં છે. પરંતુ લોકસક્રિયો આ કાર્ય થઈ શકે છે, એવું સાબિત થયું છે. તેથી મેં કહ્યું કે આપણને આની દૃષ્ટી હાય લાગી છે.

બૂદાન નેતા નહીં સેવક સજે છે

બૂદાનની એક મોટી ખૂબી એ છે કે એમાંથી નેતા પેદા નથી થતા, અખિલ ભારતીય નેતાઓ નથી ધરાવ ; કેમકે બૂદાન આંદોલન પગપાળું ચાલે છે. આગ્રહાત તો કંઈ કેટલાય અખિલ ભારતીય નેતાઓ થઈ ગયા છે ! પરંતુ બુદ્ધ ભગવાન અખિલ ભારતીય નેતા ન બની શક્યા. કેવળ

પાલી ભાષામાં તેઓ બોલતા અને પ્રયાગથી ગયાની વચ્ચે ધૂમતા. પરંતુ એમનો વિચાર વિશ્વવ્યાપક થવાલાયક હતો. તે એ કારણે ફેલાયો કે એ વિચારને લાયક એમનું જીવન હતું. શિવાજી અખિલ ભારતીય નેતા ન બની શક્યા. સતત પ્રયત્ન કરવા છતાં એક નાનકડો દિસ્સો એમને હાથ લાગ્યો. એટલે જનકીંતનું પણ જે કાર્ય હોય છે તે બને છે તો એક સ્થાને, અને પછી હવા મારફતે એ દુનિયાભરમાં ફેલાઈ ગય છે. એટલા માટે આ અદિલનની આ ખૂબી આપણે માટે ઘણી મદદગાર નીવડે તેમ છે. પંજાબના લોકોને પાકી ખાતરી થઈ ગઈ છે કે બાબા કાંઈ થોડા દિવસમાં અમારા પ્રાંતમાં આવે તેમ નથી. જો બાબા રેલગાડીમાં ફરત તો એક મહિનામાં પહોંચી જાન, પણ હું તો પગપાળો યાત્રા કરું છું, તેથી નેતૃત્વ સ્થાનિક બને છે અને ખરું જોતાં સ્થાનિક નેતૃત્વ નથી બનતું પણ સ્થાનિક સેવકત્વ બને છે, કેમકે આપણે સેવક બનીને લોકોની પાસે પહોંચીશું ત્યારે જ જમીન મળશે, નેતા બનીને પહોંચીશું તો નહીં મળે. આજે જ સવારે હું કહેતો હતો કે આપણે આપણા સ્વામીના સેવક છીએ. એ હકીકતમાં જ આપણી શક્તિ સમાયેલી છે. તુલસીદાસજી રઘુનાથજીને જગાડવાને માટે શું કરતા હતા ? તેઓ ગાતા હતા, “ જગિયે રઘુનાથ કુંવર... ” તામિલ ભક્તોએ પણ આવું જ ગાયું છે. પ્રભુને જગાડવા માટે એ લોકો પ્રભાતિયાં ગાય છે. તેમ લોકહૃદયમાં જે પ્રભુ ગિરાજમાન હોય છે એને જગાડવા માટે આપણે ભક્ત બનીને જઈએ છીએ, ત્યારે જ એ જાગે છે. પરંતુ આ વરસે જે વિશેષ યજ્ઞ તે એ છે કે વ્યક્તિના સેવકત્વને બદલે ગણસેવકત્વથી કાર્ય થઈ શકે છે એ શોધ થઈ.

રશિયાની શોધ : ગજુનેતૃત્વ

તમને ખબર છે કે હમણાં હમણાં રશિયામાં એક શોધ થઈ છે. જેનાં વખાણોથી ઇતિહાસનાં પાનાં ઊભરાતાં હતાં, એને અંગેનો ઇતિહાસ બદલી નાખવાની વાત આવી છે. દુનિયાના ઇતિહાસમાં આવડો જખરો મુધારો આ પહેલો જ દરો. મેં જાપામાં વાંચ્યું હતું કે આને

કારણે થોડા દિવસ સુધી રશિયામાં ઇતિહાસ જ નહોં લણાવાય । સુધારીને નવો ઇતિહાસ લખાશે અને તે પછી એ શીખવવામાં આવશે. યાને મઘસાહબા તખ્તશાહમાં પસંદગી ગયા. ઈસ્લામમાં એ પંથ થઈ ગયા. એક સુન્ની બીજો શિયા. ત્યાં કેટલાક ખલીફા થઈ ગયા. એક પંથવાળા એમની સ્તુતિ કરવી એને ધર્મ માને છે અને એ મઘસાહબા પંથ કહેવાય છે. અને બીજો પંથ એ ખલીફાઓની નિંદા કરવામાં માને છે, એ કહેવાય છે તખ્તશાહ આ સ્તુતિ અને નિંદા કરવા માટેનો બનેલો દિવસ એક જ છે. એકી સાથે, એકી દિવસે, એકી રથજે જો નિંદા અને સ્તુતિ બેય બેગાં ચાલે તો તો ઝંખડો અને મારામારી જ થાય. એટલે રશિયામાં આજ સુધી મઘસાહબા ચાલતા હતા અને હવે તખ્તશાહ ચાલશે, એમ મેં કહ્યું. અર્થાત્ એક નવી શોધ થઈ. શિક્ષણમાં સ્ટાલિનનાં વખાણ એ કાંઈ વિશેષ મહત્ત્વની બાબત નથી. એ તો જનજીવન વ્યક્તિગત વિષય છે. પરંતુ ત્યાં એક નવી વાત સૂઝી છે અને એ જ વિશેષ છે. એ લોકો કહે છે કે હવે કલેક્ટિવ લીડરશિપ ચાલશે. વ્યક્તિવિશેષની નેતાગીરી નહોં પણ ગણતંત્ર-સામૂહિક નેતૃત્વ-ચાલશે. આ એક નવો વિચાર રશિયામાં નીકળ્યો.

બૂદાનની શોધ : ગણસેવકત્વ

એ જ રીતે બૂદાનમાં ગણસેવકત્વની શોધ થઈ. મધ્ય પ્રદેશમાં કેટલાક કાર્યકર્તાઓ એકઠા થઈને લોકોની પાસે જઈ દાન માગે છે. આવો એમનો વ્યાપક પ્રયોગ શરૂ થયો છે. કેમકે ઈશ્વરની કૃપાથી, નવા લોકોને તક મળે તે માટે જ ન હોય તેમ ત્યાં આમાં જૂના નેતાઓ શામેલ નથી. અર્થાત્ તૈયાર નેતાઓ ખૂબ નથી લાગતા અને નવા નેતા એકદમ બનતા નથી, એટલે નાના નાના કાર્યકર્તાઓ કામ કરે છે. એટલે એમણે સામૂહિક રીતે કામ કરવાનું શરૂ કર્યું છે. એ ગણસેવકત્વને બારે સફળતા મળે છે એવો અનુભવ થયો છે. ત્યાંના સેવકો મને મળ્યા ત્યારે મેં જોયું કે એમના આત્મવિશ્વાસમાં ખૂબ

જ વધારો થયો હતો. અને હું અદિવનનું માપ કાઢતી વખતે એ નથી જોતો કે જમીન કેટલી મળી, હું તો એ જોઉં છું કે આપણા કાર્યકર્તાની દિમત કેટલી વધી છે? આ રીતે જનશક્તિ દ્વારા કામ થઈ શકે છે. વ્યક્તિના નેતૃત્વનો અભાવ વસ્તાતો હોય ત્યારે પણ ગણસેવકત્વ સફળ થઈ શકે છે એ ગમે વરસે સિદ્ધ થયું.

એક બીજો પણ ઉત્તમ અનુભવ થયો. આપણને ભૂમિદાન તો મળતું હતું. પણ લોકો પૂછતા હતા કે સંપત્તિદાન મળશે કે નહીં? ન્યારે જમીન મળી ત્યારે એમનો ભૂમિ વિષેનો સંદેહ ટળ્યો. સ્વભાવથી સંદેહી માણસ હોય એને તો એક સંદેહ ટળે ન ટળે ત્યાં બીજો સંદેહ શરૂ થાય જ છે. એમનો કાર્યક્રમ જ એ હોય છે. પૈગમ્બરે લખ્યું છે કે સંદેહશીલ લોકોને જો સ્વર્ગમાં ધોડેલી દેવામાં આવે, તો ત્યાં એમને તો સંદેહ જ થવાનો કે આ સ્વર્ગ છે કે નરક? આમ આ લોકોને સંદેહ થાય છે કે જમીન તો જાણે મળી, પણ સંપત્તિ મળશે કે નહીં? અને સંપત્તિદાન જો મળે તોપણ એ સતત કંઈ રીતે ચાલુ રહેવાનું? પણ આનો અનુભવ આ વરસે ધણો થયો. દમણનાં જયપ્રકાશજીની ઝિદારમાં જે સભા થઈ એમાં હજારો સંપત્તિદાન મળ્યાં. આનો અર્થ એવો નથી કે એ કામ એક દિવસનું હતું. અને એ સભાસ્થળની જ બાબદારી હતી. અગાઉથી તૈયારીઓ થયેલી હતી. તેમ છતાં હજારો દાનપત્ર મેળવવાં એ કાંઈ રમત વાત નથી. કાર્યકર્તાઓ મંડી પડ્યા હશે, ગામેગામ રખડ્યા હશે. આવો જ અનુભવ ચોરિસ્સાનાં નાનાં નાનાં ગામડાંઓમાં પણ થયો. આજે ત્યાં સારી એવી સંખ્યામાં સંપત્તિદાનપત્રો મળી રહ્યાં છે. આનો ભાવાર્થ એ થયો કે હજી લોકહૃદય કોઈને પણ દાનની દીક્ષા આપવા માટે તૈયાર છે.

પૈગમ્બર પાસે પોગેમ્બર જિલ્લે. હુપર હુપરથી. બજારડયું છે કેટલાક લોકો તો કહે છે કે આજકાલ લોકો નીચે પડતા

છે. આપણું સ્તર ઘટતું જાય છે. આ જ જાતનો ભાવ કાલે રામજીના વ્યાખ્યાનમાં હતો. હું કહી દેવા માંગું છું કે આ કેવળ ઉપર ઉપરનો આભાસ છે. સમાજની રચના જ ખોટી છે તેથી પૈસાનું મહત્ત્વ વધી ગયું છે અને પૈસાની તો કશી સ્થિતિ કિંમત નથી. તેથી મને લાગે છે કે લોકોનું ધોરણ નીચે પડ્યું નથી. આજે હજાર રૂપિયા મળે તો માણસને લાગે કે બસ છે. પણ કાલે જો એને ખચ મળે કે હજાર રૂપિયાની કિંમત પાંચસો થઈ ગઈ છે તો એને લાગે કે આ હજાર રૂપરડીથી હવે શું વળે ? સોભાવતી તો માણસમાં હોય છે જ. એટલે એને આનાથી ઉત્તેજન મળે છે, અને ગમે તેટલા રૂપિયા મળે તોયે એના જીવનમાં સમાધાન નથી થતું.

અમારા એક ભાઈ હતા. એણે અમને કહ્યું કે મને દસ હજાર રૂપિયા મળી જશે ત્યારે હું જનસેવા કરીશ. મેં કહ્યું કે આ તમારો ખોટો ભ્રમ છે, છતાં જુઓ ! બે-ચાર વરસ પછી એની પાસે ૧૦-૧૨ હજારની માયા થઈ ગઈ, ત્યારે મેં પૂછ્યું કે હવે સાર્વજનિક સેવાને માટે ક્યારે આવો છો ? ત્યારે કહે, “ હવે તો આ ૧૦-૧૨ હજારની ડીમન થટી ગઈ છે, એટલે ૫૦ હજાર રૂપિયા કમાવા પડશે.”

અમારા મિત્રની વાતમાં તો જાણે સમજ્યા કે મરકશે હતી. પણ હું કબૂલ કરું છું કે એમાં કંઈક તરંગ પણ છે. સારાંશ એ છે કે થ્રમને બદલે પૈસાને મહત્ત્વ આપવામાં આશ્ચર્ય, એ જ ખોકું થયું. પૈસાની કીમત અસ્થિર થઈ ગઈ છે એ બીજી ભૂલ છે. માટે લોકમાનસમાં પૈસાની તૃષ્ણા વધી એમાં વાંક લોકો કરતાં ખોટી સમાજરચનાનો વધારો છે. ઠાણીમાં પાંદડાંની ઉપર પાંદડાના થર ચડેલા હોય છે. એમાં ઉપરના પાંદડા પર બદારની આબોહવાની અસર થાય છે ત્યારે કદોક સડે પણ છે. અને ઉપરું પાંદડું અરાખ જોઈએ ત્યારે અંદર સારો દોડો દોડે એની કલ્પના આવતી નથી. પણ જ્યાં ઉપરું પાંદડું ખોડ્યું ત્યાં જ અંદરનો સ્વચ્છ તાજો ઠાણોનો દોડો નજરે ચડે છે. મનુષ્યના ચિત્તની હાલત આવી જ જાતની

હોય છે. કદી કદી ખરાબ વાતાવરણને કારણે મનુષ્યનું મન ઉપર ઉપરથી ખરાબ થયેલું લાગે છે, પણ જો તે જોઈને કોઈ ધારે કે એનું મન છેક સડી ગયું છે, તો એ ધારણા ખોટી છે. ઉપરના મેલનો થર ખસેડી લો કે તરત અંદરનું સ્વચ્છ સુંદર મન દેખાય છે. હું કહેવા માગું છું કે હમણાં લોકમાનસ દાન અને ત્યાગ માટે તૈયાર છે જે હિંદુસ્તાનમાં કેટલીય જગ્યાએ અનુભવ્યું કે અમારી સભામાં હજારો લોકો શાંતિથી સાંભળે છે. હું એમને શું સમજાવું છું ? એ જ કે આજનું તમારું જીવન ખોટું છે, એમાં સુધારો કરવો પડશે. તમારા બાઈને એમાંથી બાગ આપવો પડશે અને સમાજને જીવન અર્પણ કરવું પડશે. હવે હું તમને એક બીજું સૂચવું. એવો એક માણસ નીકળી પડે, જે હિંદુસ્તાનમાં ફેરફાર જરૂરને સમજાવે કે ‘દુનિયામાં કોઈ સારી ચીજ હોય તો તે સ્વાર્થ જ છે; ભોગ ભોગવવા એ જ ઉન્નતિનો રસ્તો છે.’ તો એ માણસની વાત કેટલા જણ સાંભળે છે એ હું જોવા માગું છું. એમ કહેનારો પોને પણ જોશે. હું કહું છું કે આવા માણસને આપણા લોકો પત્થર નહીં મારે તે એટલા માટે જ કે હિંદુસ્તાનમાં સંયમ છે. હજારો લોકો એની વાત જ કાને નહીં ધરે.

બુદ્ધને પગલે ચાલતાં છોકરાંઓ

મને જ્યારે પૂછે છે ત્યારે હું તો કહું છું કે આ સત્યયુગ છે, કૃતયુગનો આરંભ છે. મુંબઈથી નવસો માઈલનો પંથ પગપાળા ખેડીને જે જવાન છોકરાંઓ અહીં આવ્યા એમાં એક ચૌદ વરસનો છોકરો પણ હતો. રોજ સરેરાશ અઢાર માઈલ ચાલવાનું થયું, કોઈ કોઈવાર તો એ લોકો પચીસ પચીસ માઈલ પણ ચાલ્યા. તમે લોકો ગભરા છો કે મુંબઈના છોકરાંઓને કાંઈ શિક્ષા (સહન શક્તિ)ની કેળવણી તો મળતી નથી, તેમ છતાં લોકો મોજથી આવી પહોંચ્યા. રસ્તે સંપત્તિ-દાન અને બુદ્ધાનનો વિચાર પણ સમજાવતા આવ્યા. એમ એ આવી પહોંચ્યા. હવે જાગ્યા ગય છે અને એને જમીન મળે છે તે

કહેશે કે બાપાની ભુરખી કામ કરે છે. પરંતુ આ છોકરાંઓને શો પ્રભાવ પડ્યો હશે? એમનાં વ્યાખ્યાન થાય છે, પગપાળા ચાલે છે માટે એમને માન મળે છે, તે તો આપણે સંમજી શકીએ તેવું છે, કારણ કે છોકરાંઓને લોકો દંમેશાં લાડ તો લડાવે જ છે. પરંતુ આમને ખતરાવી-પીડાવીને ઉપરથી ૭૫૦ એકરનું દાન પણ લોકોએ આપ્યું! ત્રણ લાખના પ્રતિભાં ચઢીને એ ચાલતા આવ્યા. હું માનું છું કે આ સુદ દેવની પ્રેરણા છે. આવાં છોકરાંઓને કરુણાનું કાર્ય કરતાં નોંધને એ ખૂબ ખુશ થયા હશે.

તેથી મેં કહ્યું કે આ તો કૃતયુગ આવ્યો છે. શાસ્ત્રકાર યુગની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે કે જે સૂએ છે તે કળિયુગમાં રહે છે, પધારી છોડે છે ત્યારે દ્વાપર યુગમાં આવે છે. જીડીને જામે થાય છે ત્યારે એ રામજીની સાથે ત્રેતાયુગમાં હોય છે, અને ચાલવા માંડે છે ત્યારે કૃતયુગમાં પ્રવેશે છે. તમે જ જુઓ આ કૃતયુગ છે કે કળિયુગ? એટલે લોકોનું ધોરણ નીચું ગયું છે એ વાત ખોટી છે. મને તો જાણદું એમ લાગવા માંડ્યું છે કે લોકો ઝડપભેર ઉપરની દિશામાં આગળ વધી રહ્યા છે.

ઈશ્વરની પ્રેરણા

રૂઢી અને ટ્રાન્સફરના છોકરાઓ મારી જે સલામાં હોય છે એ સભા અત્યંત રસાન થાય છે. લોકો મને કહે છે કે આગકાશ વિદ્યાર્થીઓ તદ્દન ઉદ્ધત અને ઉદ્ધંડ બની ગયા છે. અંગ્રેજીમાં એક અલંકાર છે, એને Transferred Epithet કહે છે. એમાં એકને લાગુ પડતું વિશેષણ બીજાને માથે ચડાવી દેવામાં આવે છે. શિશુજની પદ્ધતિ છેક જ રહી છે. એને જે ગાળ દેવી છે, એ નાહકની વિદ્યાર્થીઓને

*જેમકે 'નસીબદાર દિવસ' આમાં દિવસ નસીબદાર નથી દેતો, નસીબદાર તો માણસ દોષ છે. માણસનું વિશેષણ દિવસને લગાડવું છે.

દે છે ! મને તો આવૃથ એ યાય છે કે આટલી કચરાપટ્ટી કેળવણી છતાં છોકરા આટલા શાંત કેવી રીતે રહે છે ! મને તો એ જ જવાબ મળે છે કે ઈશ્વરની કૃપા છે અને ઈશ્વર ભારત પાસે કંઈક કામ લેવા મંગે છે, એનું આ ચિહ્ન છે.

પાંચ વરસથી હું અનુભવી રહ્યો છું કે હિંદુસ્તાનમાં ઈશ્વરની પ્રેરણા કામ કરી રહી છે.

આ બધું હું એ વાતના અનુસંધાનમાં કહેતો હતો કે લોકો સંપત્તિ આપવા રાજ છે. આજની જ વાત છે. એક ભાઈ થોડા પૈસા દાનમાં આપતા હતા. એમને સમજાવવામાં આવ્યું કે સંપત્તિદાનની રીત તો જુદી છે. આ કાંઈ ફેંકફાળો એકઠો કરવાની વાત નથી. ત્યારે એ ભાઈએ ક્યું કે સંપત્તિદાનની રીત તો ઘણી જ સારી છે. અને એ રીત પ્રમાણે દાન આપવાનું એમણે કબૂલ કર્યું. ભાઈએ, સંપત્તિદાનનું કામ વધે છે એવો ગયા વરસનો ઘણો સારો અનુભવ થયો છે.

આદાતા-સંમેલન

ગયે વરસે બીજો પણ એક એવો અનુભવ મ્હારા જેમાં શક્તિ બરી પડી છે. મધ્યપ્રદેશમાં આદાતા સંમેલન કરવામાં આવ્યું. જમીન જેમને મળી છે તે તો નાના નાના માણસો છે. કાર્યકર્તાઓએ ૧૦૦-૧૨૫ જણ આવશે એવી આશા રાખી હતી. પણ બધા ગિરલામાં ચઢતે લગભગ ૫૦૦ જણ આવ્યા હતા ! એમણે વાત સમજી લીધી અને નક્કી કર્યું કે આપણે પણ કંઈક આપવું જોઈએ. એમણે દર વરસે જે પાકે તેમાંથી એક ભાગ આપવાનું ઠરાવ્યું. ઘણા લોકો પૂછે છે કે આ અદિક્ષનમાં ભૂમિહીનોના હિત્યપરિવર્તન અને એમના ઉત્થાનનો માર્ગ કયો છે ? આ અનુભવ ઉપરથી એમને કીક જવાબ મળશે

વેપારીઓને આવાહન

મેં એક બીજી નવી વાત કરી છે. વેપારીઓને આવાહન કર્યું છે.

હું માનું છું કે એ અનુભવ પણ સારો થશે. મને કહેવામાં આવ્યું કે આની અસર વેપારીઓ પર સારી થઈ રહી છે. વેપારીઓને હિંદુસ્તાનમાં એક ધાર્મિક સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. સત્ય, પ્રેમ વગેરે ગુણોને આજની દુનિયામાં ગૌરવભર્યું સ્થાન મળેલું છે. આ ગુણોની બધા ધર્મેતિ કદર છે, પણ વેપારને પણ એક સ્વતંત્ર ધર્મ માનવામાં આવ્યો હોય તો તે માત્ર હિંદુસ્તાનમાં જ. દુનિયાના લોકો વેપારને વ્યાવહારિક કામ માને છે. પણ હિંદુસ્તાનમાં આતુર્વણ્યની યોજનામાં વેપારને, વૈશ્યને, એક સ્વતંત્ર ધર્મ માનવામાં આવ્યો. વેદનું અધ્યયન કરનારા બ્રાહ્મણ જેટલો જ વૈશ્યનો પણ મોક્ષનો અધિકાર મનાયો છે. આ હિંદુસ્તાનની વિશેષતા છે. ખ્રીસ્ત દેશોમાં તો એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે સોયના નાકામાંથી જાંટ નીકળી જઈ શકે પણ શ્રીમંત માણસને મોક્ષ નહીં મળે. પણ હિંદુસ્તાનના દયાળુ શાસ્ત્રોની યોજનામાં વેપારીને માટે પણ મોક્ષ માર્ગ ખુલ્લો કરી દીધો. અમુક શરતોએ મેં વેપારીઓને વિનંતી કરી કે આ જે જવાબદારી તમારા પર નાખવામાં આવી છે તે તમે ઉપાડી લો. અને મને કહેવામાં આવ્યું કે આની અસર વેપારીઓ પર સારી થઈ છે. હું કંઈ બનિષ્ઠવાદી નથી, તેમ જ બનિષ્ઠવાદ પર મને શ્રદ્ધા પણ નથી. પણ મારા મનમાં એ વાત વિષે કશો જ સંદેહ નથી કે ભારતમાં એક નૈતિક ક્રાંતિ થવા બેઠી છે.

આ તો ગયે વરસે જે કંઈ કમાણી થઈ હતી તે તમારી સમક્ષ રજૂ કરી.

હૃદય આપનાર કબજા હાથે એનું શું ?

મને વરસે નુકસાનો પણ થયા છે અને એ ખારસા ગંભીર છે. એક તરફ આટલું નૈતિક ઉત્થાન અને ખીજ તરફ આવ્યું નૈતિક નુકસાન થાય, એ તે કેવો તમારો ! એ છે પરમેશ્વરની લીલા ! પણ એનો ખુલાસો છે. કેટલાક લોકો કહે છે, “બાબા, એક તરફ તો એ લોક જમીન આપે છે, અને ખીજ તરફ એના એ લોકો તદ્દન નિર્દયતાથી જમીનોના કબજા હાથે

છે." એ લોકો કહે છે કે આ તો બાબાને હશે છે. એ દાન આપવાનો ઢોંગ કરે છે, જ્યારે એમનું ખરું સ્વરૂપ તો એ કળ્મશ હોવાવે એ છે. હું કબૂલ કરું છું કે એ લોકો કળ્મશ હોવાવે છે, પણ હું માનું છું કે કળ્મશ હોવાવવા એ એમનું ખરું સ્વરૂપ નથી, પણ ઢોંગ છે; અને બાબાને જે દાન આપે છે તે એમનું ખરું સ્વરૂપ છે. આમ હું એટલા માટે કહું છું કે એમનું દાન એમના આત્માનો ગુણ વ્યક્ત કરે છે, જ્યારે કળ્મશ હોવાવવામાં આવે છે એ તો પરિસ્થિતિનું પરિણામ છે. સરકાર કાયદો નથી ધડતી, પણ 'કાયદો યશે યશે' એવું ચાર વરસથી ગાજ્યા કરે છે. તેથી એ લોકો બાપડા બપભીત છે અને આવી હાલતમાં જે કંઈ છે તે ગડિ રાખવા મથે છે. લોભ તો મનુષ્યમાં છે જ, પણ એની સાથે ભય પણ બળે છે. એને પરિણામે પરિસ્થિતિ-જન્ય દોષનું આચરણ થઈ જાય છે. લોકોનું એ જે ખૂરું સ્વરૂપ પ્રગટ થઈ રહ્યું છે એ અસલ સ્વરૂપ નથી. એ બદારની દવાને કારણે સડી ગયેલું ઉપલું અસ્તર છે. એ ઉપલું પડ ખસેડીને અંદર જોવાની કળા બાબાને આવડી ગઈ છે. સડયું હોય કે ન સડયું હોય, તોયે એ ઉપલું પડ તો ખસેડે જ છે અને અંદર જુવે જ છે.

આમ હું મારા અનુભવથી કહું છું કે લોકોનું અસલ રૂપ તો દાનમાં જ પ્રગટ થાય છે. તેમ છતાં ઉપલું પડ સડી ગયું છે એ કંઈ સારું તો નથી જ. એના સડવાથી અંદર પણ કંઈક અસર તો પહોંચે જ છે, માટે ઉપલું પડ પણ સારું રહે એવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ નુકસાનોની વાત કરું છું, પણ હું એનાથી નિરાશ નથી.

બાપાવાર પ્રાંતરચના અંગે થયેલો હિંસાકાંડ

બાપાવાર પ્રાંતરચનાને કારણે ટેટલેક સ્થળે હિંસાકાંડ થયા. એનું મને ધણું દુઃખ છે અને એને મેં બુદ્ધાનયજ્ઞની દાર માની છે. આનાથી ચહેરામાં આપણે ખાસ મહેનત નથી લીધી એ વાત તરફ મારું ધ્યાન ખેંચાયું છે એ જ એનું કારણ છે. હું પડેયું જ એ કહી દેવા માગું છું

અને અગાઉ પેણ કશું તો છે જ કે ભાષાવાર પ્રાંત બનાવવામાં કશી બૂલ નથી. હું તો એમ માનું છું કે લોકોની ભાષામાં રાજ્ય ન ચાલે તો સ્વરાજ્યનો કશો અર્થ નથી. હાઇકોર્ટના જે ન્યાયાધીશને લોકોની ભાષા ન આવડતી હોય એ ન્યાયાધીશ થવાને લાયક નથી. એકુંત જે વાત કરે છે એ એણે સમજવી જોઈએ અને એને એની જ ભાષામાં જવાબ આપવો જોઈએ. ખેડૂતું નિવેદન એણે તરજૂમો કરાવીને નહીં પણ એની પોતાની જ ભાષામાં સાંભળવું જોઈએ, અને એની જ ભાષામાં ચુકાદો આપવો જોઈએ. આ જનતાનો અધિકાર છે અને સ્વરાજ્યનો એ જ અર્થ છે. તેથી હું એમાં કશી જ બૂલ માનતો નથી. હું તો એમ માનું છું કે ભાષાવાર પ્રાંતરચનાની માંગણી કરનાર પોતે સંકુચિત નથી, પરંતુ એને 'વું' સંકુચિત છે, વું સંકુચિત છે' એમ કહી કહીને સંકુચિત બનાવવામાં આવ્યો છે. આ તો ઉપનિષદનો સિદ્ધાંત છે કે 'વું' પાપી છે, વું પાપી છે' એમ કહ્યા કરીએ તો એ પાપી જ બને છે. એ સમજી લેવાની જરૂર છે કે ભાષાવાર પ્રાંતરચનાની માંગણી સજ્જનો તરફથી જ થઈ છે, દુર્જનો તરફથી નથી થઈ. એટલે એમાં કશી બૂલ નથી. પણ એમના પર સંકુચિતપણાનો આરોપ કરવામાં આવ્યો તેથી એ સંકુચિત બન્યા. અને ચોડાક લોકો પહેલેથી જ સંકુચિત હશે પણ ખરા. પરિણામે હિંસાના ઘણા જ દુઃખદ પ્રસંગો બન્યા.

બેંતાલીસે શીખવેલું હિંસા-અહિંસાનું ક્રિમશ્વજ બોટું છે

હવે આ હિંસક બનાવો એ ખૂબ જ ગંભીરતાથી વિચારવા જેવી બાબત છે. એ કેમ થયું ? કારણ આપણે ખોટા માણસોને આજ સુધી માન આપ્યું છે. ૧૯૪૨ ના અદિલનમાં જનતા તરફથી રેલ્વેના પાટા ઉખાડના વગેરે ઘણી વસ્તુઓ થઈ. બેંતાલીસ વખતે એ બધાં કરવા લાયક પરાક્રમો મનાયા અને તેથી હિંસા થઈ. હવે જે સ્વરાજ્ય જેવા સારા કામ માટે હિંસા કરવાલાયક ગણાઈ, તો આ કામને

ભૂદાનયજ્ઞનું પાંચમા વર્ષનું સરવૈયું

માટે હિંસા કરીએ તો એમાં શું ખોટું છે, આવું લોકોના મનમાં થયું. આજે જનતાના મનમાં આવે અંગે સ્પષ્ટતા નથી. જે સ્પષ્ટતા હોત, આપણને અહિંસાની શક્તિથી જ સ્વરાજ્ય મળ્યું છે એનું સ્પષ્ટ લાભ હોત, તો આજે જેવી દશા જેવા મળી તેવી દશા જેવા મળત નહીં. હું ઠેકઠેકાણે જોઉં છું કે એક જ માણસના ઘરમાં એક ફોટો મહાત્મા ગાંધીનો લટકે છે અને પડખે જુનીજો ફોટો સુભાષ બોઝનો લટકે છે. હું પણ સુભાષ બાણના અનેક ગુણો, એમની સેવા અને દેશભક્તિને નમું છું. પણ આ જે ફોટો ટંગે છે તે કાંઈ એ ગુણોને માન આપવા માટે નહીં, પણ એ માન્યતાથી ટંગે છે કે આપણને જે સ્વરાજ્ય મળ્યું છે તેમાં કાંઈક તો મહાત્મા ગાંધીની અહિંસાએ કામ કર્યું છે અને કંઈક આ હિંસાએ કર્યું છે. જેમ હાથરોજન ઓફિસજન મળીને પાણી બને છે તેમ અહીં અહિંસક લોકોએ, સન્નજનોએ, શત્રુને એક બાજુથી સતાવ્યો ને બીજી બાજુથી હિંસાથી સતાવ્યો. અને એને પરિણામે સ્વરાજ્ય આવ્યું એમ માને છે. યાને અહિંસાને અને હિંસાને બંનેને શત્રુ પર હુમલો કરવાની જ રીતો માની. આજે આ બાબતમાં આપણે દુનિયામાં પ્રવર્તતી બે જાતની મનઃસ્થિતિઓનો મુકાબલો કરવાનો છે. લોકોના, ખાસ કરીને યુરોપ અને અમેરિકાના માનસની એ હાલત છે કે હિંસા પરથી ભરોસો જીડી ગયો છે. એમને હિંસા પર બહુ ભરોસો હતો માટે એમનું નામ લીધું. હવે હિંસાએ અતિ-હિંસાનું રૂપ ધારણ કર્યું છે. અને તોયે એની કાંઈ કારી ફાવતી નથી, એનાથી નુકશાન જ નુકશાન દેખાય છે. એટલે એમનો હિંસા પરથી વિશ્વાસ તો જીડી ગયો છે, પણ હજી એમને અહિંસા પર વિશ્વાસ બેઠો નથી. ચિંતનની આ વયગાળાની અવસ્થા બહુ ભયાનક હોય છે. એમાં એ લોકો સપડાયા છે. એ લોકો નિશ્ચયપૂર્વક એકેય નક્કી પગલું નહીં ભરી શકે. ચિંતનપૂર્વક કોઈ કામ નહીં કરી શકે. જેનું નસીબ હશે.

તેવું થશે. હિંસા પર વિશ્વાસ હોત તો તે દિશામાં પગલું ભરત, પણ વચલી હાલતમાં મન ડામાડોળ છે એટલે એકેય દિશામાં પગ ઊપડતો નથી. આજે દુનિયાની સામે આ કોયડો ખડો છે.

નાની હિંસાને ઘોવા સત્યાગ્રહની શક્તિ ખડી કરીએ.

દુનિયાની સામે બીજી જે એક સમસ્યા ખડી છે તે હિંદુસ્તાનમાં પણ મોજૂદ છે. તે એ કે હિંદુસ્તાન જેવડા દેશમાં મોટી હિંસા પર તો શ્રદ્ધા નથી રહી, કેમકે મોટી હિંસાનાં સાધન જ એની પાસે નથી અને કાંઈ જલદી મળે એવાં લક્ષણ પણ નથી દેખાતાં; પણ નાની હિંસા પર અહીંના લોકોનો વિશ્વાસ છે એ એક ભારે વિચિત્ર વાત છે. નાની હિંસા સફળ નહોતી ચલી માટે તો મોટી હિંસાના પ્રયોગ થયા, પણ હિંદુસ્તાનના લોકોને તો નાની હિંસામાં જ શ્રદ્ધા ખેંચી ગઈ અને સ્વાભાવિક રીતે જ લોકોની જે હાલત છે તેનું જ પ્રતિબિંબ સરકાર પર પડ્યું છે. તમે જોયું કે ઠેકઠેકાણે ગોળીબાર થયા. માત્ર ભાષાવાર પ્રાંતરચનાની જ વાત નથી કરતો. આ પાંચ-સાત વર્ષમાં અનેક વાર ગોળીબાર થયા. ક્યાંક એનાં કારણોની તપાસ થઈ, ક્યાંક ન થઈ. ક્યાંક એ વાજબી ઠર્યો, ક્યાંક ગેરવાજબી ઠર્યો. આ વાજબી-ગેરવાજબીમાં મારે પડ્યું નથી. એ તો કોર્ટવાળા પોતાની રીતે ચુકાદો આપે છે. પણ મને એમ લાગ્યું-હું કોર્ટને અન્યાય કરવા નથી માંગતો-કે ગોળી આસાનીથી ચાલી. એટલે કે લોકો તરફથી જેવી હિંસા થઈ તેવી તરત જ બીજી તરફથી હિંસાની તૈયારી થઈ અને બાળું નાની હિંસા પર વિશ્વાસ છે. ભાઈઓ, આ દેશને માટે એ એક ભારે દુઃખની બીના છે, અને એ એક સમસ્યા પણ છે. આનો એક જ અર્થ થઈ શકે છે કે આપણે અહિંસાની અને સત્યાગ્રહની શક્તિ ખડી કરવી પડશે.

સત્યાગ્રહ શબ્દ ગંભીર છે. દસ બાર વરસથી હું એના વિશે ચિંતન કરી રહ્યો છું. કેટલાય વિચાર સરખા છે. હું બાણું છું અને માનું છું કે

કુનિયાને માટે સત્યાગ્રહથી વધારે મુક્તિદાયક બીજું એકે શસ્ત્ર નથી. પરંતુ આજે સત્યાગ્રહને પણ એક ધમકીનું રૂપ મળ્યું છે. એનું રચનાત્મક શક્તિ તરીકેનું રૂપ નથી રહ્યું એ એક ગંભીર વિષય છે. હું ઇચ્છું છું કે આપણે વખતોવખત આની છણાવટ કરી. આવો ગંભીર વિષય થોડેથી ન પતે.

સ્વરાજ્ય માટે સત્યાગ્રહનું નવું ભાવાત્મક સ્વરૂપ ખીલવીએ

હું એ પણ કહેવા માગું છું કે ગાંધીજીના જ્ઞાનાનાં જે સત્યાગ્રહ યથા એને જે આપણે આદર્શ તરીકે લઇને ચાલીશું તો ભૂલ કરીશું. કેમકે સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી લોકશાહીમાં સત્યાગ્રહ યાવ તે એ ઘણો વધારે સ્પષ્ટ, શક્તિશાળી અને વધારે રચનાત્મક અર્થ ધરાવનારો હોવો જોઈએ. તેથી બાપુએ ઘણીવાર કહ્યું હતું કે સત્યાગ્રહનું શાસ્ત્ર હું લખી ન શકું, એ ધીરેધીરે વિકસિત થઈ રહ્યું છે. એ શાસ્ત્રનો આપણે વિકાસ કરવો પડશે. એનો વિકાસ કરવાને બદલે આપણે તો ગાંધીજીના વખતમાં એ જે રીતે વપરાયું હતું તે કરતાં પણ એનું ધોરણ નીચે પાડી નાખ્યું.

ગાંધીજીના વખતનું સ્વરાજ્ય-પ્રાપ્તિનું બધું કામ નેગેટિવ-અભાવાત્મક હતું. ગાંધીજીએ જે કામ કરવાનું છે તે એવું નથી. આજે આપણે આપણાં જ લોકોમાં રૂપાંતર કરવાનું છે. બાપુ હંમેશાં ‘એન્ડ ઓર મેન્ડ’ (કાં સુધારો કાં ખતમ કરો) એવી ભાષા બોલતા. આપણે એ ભાષા ન બોલી શકીએ. તેઓ અંગ્રેજીને ‘કિવટ ઇન્ડિયા-ભારત છોડો’ કહી શકતા. આપણે વેપારીઓને, જમીન-માલિકોને, સંપત્તિના માલિકોને ‘કિવટ ઇન્ડિયા’ ન કહી શકીએ. આપણે બધાએ અહીં જ રહેવું છે, એટલે કોઈ છોડીને જશે નહીં. એટલા માટે આપણને બધાને એક સ્થાને રહેવાની મુક્તિ આવડી જવી જોઈએ.

આવી દશામાં જે સત્યાગ્રહ યાવ તે એનું ગુણવાન સ્વરૂપ હોવું જોઈએ. પણ આવું સ્વરૂપ પ્રકટ થવાને બદલે, બાપુના જ્ઞાનાના

સત્યાગ્રહના ધોરણતી જાંચે જવાને બદલે આપણે તો એથી નીચે પડી ગયા. પરિણામે પ્રત્યાઘાત પેદા થયા છે અને એવું બોલાવા માંડ્યું છે કે લોકશાહીમાં સત્યાગ્રહને સ્થાન નથી. અને અજ્ઞાન લાગે તેવું તો એ છે, કે લોકશાહીમાં લસકરને સ્થાન છે તેટલું સત્યાગ્રહને નથી ! પણ આવો વિચાર ધણા મોટા મોટા માણસો ધરાવે છે, છતાં એ તદ્દન ખોટો વિચાર છે. આ હાલતમાં સત્યાગ્રહને અને એના શાસ્ત્રને વિકસિત કરવાની આપણે માથે એક લારે મોટી જવાબદારી છે.

દક્ષિણાપથમાં પણ માંડતાં—

હવે હું મારે પોતાને વિશે થોડી વાતો કહેવા માંડું છું. મેં કહ્યું કે આ વખતે મને નમ્રતાથી ખૂબ જરૂર છે, શુદ્ધિની ખૂબ જરૂર છે. હવે હું છેક દક્ષિણાપથમાં આવી પહોંચ્યો છું. આથી આગળ હવે દક્ષિણમાં ભૂમિ નથી, માત્ર બંદરનાયકની લંકા છે. પણ ભારતનો આખરી દિસ્સો તો આ જ છે. મારા કામની પરિસ્થિતિ હું અનુભવી રહ્યો છું. હું ઇચ્છું છું કે આ અદિલનનું પૂરું તેજ અહીં પ્રગટ થાય. હું કંઈક શ્રદ્ધા રાખીને અહીં આવ્યો છું. આમ તો હું શ્રદ્ધાપૂર્વક જ દરેક સ્થળે જઈ છું. પણ અહીં વિશેષ શ્રદ્ધાથી આવ્યો છું એ કબૂલ કરવું જોઈએ. આનું કારણ એ છે કે મારા મનમાં પ્રાચીન ગ્રંથોને માટે કંઈક પ્રેમ છે. એવું નથી કે એમાં કોઈ ખોટી વાત આવે તો તેને પણ માથે ચડાવવી, પણ મારા મનમાં એમાં જે સારી વાતો છે એની ધણી અસર થાય છે. આવા ગ્રંથોમાં એક છે ભાગવત. એ ભાગવતમાં એમ લખ્યું છે કે આખી દુનિયામાંથી ભક્તિ સુકાઈ જાય એવો વખત આવશે ત્યારે પણ દ્રાવિડ દેશમાં ભક્તિ કાયમ રહેશે. આવું અનુમાન કરવાનું શું કારણ તે હું જાણતો નથી. પણ કંઈક હશે એમ માનીને મેં એ વાત પર શ્રદ્ધા મૂકી છે. અહીં હું જોઈ છું કે ગામેગામ મોટાં મંદિરો હોય છે અને એની આજુબાજુ ગામ વસેલું હોય છે. અહીંના નાના નાના ગામનાં મંદિર ઉત્તર-દિશના મોટાં મોટાં નગરોના મંદિર

જેવડાં મોટાં હોય છે. અહીંના મોટા કવિ ભારતીયવારે કહ્યું છે કે અહીંના લોકોના કુળમાં સુપુત્ર પાકે તે માટે આ મંદિરો હોય છે. અને માતાઓ પોતાના દીકરા સારા નીવડે તે માટે તપસ્યા કરે છે.

બાઈઓ, આવી શ્રદ્ધાથી જે અહીં પગક્રમે છે અને ઉત્તર દિંદુસ્તાનમાં જે કાંઈ પુણ્ય સંચિત થયું છે એ બધું લઈને હું અહીં આવ્યો છું. એટલા માટે અહીંના બધા લોકોનો સહકાર મારે પ્રાપ્ત કરવો છે. મારી પરમેશ્વરને એવી પ્રાર્થના છે કે અમારી બધાની એટલી શુદ્ધિ થાય કે અમારો અવાજ સૌને મધુર લાગે. અને એટલે અહીં ટેટલું રહેવું જોઈએ એની કશી મર્યાદા મેં બાંધી નથી. હું ઈચ્છું જરૂર કે ઝોઝામાં ઝોઝા સમયમાં પૂરું થાય. પણ હું એ પણ ઈચ્છું છું કે કામ બ્યાપક બને. એટલે હું ઈચ્છું છું કે બુદ્ધાનની સાથે રચનાત્મક કામોને સહેજે જોડી દઈ શકતાં હોય તો જોડી દેવાં. ગામે ગામ ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગ ચાલે. ગ્રામ સ્વાવલંબનને માટે તૈયારી કરનારું ગ્રામોદ્યોગ કામ પણ અહીં થાય. અને જાતિભેદનું નિરસન થાય. ત્રીજી વાત હું જે ઈચ્છું છું તે એ કે સર્વત્ર નઈ તાલીમનો વિચાર લોકો સમજતા થાય. ઝોઝામાં ઝોઝી આ ત્રણ ચીજો હું બુદ્ધાનની સાથે સાંકળી લેવા માંગું છું. માટે માત્ર બુદ્ધાનકાર્યકર્તાઓની જ નહીં પણ બીજાં જેટલાં રચનાત્મક કાર્ય કરનારાઓ છે તે બધાની પાસે મદદની ઈચ્છા રાખું છું અને એમને મદદ કરવા પણ માંગું છું. આને માટે વધારે શુદ્ધિની જરૂર મને લાગે છે અને વધારે ચિંતનની જરૂર પણ લાગે છે. તેથી મેં વિચાર્યું છે કે તારીખ ૧લી જુનથી ત્રણ દિવસ સુધી એટલે કે ૭૨ કલાકનો ઉપવાસ કરીશ. ૫૬લી તારીખે આઠ વાગે હું ખાઈશ અને ૪થી તારીખે ફરી ૮ વાગે ખાઈશ. આ ઉપવાસ હું કેવળ પ્રયોગને માટે, ચિત્તશુદ્ધિને માટે, થોડું ઘણું ચિંતન થઈ શકે એ આશાથી, અને પ્રાર્થનાને માટે કરવા માંગું છું.

૧૬૫૭માં આ કામ કોઈ રીતે સમાપ્ત થાય એવી એક તીવ્ર ઇચ્છા લોકોના મનમાં રહે છે. એ વાસનાને મેં જાતે જ ખૂબ વધારી છે. એટલે એની પૂરી જવાબદારી હું મારે જ માથે લઉં છું. ધણાએ મને આને અંગે સાવધ કર્યો છે. એમ. એન. રાયે લખ્યું હતું કે બાંધી મુદત રાખવી અને સાથે સાથે એમ પણ કહેવું કે હૃદય-પરિવર્તનથી જ કામ કરવું છે એ બે પરસ્પર વિરોધી વાતો છે. કેટલાક લોકોએ મને એમ પણ કહ્યું છે કે આમ કરવા જતાં ખોટા રસ્તા પણ લેવાય અને ઉતાવળમાં હિંસા પણ થઈ જાય. એક આક્ષેપ એવો પણ છે કે આમાં સકામ વૃત્તિ આવી જાય છે જે ગીતાએ શીખવેલી નિષ્કામ વૃત્તિથી વિરુદ્ધ છે. હું આ ત્રણેય આક્ષેપોને માન આપું છું, પણ સમજી શકતો નથી. નિષ્કામતાને હું સેવાવૃત્તિનો પ્રાણ સમજું છું. હું કબૂલ કરું છું કે મારા ચિત્તમાં નિષ્કામતા માટે અહિંસા કરતાં પણ વધારે માન છે. પણ સાથે સાથે એમ પણ કહું છું કે નિષ્કામતા અને અહિંસા એ બંનેને હું એક જ અર્થના બે શબ્દો માનું છું. તેથી આવી મર્યાદા ઠરાવવાથી નિષ્કામતા પર પ્રહાર થાય છે એ આક્ષેપ મને બહુ આકરો લાગ્યો. દુનિયામાંથી દુઃખ વહેણમાં વહેલી તકે વિદાય લે એવી ઇચ્છા ધરાવતી એને હું નિષ્કામતાથી વિરુદ્ધ નથી માનતો. એટલે ઝડપથી કામ કરવામાં નિષ્કામતા ગુમાવીએ છીએ એવું હું નથી માનતો. એક નક્કી મુદત હું મનમાં રાખવા માંગું છું અને પાછો હૃદય પરિવર્તનની રીતનો આશ્રય લઉં છું, એ બે વાતોમાં પણ મને વિરોધાભાસ નથી લાગતો. મુદત એટલા માટે બાંધી છે કે કોઈ કાર્ય અનંત કાળ લગી લંબાવ્યા કરવાનું નથી હોતું. એક રીત લોકોની સામે મૂકીએ અને કહીએ કે આ રીતે પાંચસો વરસે કામ પાર પડશે, તો એ રીત કંઈ કામની નથી. તો નક્કી મુદતમાં કામ જરૂર કરવું છે, પણ તેથી કોઈ ખોટી રીતે અજમાવીશું ! ખોટી રીતોથી કામ કદી નહીં થાય. ખોટી

રીતોથી કામ લેવાય એવો ડર હોઈ શકે, પણ કોઈ ને કોઈ પ્રકારે જોખમ લીધા વિના તો કદી કોઈ પણ કામ ન થાય. એવી હામ લીડ્યા વિના કામ જ ન થાય. હા, ખોટી રીતો ન અજમાવાય અને ક્રિતાવળિયાપણું ન થાય એનો ખ્યાલ રાખવો એ આપણું કર્તવ્ય છે.

મેં ધણીવાર કહ્યું છે કે આ કામની પાછળ ઇશ્વરનો હાથ છે. ત્યારે આપણા કેટલાક લોકો એમ સમજી બેસે છે કે આ ઇશ્વરનું કામ છે એટલે ઇશ્વર ૧૯૫૭માં ચમત્કાર કરશે અને કામ થઈ જશે. હું મનુષ્ય અને ઇશ્વરની વચ્ચે ૧૫૬ ઓછો ફરક પાડું છું. મનુષ્યને બે હાથ હોય છે, ઇશ્વર હજાર હાથવાળો હોય છે. ન્યાં હજારો મનુષ્ય એકઠાં મળે છે ત્યાં ઇશ્વરની શક્તિ પ્રગટ થાય છે. અર્થાત્, સંજ્ઞનો જ્યારે ધર્મકાર્યને માટે એકત્ર થાય છે ત્યારે ઇશ્વર પ્રગટ થાય છે. જેમ ઇશ્વરને અનેક હાથ હોય છે તેમ રાક્ષસોને પણ અનેક હાથ હોય છે. પરંતુ અનેક હાથ અને ધર્મકાર્ય એ બેનો જ્યાં સંયોગ થાય છે ત્યાં ઇશ્વર વસે છે. મને પૂરો વિશ્વાસ છે કે આ કાર્યની પાછળ ઇશ્વરની મદદ છે. એથી જ બોડોનાં દિવોમાં આને માટે અતુલ્ય જાવના પેદા થાય છે.

મુદત બંધિવાનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે આમાં આપણને આપણો ઉપાય સુધારવાની (ઉપાય સંશોધનની) તક મળવી જોઈએ. આપણા હાથમાં એક ઉપાય આવ્યો છે. એને આપણે પૂરેપૂરો અજમાવીએ નહીં તો કામ નથી થતું અને પાછો નવો ઉપાય પણ નથી સૂઝતો. એક ઉપાયને આપણે પૂરેપૂરો અજમાવી જોઈએ અને જો નક્કી કરેલી મુદતમાં કામ ન થાય તોપણ મનમાં સમાધાન રહે છે કે બધું કરી છૂટ્યાં હોઈએ. અને ત્યારે આપણા ઉપાયમાં સુધારો કરવાની તક સાંપડે છે, અને બીજો ઉપાય સૂઝે પણ છે. હું બધાને એતવણી આપી દેવા માંગું છું કે પૂરી શક્તિ લગાડ્યા વિના વખતને જ વિનાવતાં રહીશું તો એ બધું ખોટું થશે. ઉપાય સં...

નિશ્ચિત મુદતમાં પૂરી શક્તિ સાથે કામે વળગી પડવું એ બહુ જરૂરી હોય છે માટે આપણે ગંભીરતાપૂર્વક પરિણામ લગવાનના હાથમાં સેપીતે નિષ્કામવૃત્તિથી કામે વળગવું નેઈએ.

તપસ્યા-લાભ.

સંમેલનમાં સૌથી વધારે આનંદ તો મળે છે સંજ્ઞન-સંપર્કનો અને સંજ્ઞન-સંગતિનો. એક વાતનું જ્ઞાન મને સતત અને નિરંતર રહે છે કે હું મારી યાત્રામાં જ્યાં જ્યાં જઈ છું ત્યાં ત્યાં બધી જાતની સગવડ લોકો કરી રાખે છે, પણ જે મારા ભાઈએ નાંગેગામ રખડે છે એમને કોઈ જાતની સગવડ નથી મળતો અને ભારે તકલીફ વેડીને તેઓને કામ 'કરવું' પડે છે. એમને તકલીફ વેડવી પડે છે એ વાતથી મને દુઃખ નથી થતું, બલકે એવી ખુશી જાપડે છે કે એમને તપસ્યા કરવાનો મોકો મળે છે. આવા આપણા નિષ્કામ તપ તપનારા સેવકો પર પ્રભુની કૃપાં દષ્ટિ રહે એ જ મારી ઈશ્વરને પ્રાર્થના છે.

(કાંચી સંમેલનનું પ્રથમ પ્રવચન ૨૮-૮-૫૬)

સાત્ત્વિકી શક્તિની શોધ કરીએ

(સંમેલનમાં વિનાઆજીવું વિદાય પ્રવચન)

હવે આપણામાંથી ઘણાંખરાં એક વરસ સુધી એક ખીજાંને નહીં મળીએ. આખા વરસમાં એકવાર મળવાનું થાય છે. આપણે ઘણું ખરું તો કામમાં રચ્યાપચ્યાં રહીએ છીએ. એટલે કામ છોડીને અહીં આવવાનું મન પણ થોડું જ થાય છે. પણ હમણાં આપ્પાસાહેબે કહ્યું તે તમે બધાએ સાંભળ્યું. એમણે કહ્યું, 'અહીં આવવાથી અને અહીંની વાત સાંભળીને કંઈક લાભ થયો છે.' અહીં આવો અનુભવ થાય છે તેની

મને ખુશી છે. હું પણ આ સંમેલનમાં કંઈક ઝીણવટથી નિરીક્ષણ કરતો હતો. બે ચાર સંમેલનોથી હું એમ કરતો રહ્યો છું. આ સાલ સંમેલનમાં જે કંઈ ચર્ચા થઈ તેમાં સાંત્વિકતાનો અંશ, સત્ત્વગુણનો અંશ વધારે જણાયો. એમ બને કે મને એવું લાગ્યું જ હોય, પણ જો એ લાસ ખરો હોય તો એ એક સારું લક્ષણ છે. એનાથી શક્તિ વધશે. સત્ત્વગુણ જેટલો વધશે તેટલું આપણું બળ વધશે.

શું સાંત્વિકતા કેવળ રચનાત્મક જ હોય,
રક્ષણાત્મક ન થઈ શકે ?

કેટલાકનો એવો ખ્યાલ છે કે બળ એ કંઈક ભુટી જ વસ્તુ છે. સત્ત્વગુણથી બળ વધે છે એવી એમને પાકી ખાતરી નથી. ‘બળ માટે કોઈ બીજા દેવનાની આરાધના કરવાની હોય છે, સત્ત્વગુણથી તો. શાંતિ પ્રાપ્ત થાય’, એવું એ લોકો ઘણીવાર માને છે. સત્ત્વગુણમાં શક્તિ હોય છે એવો વિશ્વાસ એમને ક્યારેય બેઠો નથી. તેથી શક્તિ માટે એક સ્વતંત્ર દેવી માની છે, અને એના હાથમાં બધી જાતનાં શસ્ત્રાસ્ત્રો હોય છે. આપણો અંતિમ આધાર તો આ દેવી છે, એવી અંતિમ શ્રદ્ધા રાખીને એ લોકો એને પૂજે છે. શાંતિની ઉપામના એમને પણ કરવી તો હોય છે, પરંતુ શાંતિમાં એમને અંતિમ શ્રદ્ધા નથી હોતી. અંતિમ શ્રદ્ધા તો શક્તિ પર જ હોય છે, એટલે એમને હંમેશાં એવી શંકા રહ્યા કરે છે કે શક્તિ વિના આપણો બચાવ શી રીતે થશે ? આત્મ-સમાધાન માટે, સામાજિક સમતા માટે, માનસિક શાંતિ માટે એ લોકો સત્ત્વગુણના દેવતાને માને છે. એમને એ પણ કબૂલ છે કે રચનાત્મક કામ કરવું હોય, દેશનો વિકાસ કરવો હોય તો સત્ત્વગુણ ઉપયોગી છે, શાંતિ જરૂરી છે; પરંતુ સત્ત્વગુણ રક્ષણ

કરવાનું સામર્થ્ય પણ ધરાવે છે એ વાત હજી સુધી સ્વીકારાઈ નથી. રક્ષણ માટે તો બીજા દેવની આરાધના, બીજા દેવની ઉપાસના કરવી રહેશે એમ એ લોકોને લાગે છે. હવે આપણી એ ‘પરમ દેવી’ એ આજકાલ ચંડીનું રૂપ ધારણ કર્યું છે. તેથી એક જાતનો ભય પેદા થયો છે. આજે પણ માબાપ બાળકને પ્રેમથી સમજાવે છે, પણ બાળક ન સમજે તો શું કરે છે? એને તમાચો ચોડી દે છે. એટલે કે જે માબાપ પ્રેમના સાગર હોય છે, જે બાળકના હિત સિવાય બીજું કશું ઈચ્છતા નથી તેમને પણ છેવટે તો પ્રેમ ઉપર નહીં પણ માર ઉપર જ મદદા છે. એમના દિલમાં બાળક તરફ જરાકેય દ્વેષ નથી હોતો. આ લોકો પણ, બાળક ન્યારે સમજાવ્યું ન સમજે ત્યારે જ, છેવટના ઈલાજ (Ultimate sanction) તરીકે જ મારજૂડનો બાથરો લેવામાં માને છે. અર્થાત્ હજી આપણા મનમાં પાકી ગાંઠ નથી બેઠી કે આ શક્તિ-દેવતા આપણને તારી શકે તેવી તારકશક્તિ નથી. વળી એવો અનુભવ પણ નથી થયો કે ન્યાં શક્તિ હોય છે ત્યાં બુદ્ધિ હોય છે જ. શક્તિ એ તો મૂઢ દેવી છે. જેના હાથમાં શસ્ત્ર આવ્યાં તે શક્તિશાળી. પછી એ સાચો જ હોય એવું કાંઈ નહીં. જે દેવી મૂઢ છે એને દેવી માનવી એ જ ખોટું. એના પર વિશ્વાસ રાખવો એય ખોટું છે, અને એના પર અંતિમ શ્રદ્ધા રાખવી એ તો એથીયે વધારે ખોટું છે.

દાંડ પરથી વિશ્વાસ ડગમગ્યો છે પણ સામ પર પૂરો બેઠો નથી

ન્યાં અઘડો પડ્યો હોય, મતભેદ પડ્યો હોય, ત્યાં બને તેટલો નિકાલ વાતચીતથી કરવો જોઈએ, એટલું તો બધાએ માન્યું છે. સમજાવટથી સામ-પૂર્વક જ કામ કરવું જોઈએ.

પણ સામથી કામ ન સરે તો એમ નથી વિચારતાં કે ‘ચાલો, આપણે આપણી સામબુદ્ધિનું વિશેષ સંશોધન કરીએ, વધારે ઉજ્જવળ સામ પેદા કરીએ.’ પણ સામથી કામ ન થયું તો દંડનો પ્રયોગ કરે છે. અને થોડાક દંડથી કાંઈ ન વળે તો વળી વધારે જોર અજમાવે છે. અને એથી પણ ન વળ્યું તો ? તો એથી પણ અધિક દંડ યોગ્યવાની વેતરણમાં પડે છે. આમ કરતાં કરતાં આપણે ઠેક અણુંશસ્ત્રો સુધી તો પહોંચી ગયા ! તેમ છતાં આપણા ખ્યાલમાં એટલું ન આવ્યું કે દંડશક્તિ એ વિશ્વાસપાત્ર શક્તિ છે જ નહીં, એ તો દગાખાજ, શાક્ત છે. આ આપણા ખ્ય સમાં હજી સુધી નથી આવ્યું. દંડશક્તિએ જે અતિ ઉચ્ચ રૂપ ધારણ કર્યું છે તેથી બીક તો લાગે છે અને એની યોગ્યતા વિષે મન ડામાડોળ પણ રહે છે, પરંતુ ચિત્તમાં દંડ ઉપરનો જે વિશ્વાસ ધર કરી ગયેલો છે તે હજી સમૂળો નીકળી ગયો નથી. એ કંઈક ડગમગી ગયો છે ખરો, પણ હજી સુધી એ છેક જ છોડી દેવા જેવો છે એમ લાગ્યું નથી.

કરુણાનું રાજ્ય સ્થાપવામાં સ્ત્રી-શક્તિ ક્યારે

મદદરૂપ થઈ શકે ?

ઘણીવાર કહેવાય છે, અને મને પણ ઘણીવાર લાગે છે કે પુરુષોએ સમાજનું કામ બહુ બગાડ્યું છે, પણ જો એમાં સ્ત્રીઓ પ્રવેશ કરે તો કદાચ મામલો સુધરે. આમ તો આ વિચાર મનમાં આવતો રહે છે, પણ આજે ખાસ એટલા માટે આવ્યો કે સંમેલનમાં બહિનો ઠીક ઠીક આવી છે. મને લાગે છે કે એ એક સારું લક્ષણ છે. મેં કેટલીયે વાર કહ્યું છે કે સ્ત્રી-શક્તિ આગળ આવશે તો ઉદ્ધાર થવાનો છે.

સ્ત્રીઓની સ્થિતિ આજે કેવી છે ? અને એમની

છે ? એ પોતાને રક્ષ (રક્ષણ કરવા લાયક) સમજે છે અને એ રક્ષણની જવાબદારી પુરુષોની છે એમ માને છે. અમેરિકાની સ્ત્રી શું કરતી હશે ? આ બધા અણુબોંબ બને છે તે શું એમને સારું લાગતું હશે ? એ પોતાના પતિઓને કહેતી હશે કે આ બરાબર નથી. તો પતિ-દેવતા એમને શું સમજાવતા હશે ? સમજાવતા હશે કે જો આ નહીં કરીએ તો તારાં બાલબચ્ચાંનું રક્ષણ નહીં થાય. તો સ્ત્રીઓ કહેતી હશે કે 'એમ ? ત્યારે તો આ બધાં શસ્ત્રો સજ્યાં તે બહુ સારું થયું.' પુરુષોએ સ્ત્રીઓને સદા ભયભીત અવસ્થામાં રાખી છે, તે એટલે સુધી કે સ્ત્રીઓ ડરે એને સ્ત્રીઓનો ગુણ માનવામાં આવ્યો છે. અને કોઈ સ્ત્રી બહાદુર દેખાઈ તો કહેશે કે એનામાં પુરુષનો ગુણ છે. સ્ત્રીનો સ્વાભાવિક ગુણ એટલે બીકણપણું, ભીરુતા. આવી સ્થિતિમાં સ્ત્રી પુરુષની વહારે ચડીને શું કરશે ? પુરુષ જો બંદક ઉઠાવશે તો સ્ત્રીઓ બહુ બહુ તો બંદકોમાં દારૂ ઠાંસશે. અને બીજા દેશોમાં તો સ્ત્રીઓની પલટણા પણ બને છે અને યુદ્ધમાં બધી જાતની મદદ કરવા સ્ત્રીઓ તૈયાર થાય છે. આમ આમાં તો સ્ત્રી-પુરુષ ભેદ પણ કામનો નથી રહ્યો. એમ પણ મનાય છે કે સ્ત્રી માતૃદેવતા હોવાને કારણે અધિક દયાળુ, અધિક શાંતિમય, અધિક કરુણામય, અધિક વાતસલ્યમય હોવી જોઈએ; હોય છે. પણ પરંતુ જે મનુષ્યને દેહ અને આત્માના બુદ્ધિપણાનું જ્ઞાન નથી તેનામાં કરુણા હોઈ જ ન શકે. થોડોક દયાનો ગુણ દેખાય, પરંતુ એ દયા કરુણા કહેવાવાને લાયક નથી. કરુણા તો જબરો બહાદુર ગુણ છે. એમાં મહાન સામર્થ્ય છે, એમાં ડર નથી હોતો. એ તો પરમ નિર્ભય છે. પેલો દયાનો ભાવ તો દુર્બળતાની સાથે આવે છે. ગૌતમ બુદ્ધને કરુણાનું દર્શન થયું તે તીવ્ર તપસ્થાને અતે નિર્ભયતા પ્રાપ્ત થવાથી થયું.

સત્વગુણનું વજન

વૃત્રાસુરના ત્રાસથી આખી દુનિયા દુઃખી દુઃખી હતી. ઈન્દ્રનાં તમામ ઓળરો નકામાં થઈ ગયાં. ઈન્દ્રે કહ્યું કે આ તો સત્વગુણથી જ મરશે. સત્વગુણની મૂર્તિ એ જમાનામાં દધીચિ મુનિ હતા. ઈન્દ્ર દધીચિ મુનિ પાસે ગયા. કહ્યું, “તમારાં હાડકાંનાં હથિયાર ખનાવીએ ત્યારે આને છૂતી શકાય.” એ કરુણામય મુનિએ વિચાર્યું, “મારી પાસે બીજું છે પણ શું? એકલાં હાડકાં જ છે, ભલે એય અપાતાં.” આમ એમણે પોતાના દેહનું વિસર્જન કર્યું. એનાં હાડકાંમાંથી વજન બન્યું અને વૃત્રાસુરનું મર્દન થયું.

દુનિયાને ભયમુક્ત કરવા માટે પોતાના દેહનું વિસર્જન કરવાની દધીચિ મુનિના મનની તૈયારી થઈ શકી એનું કારણ એ કે એમનું હૃદય કરુણાથી ભરેલું હતું. જ્યાં સુધી દેહ અને દેહસંબંધમાં રચ્યાંપચ્યાં રહીશું ત્યાં સુધી કરુણાની શક્તિ નહીં પ્રગટે. જીવનમાં ઘોડીઘણી દયા આમતેમ પ્રગટ થતી રહે ખરી. આ એક ખૂબ વિચારવાની વાત છે.

પાકિસ્તાન અને નિઃશસ્ત્રીકરણ

આજકાલ પાકિસ્તાન અને હિંદુસ્તાનની ચર્ચા ચાલે છે. એ દેશ બિચારો એટલો ડામાડોળ દેખાય છે કે મને તો એની દયા જ આવે છે. ત્યાં નથી વ્યવસ્થા શક્તિ, નથી કોઈ યોજના, નથી પરસ્પરની એકતા, કે નથી તો પ્રજાની સમૃદ્ધિ માટે કોઈ ગોઠવણ થઈ. બસ, એક કાશ્મીરનો ઝઘડો છે જેને છાશવારે યાદ કરી ભારત પ્રત્યનો દ્વેષ જગવીને પ્રજાને કાખમાં રાખ્યા કરે છે. આજે એ દેશમાં વતનવતનાં દુઃખો છે. એના તરફથી એ પ્રજાનું ધ્યાન ખસેડી નાંખે છે. અને ત્યાં જ શક્તિ હોવાનો જામ થાય છે તે કેવળ અમેરિકાની સુલામી

છે, એ સિવાય બીજું કશું નથી. હવે આવા દેશથી તે શું કરવું છે ? એની બિચારાની અત્યંત દયાજનક સ્થિતિ છે. એ શસ્ત્રાસ્ત્ર વધારવામાં પડ્યો છે તેથી એની શક્તિ ઘટી રહી છે. એ ક્ષીણ થઈ રહ્યો છે. એ ભારત પર શું આક્રમણ કરતો હતો ? અમેરિકા એને પ્રેરણા આપશે ત્યારે જ ભારત પર આક્રમણ કરી શકશે અને જ્યારે અમેરિકા રશિયા સાથે યુદ્ધ કરવાનું નક્કી કરશે અને વિશ્વયુદ્ધ શરૂ કરવાનો નિર્ણય કરશે ત્યારે જ એ એને પ્રેરણા આપશે. એટલે એ દેશનો ડર શાખવાની જરૂર નથી. બિલકુલ હું તો એમ માનું છું કે એ રાષ્ટ્ર સાથે જો બળપૂર્વક કામ લેવું હોય તો આપણે બીજું જ વિચારવું પડશે. આપણે એને બલમુક્ત કરવા માટે એનામાં વિશ્વાસ પેદા થાય એવું કરવું પડશે. ત્યાંના વડા પ્રધાન શું કહે છે ? “વાતચીતમાં તાકાત આવે તે માટે અમે અમેરિકાની મદદ લઈએ છીએ. અમારે આક્રમણ નથી કરવું. વાતચીતથી પ્રશ્નનો ઉકેલ થઈ શકે છે. પરંતુ વાતચીતમાં તાકાત આવે તે માટે શસ્ત્રાસ્ત્ર મેળવીએ છીએ.” મને પણ લાગે છે કે સામસામા બેસીને વાત કરવાથી પ્રશ્નોનો નિકાલ થઈ શકે છે. અને એ વાતની પાછળ તાકાત જોઈએ. તેથી મને લાગે છે કે આપણે શસ્ત્રો તદ્દન ઘટાડી નાંખીએ તો આપણી તાકાત વધી જશે. આ ત્યારે સમજાશે જ્યારે છાતીમાં ધડક ધડક નહીં થતું હોય અને દિલમાં સામાને માટે પ્રેમ હશે. પરંતુ પ્રેમનો અભાવ હોય ત્યારે ડર લાગે છે અને દેશના રક્ષણની જવાબદારીનો માથે ભાર લાગે છે. દેશના બચાવની જવાબદારી છે માટે તો કહું છું કે શસ્ત્રનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. બાબાના રક્ષણ માટે બાબા નથી કહેના કે શસ્ત્ર કમ કરો. પરંતુ દેશના બચાવ માટે કહું છું. આ હિંમતની વાત છે

એટલું જ નહીં, હિકમતની પણ વાત છે. એટલે કે એમાં બુદ્ધિમાની પણ છે.

સત્તાની સમતુલા કરવા જતાં તુલા જ તૂટવા આવી છે

એ સમજવું જોઈએ કે આજકાલ રાષ્ટ્ર-રાષ્ટ્ર વચ્ચે બેલેન્સ-સમતુલા રાખવાની કેશિશ થાય છે તે આજની વિદ્યા નથી, સો બસો વર્ષ પુરાણી છે. 'બેલેન્સ ઓફ પાવર'-શક્તિના સમતુલા રાખવાનો વિચાર રાજનીતિમાં તથા તત્ત્વજ્ઞાનમાં સો બસો વર્ષથી સ્વીકારાયેલો છે. આ બેલેન્સ ઓફ પાવર સાડું એ દેશે શસ્ત્રાસત્ર વધાર્યા તો આપણે પણ વધાર્યા કે જેથી બેલેન્સ-સમતુલા રહે. તાજવાનો કાંટો બરાબર રહે. તાજવાના આ પદલામાં પાંચશેરી નાંખી, સમતુલા ન રહી એટલે પેલાંમાં પાંચ શેરી નાંખી. હવે આ પદલાવાળાએ વળી બીજી બશેરી નાંખી તો ઢાંડી આમની નમી. એટલે પેલાંએ બશેરી ત્યાં નાંખી. એમ કરતાં કરતાં બન્ને પદલામાં એટલું વજન વધી ગયું કે ત્રાજવું તૂટવાની વારી આવી.

આજે દુનિયામાં જે ધાસ્તી છવાઈ ગઈ છે તેનું કારણ એ જ છે કે મનમાં ભય છે. એક પદલામાં વધારે વજન છે. એટલે બીજામાં નાંખવું જ પડે છે. બધું મળીને આખું જીવન દુઃખમય થયું છે. સમતુલા રાખવા માટે બંને તરફ સરખું સરખું વજન વધારતા ગયા. હજી સુધી આ બેલેન્સ ઓફ પાવરમાં બેઠેલી શ્રદ્ધા તૂટી નથી. પરંતુ બન્ને પદલાંમાં ઘણો વધારે પડતો ભાર થયો છે અને એનું નુકસાન વરતાતું બીય છે. બન્ને પક્ષ એકબીજાને દ્રોહ છે કે સમતુલા બાળવવી જોઈએ. પરંતુ બન્ને બાળુ વજન વધારવાને બદલે બન્ને બાળુ કંમ કરીને બાળવીએ તો સાડું. એટલે બન્ને બાળુએ પરસ્પર

સંમતિથી શસ્ત્ર ઘટાડાય તો સારું, એવી વાતો થઈ રહી છે. એનો અર્થ શો? જે મનુષ્યો વચ્ચે વાત ચાલી રહી છે. એક બુદ્ધિમાન છે, બીજો મૂર્ખ. બુદ્ધિમાન મૂર્ખને કહે છે, ‘તું જ્યાં સુધી મૂર્ખ રહેશે ત્યાં સુધી મારે પણ મૂર્ખ રહેવું પડશે.’ અરે, તારે મૂર્ખ રહેવું શું પડશે? તું મૂર્ખ જ છે. તારા પર નાહક બુદ્ધિમતાનો આરોપ મુકાયો હતો. ખરી રીતે તું જે હોવો જોઈતો હતો તે જ છે !

નિઃશસ્ત્રીકરણ અને આમ જનતા

આ વખતે આપણે દેશ નિશ્ચયપૂર્વક, હિંમત રાખીને, પરિસ્થિતિને સમજીને, વિશ્વાસપૂર્વક પોતાનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર ઘટાડી નાખે તો મને લાગે છે કે એનાથી આપણી નૈતિક તાકાત વધશે. લોકો પૂછે છે કે એને માટે આમ જનતા તૈયાર થશે? આ બહુ વિચારવાનો પ્રશ્ન છે. પાકિસ્તાનને અમેરિકાની મદદ મળે છે. આ કોઈ નવી ઘટના નથી. જે વર્ષ થયા એ શરૂ થઈ છે. જે વખતે એ મદદ મળવાની શરૂ થઈ તે જ વખતે પંડિત નેહરુએ દેશને એક આવાહન કર્યું હોત કે, “આપણે અપાયખંધ શસ્ત્રાસ્ત્ર વધારવાં જોઈએ, માટે મારા પ્યારા લાઈઓ, સૈન્યમાં ભરતી થઈ જાવ !”. તો તમામ જનતા એમના એ આવાહનને માનત કે નહીં? પાલમિંટ પણ એને ભારી બહુમતીથી પોતાનો ટેકો આપત કે નહીં? અહિંસા પર, શાંતિ પર, વિશ્વાસ રાખનારા પંડિત નેહરુ જ્યારે શસ્ત્ર વધારવાનું કહે છે ત્યારે આપણે જરૂર શસ્ત્ર વધારવાં જોઈએ. પરંતુ પંડિત નેહરુએ દેશને સંયમમાં રાખ્યો અને તેથી દેશે ધીરજ જાળવી. આ મામલામાં જનતાની શક્તિનો વિચાર કરવો પડે છે એ મારે કબૂલ છે. જનતામાં હિંમત હોય તો રાજ્ય-કર્તામાં પણ હિંમત આવે છે. પણ એની એક બીજી બાજુ

પણ છે કે સરકાર અને નેતાઓમાં હિમ્મત હોય તો જનતામાં પણ હિમ્મત આવી જાય છે. એટલે કે પરસ્પર અસર થાય છે. મારું કહેવું છે કે જો આપણે બધા મળીને જનતાને એનું હિત શેમાં છે તે સમજવી શકીએ તો શસ્ત્રો ઘટાડવાની હિમ્મત કરો એમ કહેવાની તક આવે છે. આ મારી અદ્ય-મતિ છે.

રાજજી અને એકપક્ષી નિઃશસ્ત્રીકરણની દરખાસ્ત

આજની સરકાર જે રીતે વિચારે છે તેનો આપણે વિરોધ નથી કરવો. એમની જવાબદારી વિશેષ છે તેથી આપણા કરતાં એમની એ બાબતમાં જાણકારી વધારે છે એમ માનવા હું તૈયાર છું. વળી આપણા માનનીય નેતાઓ પર શ્રદ્ધા રાખવાનું આપણું કર્તવ્ય સમજું છું. વળી જે નેતાના મનમાં શાંતિની ચાહના છે તે જ્યારે શસ્ત્ર-શક્તિની જરૂર છે એમ કહે છે ત્યારે એમની વાતમાં વજન છે એ માનવા પણ હું તૈયાર છું. પણ અહીં તો હું સર્વોદય વિચારમાં માનવાવાળા આપણા લાઈઓ સાથે પ્રકટ ચિંતન કરું છું. આ પ્રકટ ચિંતન એટલા માટે કરું છું કે સર્વોદય વિચાર ધરાવનારા પૈકી પણ કેટલાક એવા છે જે શસ્ત્રાસ્ત્ર વધારવાની જરૂર છે એમ માને છે. પેલે દિવસે રાજજીએ બિલકુલ કઠોરતાથી કહી દીધું કે અહીં પાકીસ્તાનથી ડરનારો કોઈ પણ શખ્સ હોય તો તેને સર્વોદય સમાજમાં સ્થાન નથી. મને થયું કે આ સિત્તોતેશ વર્ષનો ઘરડો માણસ છે. એની વાણીમાં આ શક્તિ કયાંથી આવી? આ શક્તિ શરીરની નથી, મનની છે, આત્માની છે. એ જ આત્માના બળે આપણે નિર્ભય બની શકીએ.

આપણે વારે ઘડીએ કહીએ છીએ કે અમેરિકા અને રશિયા એક બીજાનો વિચાર ન કરતાં એક-પક્ષી નિઃશસ્ત્રતાનો સ્વીકાર કરે, ત્યારે આપણી જવાબદારી સ્પષ્ટ છે. એક-પક્ષી-

નિઃશસ્ત્રતાનો વિચાર આપણી સરકારે રજૂ નથી કર્યો એ આપણે જાણીએ છીએ. પરંતુ આ વિચાર આપણા લોકોમાં ચાલે છે. તો કહ્યું છે કે 'પર ઉપદેશ કુશલ વહુતેરે'—ધણ લોકો પારકાને ઉપદેશ દેવામાં કુશળ હોય છે. પણ જો આપણે આ વિચારનો અમલ કરી શકીએ તો એની એક નૈતિક અસર દુનિયા પર થશે. આજે પણ ભારતનો અવાજ દુનિયામાં ખુલ્લું છે. પરંતુ આ પડોશનો પ્રશ્ન જ્યાં સુધી પત્યો નથી, અને જ્યાં સુધી આપણે એના બારામાં નિર્ભય બન્યા નથી ત્યાં સુધી આપણા અવાજમાં એવી તાકાત નહીં આવે કે જેનાથી આપણો દેશ અને દુનિયા હમેશાંને માટે બચી શકે.

ભગવદ્ ગીતાનું વચન અને આપણું વર્તન

ભગવદ્ગીતામાં ભગવાને કહ્યું છે કે 'સંતોના રક્ષણ માટે 'હું' જન્મ લઉં છું.' એનો કેટલાક લોકો એવો અર્થ કરે છે કે સજ્જનતાની રક્ષા માટે શસ્ત્રો ઉપાડવાં જોઈએ. મારું કહેવું છે કે આપણી સામે એ જ માર્ગ છે. કાં તો આપણે સાધુ (સારા) છીએ અને કાં તો આપણે દુષ્ટ છીએ. આપણે અવતાર તો ન હોઈ શકીએ. તો આમાંથી આપણે કઈ કોટિના છીએ તેનો આપણે નિશ્ચય કરી લઈએ. આપણે સાધુ હઈશું તો સાધુત્વ જ આપણું રક્ષણ કરશે. ભગવાનના એ વચનનો આ વાસ્તવિક અર્થ છે. એ જ સાધુત્વને ધ્વિરની વિમૂતિ કહે છે. આપણે તો લખી રાખ્યું છે: જયમવજયતે પશુ સત્ય અને શસ્ત્ર-શક્તિ જયતે એમ ક્યાં લખ્યું છે? આપણે તો લખ્યું છે જયમ એવ જયતે કારણ કે સત્યના બચાવ માટે સત્ય સિવાય બીજી દોષ વસ્તુની જરૂર નથી. પરંતુ આ બધી ચર્ચા વ્યર્થ છે, કારણકે સામેવાળો કદી દે છે કે તમારી બધી વાત મારે ઠપ્પલ છે. જેને આપણી વાત

માન્ય ન હોય તેની સાથે ચર્ચા થઈ શકે. પરંતુ એ કહે છે, “બધી વાત મંજૂર છે, પરંતુ આજની પરિસ્થિતિમાં દેશના રક્ષણ માટે કંઈક તો કરવું પડશે.” ચિંતની આ સ્થિતિ છે ત્યાં સુધી દુનિયાનો ઉદ્ધાર નથી.

ધર્મમય રાજનીતિથી આગળ—

સર્વોદય સમાજે આ વાતનો નિષ્કર્ષ કરવો પડશે. તેથી હું વારંવાર કહું છું કે જે લોકો અહિંસામાં શ્રદ્ધા ધરાવે છે તેમણે લોકનીતિની સ્થાપનામાં તાકાત લગાવવી જોઈએ, અને રાજનીતિની સમાપ્તિ કરવાના પ્રયત્નમાં લાગવું જોઈએ.

આજ સુધી રાજનીતિને Spiritualise—ધર્મમય કરવાના ઘણા પ્રયત્નો થયા. ગોખલેએ આ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો. ગાંધીજીએ એ શબ્દ ઉપાડી લીધો. લોકો એમ માને છે કે રાજનીતિ—રાજકારણને Spiritualise કરવાનો—નીતિમય બનાવવાનો પ્રયત્ન ગાંધીજીએ પહેલીવાર કર્યો. ગાંધીજીએ એ પ્રયત્ન જરૂર કર્યો છે. પરંતુ ઈતિહાસમાં પહેલીજ વાર કર્યો છે એમ નથી. એ જ પ્રયત્ન મોહનદાસ પંચગંબરે પણ કર્યો હતો. પણ એમને સફળતા ન મળી. ‘રાજ’ અને ‘નીતિ’ એ બન્ને શબ્દ એક બીજાને કાપે છે. ‘નીતિ’ શબ્દને ‘રાજ’ કાપે છે અને ‘રાજ’ શબ્દને ‘નીતિ’ કાપે છે. નીતિ આવી તો રાજ્ય વ્યવસ્થા આપોઆપ ખંડિત થાય છે. અને રાજ્યવ્યવસ્થા આવે છે તો નીતિ ખતમ થાય છે. હવે આગળ ઉપર આપણે રાજ્ય નથી જોઈતું, પ્રાજ્ય જોઈએ છે. એ કેટલા દિવસમાં બની શકશે તે તો હું નથી જાણતો. પરંતુ જો કરવા લાયક કંઈ કામ હોય તો તે આ જ છે. “મેરે તો મુખ્ય રામ નામ દુસરા ન કોઈ”—મારે મોઢેથી રામનામ સિવાય બીજું કશું

નહીં નીકળે એવો નિર્ણય સર્વોદય સમાજે કર્યો. જોઈએ. પરંતુ ગાંધીજીના ઘણા સાથી મોડમાં ફસાયેલા છે.

એ લોકો એમ માને છે કે ગમે તે હાલતમાં રાજ્ય ચલાવવાની જવાબદારી આપણા પર રહે જ છે. હું પણ કખૂલ કરું છું કે આપણે સ્વરાજ્ય મેળવ્યું છે અને જો રાજ્ય ચલાવવાની જવાબદારી માથે ન લઈએ તો પછી સ્વરાજ્ય મેળવ્યાનો અર્થ જ શો? આપણે જરૂર એ મેળવ્યું, પણ તે એટલા માટે કે સત્તા આપણામાં હાથ લઈને એ સત્તાનો વિલય કરવાનું બીજી જ ક્ષણે શરૂ કરી દઈએ. પૂરો વિલય થતાં થતાં જોઈએ તો પચાસ વર્ષ લાગે, પણ એની શરૂઆત તો આજથી જ કરી દેવી જોઈએ.

ભાઈઓ, આ વિચારની આપણે જેટલી છણાવટ કરીએ એટલી ઓછી જ છે. સામ્યવાદી લોકો પણ એમ માને છે કે રાજ્ય ક્ષીણ થવું જોઈએ. પણ તેઓ માને છે કે આજની હાલતમાં તો રાજ્યને જાને તેટલું વધારે મજબૂત કરવું જોઈએ અને એને આધારે જે કંઈ વિરોધી શક્તિઓ છે તેમને નાબૂદ કરી નાંખીએ તે પછી રાજ્ય ક્ષીણ થવા માંડશે. એટલે કે સામ્યવાદમાં રાજ્યશક્તિને મજબૂત કરવી એ વાત તો છે રોકડી, જ્યારે રાજ્ય-શક્તિનો વિલય થશે એ વાત રહે છે ઉધાર! એ ઉધાર ક્યારે વસૂલ થશે, કંઈ કહેવાય નહીં. ‘મને આજે તો મજબૂતમાં મજબૂત તાકાત આપી દો!’ આ એનો સાર છે. અને કાલ કોણે દીડી છે?

દીક. હવે જોઈએ કે ‘ગાંધીવાળા’ શું કહે છે? ગાંધીજીને નામે કહે છે માટે એમને ‘ગાંધીવાળા’ એવું સંબોધન કર્યું!*

* અર્થાત્ ગાંધીજીનું પોતાનું કહેવું આ જાણુ દરેક એવું નથી માનવાનું. ગાંધીજીને નામે કહેનારાઓનો મત અદાં વધારે છે. —સં.

એ લોકો કહે છે કે “રાજ્યસત્તા તો દરેક હાલતમાં કોઈને કોઈ માત્રામાં જરૂર રહેશે. ઝોછી રહેશે, વહેંચાયેલી રહેશે, પુણ્ય-કારક રહેશે, બધું ખરું, પણ એ રહેવાની તો ખરી જ.” આ એમની શ્રદ્ધા છે, ઘણાની શ્રદ્ધા છે. ઘણાય સજ્જનોની એવી ખરેખરની શ્રદ્ધા છે કે આખરે પણ આ રાજસત્તા કોઈને કોઈ સ્વરૂપે કાયમ રહેશે જ.

નાહક ગાંધીજીનું નામ ન લઈએ

મને લાગે છે કે આ ગાંધી-વિચાર નથી. પરંતુ હું આ રીતે વારંવાર બોલતો નથી, એટલે કે ગાંધીજીને નામે બોલતો નથી. કેમકે ગાંધીજીને નામે બોલવાનું શરૂ કરીએ તો એમનાં જે વચન અને પોથીઓ છે તે બધાં આપણે ઉથલાવવાં પડશે અને એમાંથી વાદ-વિવાદ શરૂ થઈ જશે. અને તો, ભગવાન બુદ્ધના શિષ્યોના જેવા હાલ થયા, તે કરતાં પણ બદતર એવા આપણા હાલ બશે. એક શિષ્યે કહ્યું કે ભગવાન બુદ્ધે આંમ કહ્યું, ખીન્નએ કહ્યું કે ના, તેમ કહ્યું. ચાર જ દિશાઓ હતી એટલે એમના ચાર જ પક્ષ થયા અને એમની વચ્ચે અંદરો અંદર લડાઈ થવા લાગી. હું માનું છું કે આપણે જો ગાંધીજીને નામે એવો વાદવિવાદ કરીશું તો આપણા તો ચાર નહીં, ચાલીસ પક્ષ પડશે !

એવું પણ કહેવામાં આવે છે કે કાશ્મીરમાં ફ્રેન્ચ મોકલવામાં આવી તે ગાંધીજીના આશીર્વાદથી મોકલવામાં આવી હતી. હું કહું છું કે ગાંધીજીનું જ નામ શું કામ લેા છે ? ગાંધીજીએ જેને માથે ચડાવી હતી એ ગીતાનું જ નામ લેા ને ! ગીતા આજે પણ હાજર છે. એનો આધાર ટાંકો એટલે બસ પત્યું ! લોકો કહે છે ને કે ગીતામાં સુદ્ધ કરવા માટેના વિચારના બચાવની પૂરેપૂરી દલીલ મોજૂદ છે ! આપણે ગમે તે કહીએ, આ વાદ-હથ

સુધી મટ્યો નથી. તો હું કબૂલ કરું છું કે એ આધાર પાણી તમારી પાસે છે જ. તો પછી એનો આધાર કેમ નથી લેતા ? ત્યારે એ કહે છે કે, “એ આધાર અમે એટલા માટે નથી લેતા કે ગીતા તો આઉટ-ઓફ-ડેટ, જૂના જમાનાની થઈ ગઈ છે.” તો હું એમ કહેવા માગું છું કે ગાંધીજીએ જે સંમતિ આપી હતી તે પણ આઉટ-ઓફ-ડેટ થઈ ગઈ છે. એને પણ આઠ વરસ થઈ ગયાં !

ગાંધીજીએ ૧૯૧૮માં રંગરૂટોની ભરતીને માટે કેટકેટલી કોશિશો કરી એ બધું મેં સગી આંખે જોયું છે. ફરીફરીને છેવટે તો તેઓ બીમાર પડી ગયા હતા. પરંતુ ગુજરાતમાંથી રંગરૂટ ન જ મળ્યા, ત્યારે પછી એમણે જૈન ધર્મનો અને વડલજ સંપ્રદાયનો વાંક કાઢવા માંડ્યો. કહેવા લાગ્યા કે આ લોકોએ બિલકુલ નિર્વીર્ય અહિંસા શીખવી છે. આ ૧૯૧૮ની વાત છે.

૧૯૩૯ની બીજી લડાઈ વખતે એમણે કેવી રુખ અપનાવી હતી ? “આપણે સરકારની સાથે સહકાર ન કરી શકીએ. યુદ્ધમાં આપણે સક્રિય સાધ ન આપવો જોઈએ.” એમના અનુયાયીઓએ ન માન્યું એટલે અનુયાયી અને ગુરુમહારાજ અલગ પડ્યા. અનુયાયી તો અમુક શરતે સરકારને સહકાર આપવા તૈયાર થઈ ગયા હતા. ત્યારે સામેથી સરકારે એ શરતો ના કબૂલ કરી ત્યારે પાછા ગુરુમહારાજ અને શિષ્યો એક થઈ ગયા.* આ તો આપણે સગી આંખોએ જોયું છે.

* આ ભંગાણ સધાણ અને ગાંધીજીની મનોવેદનાના ચિતારની વિવ્રતા માટે જુએ-પં. નંદુ ૧૦ Discovery of India Chap. IX (VI) “After Pearl Harbour, Gandhi and Non-violence.” ૧૫ ૩૯૧-૯૩ પહેલી અંગ્રેજી આવૃત્તિ.

આવી દશામાં ગાંધીજીનું નામ લઈને શું કરીશું ? વિનોદની ભાષામાં તો એમ જ કહેવું પડ્યું કે એ માણસ બિલકુલ ‘દગાબાજ’ હતો ! કદી એકેય શબ્દને વળગી નહોતો રહેતો. કેઈને પણ એવો ભરોસો નહોતો કે આજે ગાંધીજીએ આવું વલણ લીધું છે એટલે કાલે કેવું લેશે ! કારણ કે તેઓ વિકાસશીલ મનુષ્ય હતા. એમનું મન હમેશાં સત્યની શોધના ખ્યાલમાં જ રહેતું, પોતાની વાતનું નાકું કઈ રીતે ઝાલી રાખવું એમાં પરોવાઈ રહેતું નહોતું. એમને સત્યનું નિત્ય નવું દર્શન થતું હતું તેથી તેઓ પહેલાં કહેલી વાતને પકડી રાખવાનો આગ્રહ નહોતા રાખતા. એમના ગ્રંથો કઈ રીતે વાંચવા તે વિશે એમણે તો લખી જ રાખ્યું છે કે મારા જૂનાં અને નવાં બધાં વચ્ચે એક જ અનુભૂતિમાંથી નીકળ્યાં છે અને એમાં ખરું જોતાં તો સુસંગતિ છે જ. પરંતુ જો કોઈને વિસંગતિ નજરે ચડે તો એણે પહેલાંનું વાક્ય ખોટું માનવું અને પછી કહેલું ખરું માનવું. આ રીતે જે મનુષ્ય પ્રતિક્ષણ બચત હતો અને જેનામાં પરિસ્થિતિને સમજીને વધુને વધુ ઊંચે ચડ્યે જવાની શક્તિ હતી, એવા નિત્ય વિકાસશીલ સાધકના શબ્દોનો આધાર આપણે શોધીએ છીએ !

સમસ્યામોચની દોશરહિતા શક્તિ

આપણને ખરેખર જે મુશ્કેલી નડે છે તે હું તમારી સામે રજૂ કરી રહ્યો છું. શસ્ત્રત્યાગના માર્ગમાં આપણને જે ખરેખરી અડચણ આવે છે તેના તરફ તમારું ધ્યાન ખેંચું છું. મુશ્કેલી એ છે કે આપણા દેશના આંતરિક વ્યવહારમાં, આપણાં આંદોલનોમાં અને આપણે પ્રજામાં જે કામ કરીએ છીએ તેમાં આપણે સૌમનસ્ય સ્થાપિત નથી કરી શક્યા. એ વારંવાર કહ્યું છે કે આપણે માથે પાકિસ્તાનનો જરા

નથી. પરંતુ હું કબૂલ કરવા માગું છું કે આપણા જમણા હાથને ડાબા હાથનો કર લાગે છે અને ડાબાને જમણાનો.

એક ભાઈએ કહ્યું કે બાબા બધાને શસ્ત્રત્યાગ કરવાનું કહે છે તો ખરા, પણ સરકારી પક્ષને માટે થોડીક છૂટછાટ મૂકે છે. બાબા છૂટછાટ એટલા માટે મૂકે છે કે એને અંદરની વાત ખબર છે. એનો થોડોક ઇશારો મેં મારા બ્યાખ્યાનમાં કર્યો પણ ખરો. આપણા લોકોને, હિંદુસ્તાનની પ્રજાને હિંસા ઉપરનો વિશ્વાસ હજી છેક ઊઠી ગયો નથી. તેથી આપણે કમજોર છીએ. એ જ કારણે પૂરેપૂરો શસ્ત્રત્યાગ કરવો એ આપણે માટે હજી શક્ય નથી. હિંદુસ્તાનમાં કોઈ પણ સાર્વજનિક કાર્ય, કોઈ પણ જાતનું આંદોલન હોય તો તે પણ, કોઈ પણ જાતનો ખોટો ખજાણો પેદા થયા વિના ચલાવી શકાય એટલું સારું માનસ જો દેશમાં નજરે ચડતું હોત અને મને-તમને એવી અનુકૂળ પરિસ્થિતિ દેશમાં છે જ એવી હોયે ધરપત હોત, તો બાબા મનમાં જરાકે સહેહ રાખ્યા વિના કહી દેત કે બધાં જ શસ્ત્રો ફેંકી દો, શસ્ત્રત્યાગ કરો ! માટે આજે તો આપણે મનમાં એ વાતનું વારંવાર મંથન કરવું જોઈએ કે આપણે કઈ રીતે દેશમાં કસ્ટોડિયન નવી શક્તિ નિર્માણ કરીએ કે જે સમસ્યાઓનો ઉકેલ તો લાવી જ શકે, પણ સાધોસાધ કોઈપણ જાતની ઝડબડ ન ઊભી થવા દે. સમસ્યાઓનો ઉકેલ કરનારી અર્થાત સમસ્યાઓની, ક્ષોભરહિતા એવી શક્તિની આવશ્યકતા છે અને ભૂદાનયજ્ઞ દ્વારા આપણે એની જ શોધ ચલાવી રહ્યા છીએ.

નિરૂપાધિક બનીએ

તમારે બધાંએ આની જ શોધમાં લાગવાનું છે. તેથી હું

એક વાત જે વારંવાર કહ્યા કરું છું, તે એ કે આપણી બુદ્ધિને આપણે કોઈ પણ પ્રકારની ઉપાધિથી-વળગણથી-બંધાવા ન દઈએ. 'હું બ્રાહ્મણ છું,' એ એક જાતનું વળગણ થયું, ખોટી ઉપાધિ થઈ. 'હું શ્વેતાશ્વી ભાષા વાળો છું,' 'શ્વેતાશ્વી ધર્મનો છું,' 'મારો ઠીકણો સંપ્રદાય છે,' 'મારો તો શ્વેતાશ્વી રાજકીય પક્ષ છે,'—આવી બધી ઉપાધિઓનાં બંધનો તોડ્યા વિના અહિંસાની શક્તિના વિકાસને માટે આપણી બુદ્ધિ કામ નહીં આપે. સૂર્યનારાયણ પ્રગટે છે ત્યારે એમની સામે કોઈ પણ પ્રકારના ભેદ ટકતા નથી, એ સૌની સમાન ભાવે સેવા કરે છે. આપણે જો ઉપાધિવાળા રહીશું તો સૂર્યની જેમ કંટાળ્યા વિના (સૂર્યવત્ ઉદાસીન થયા વિના) અહિંસાની શોધ નહીં કરી શકીએ. આપણે તો બધાથી સમાન ભાવે નિર્લેપ થવું જોઈએ. આપણે બધાં પ્રત્યે અભિમુખ થઈએ, બધાંની સામે જોઈએ. બધાંની સામે આપણે હોઈએ, બધાંને માટે સન્મુખ બનીએ. બધાને પ્રેમ કરીએ, પરંતુ બધી ઉપાધિઓ અને વળગણથી મુક્ત રહીએ. લોકો એમ કહેતા હોય છે કે સ્નેહસંબંધ બાંધવા જોઈએ. હું એના જવાબમાં કહું છું કે સ્નેહ વધવો જોઈએ, સંબંધની જરૂર નથી.

પૂર્ણ પ્રેમ માટે અનાસક્તિ

આજે 'કુરલ'માં (તામિલ વેદમાં) મેં આ જ વિચાર, બિલકુલ આવી જ ભાષામાં જોયો. ત્યારે મને ઘણો આનંદ થયો. એમાં કહ્યું છે કે જો મિત્રતાની ભાવનાનો વિકાસ કરવા ઇચ્છતા હો તો ભલે કરો. પણ એને માટે 'પુનર્મિ'ની જરૂરત નથી, 'ઉનર્મિ'ની જરૂર હોવી જોઈએ. એક ભાઈએ મને પૂછ્યું કે પ્રેમભાવના વધારવા માટે શું કરવું જોઈ.

ત્યારે મેં કહ્યું કે અનાસક્ત થવું જોઈએ. થોડાક લોકોની સાથે, થોડીક સંસ્થાઓની સાથે, થોડાક સંપ્રદાયો સાથે, જે આસક્તિ બંધાયેલી રહેશે તો આપણે સૌની સાથે સમાન ભાવે વતી નહીં શકીએ. ધારો કે એક કુંડાળું છે. એ કુંડાળાની લીટી પર ઘણાં બિન્દુઓ છે. એ બિન્દુઓ પૈકી હું જે એક ટપકું બનું તો એ કુંડાળા પર બીજાં જેટલાં બિન્દુઓ છે તે દરેકથી હું સરખે અંતરે નહીં રહી શકું. એક બિંદુ ભારી છેક પાસે હશે તો બીજાં છેક દૂર હશે. હવે જે તમામ બિંદુઓથી સરખે અંતરે રહેવાની મને ઈચ્છા હોય તો મારે કુંડાળાની વચ્ચેવચ્ચે મધ્યબિંદુ પર રહેવું જોઈએ, કુંડાળાની લીટી અર્થાત્ પરિઘ પર ન રહેવું જોઈએ. આનું જ નામ છે નિષ્પક્ષ વૃત્તિ. આપણે પક્ષોમાં પડીને, મતમતાંતરમાં પડીને, સંપ્રદાયોમાં સપડાઈને, ઉપાધિઓ--બંધનો વહેારી લઈએ છીએ અને તેથી અમુક લોકોની ખૂબ જ નજીક આવીએ છીએ ત્યારે બીજા લોકોથી ખૂબ છેદા પડી જઈએ છીએ. તેથી જે અહિંસાની શક્તિનો વિકાસ કરવા માંગતા હોઈએ તો ઉપાધિ રહિત થવું જ પડશે.

કેટલાક જણ મને કહે છે કે તમે આ બધી વાતો તો કરો છો, પણ જે તમને જ ઉપાડીને પેલી ખુરશી પર બેસાડી દઈએ, રાજ ચલાવવા, તો તમે પણ એમના જેવી જ વાતો કરવા મંડી જાવ ! તો હું કહું છું કે આજે મારી ખુદિ ને રીતે કામ કરે છે તેવી ખુદિ સાથે હું એવી ખુરશી પર બેસું જ શેનો ? મારી ખુદિ ત્યાં મુખી આજે કામ કરે છે તે જ રીતે કામ કરશે ત્યાં મુખી એ ખુરશી પર બેઘવાનો. મારે માટે સવાલ જ પેદા થતો નથી. હા, મારી

આજની બુદ્ધિ બદલાઈ ગઈ હોય તો જ એ લોકો બોલે છે તેવું હું બોલું.

વિશ્વયુદ્ધ દેવી છે, પણ હુદ્દલડો આસુરી છે

મૂળે સવાલ એ છે કે આપણે જનતાને કઈ દિશામાં લઈ જઈશું ? લોકો થોડું પણ હુદ્દલડ કરે છે ત્યારે મારા દિલમાં વ્યાકુળતા વ્યાપી જાય છે. મને ખૂબ જ તીવ્ર વેદના થાય છે. બીજા લોકો ડરે છે, વિશ્વ યુદ્ધથી. હું તો વિશ્વયુદ્ધને કહું છું આવી જા ! તારે જેટલું જલદી આવવું હોય એટલું જલદી આવી જા ! હું તો એને બોલાવું છું અને એને 'દેવી' કહું છું. વિશ્વયુદ્ધ મનુષ્ય નથી આણતો, એ તો પરમેશ્વર લાવે છે. પરમેશ્વર જ્યારે સંહાર માંગે છે ત્યારે એ વિશ્વયુદ્ધ લાવે છે. ભગવાન કૃષ્ણનો અવતાર શા માટે થયો હતો ? તો કહે છે કે ભૂમિનો ભાર ઉતારવા માટે. ભૂમિનો ભાર ઉતારવા માટે એમણે કૌરવોનો સંહાર કરાવ્યો, પાંડવ પક્ષનો પણ સંહાર કરાવ્યો. તે પછી ભગવાન ગાંધારીને મળવા ગયા. ત્યારે ગાંધારી એમને કહે છે, “તેં જ આ બધો સંહાર કરાવ્યો છે, તારાં જ કરતૂત છે !” આમ સ્વભાવે તો એ સાધ્વી શાંત હતાં. પરંતુ તે વખતે એ ખૂબ જ અકળાઈ ગયાં હતાં, કેમકે એમના પુત્રો વધેરાઈ ગયા હતા. એટલે એ બોલ્યાં, “તું શું સમજે છે ? તેં કૌરવોને મરાવ્યા, પાંડવોને મરાવ્યા, તો શું તારા યાદવો બચી જવાના છે ? એમનો પણ જરૂર સંહાર થશે.” ભગવાન હસ્યા અને માત્ર એટલું જ કહી દીધું, “યદ નાવતિ તત્ ભવિષ્યતિ-તમે જે ધારો છો તેમ જ થશે.” એટલે ભગવાન જ્યારે ઇચ્છે છે ત્યારે એ વિશ્વયુદ્ધ પેદા કરે છે. એની મને જરાયે ચિંતા નથી. પરંતુ સુંબઝનાં હુદ્દલડો, ઓરિસ્સાના બનાવો, એ

હૃદયને દુઃખીદુઃખી કરી નાંખે છે. આવું બધું જો આજે હિંદુસ્તાનમાં ન થતું હોત તો આ બાબા છાપરે ચઢીને પોકાર પાડત કે હિંદુસ્તાનની સૌથી પહેલી ફરજ છે કે આજે ને અત્યારે જ એ તમામ હથિયારો ફેંકી દે. આપણા શસ્ત્ર-ત્યાગમાં પાકિસ્તાન જરાયે આડું આવતું નથી. આ બેંતાલીસની ચળવળમાંથી આપણે જે એક મુરખાઈ (હુલ્લહ-બાજીની) શીખી લીધી છે અને જેનો મહાવરો આપણે રોજે રોજ ચાલુ રાખીએ છીએ, તે જ આપણે માટે મોટામાં મોટી ખીક છે.

અહિંસાના વિકાસ માટે વિદેહીભાવ

હિંદુસ્તાનમાં સાર્વભૌમ પ્રેમ (બધે, બધાને માટેનો પ્રેમ) ઉત્પન્ન કરવો એ આપણા આ સર્વોદય સમાજનું કર્તવ્ય છે. અને બધી રીતે ઉપાધિ વિનાની-નિરુપાધિક વૃત્તિ લોકોના દિલમાં જગાડવી એ પણ આપણું કામ છે. આજે મહાદેવીએ મને કહ્યું કે અહીં ઘણાં વ્યાખ્યાન થયાં, પણ સ્ત્રીઓ માટે કંઈ કહેવાયું નહીં. અહીં આટલી બધી સ્ત્રીઓ આવી છે તો એમને માટે પણ કંઈક કહો. વારંવાર વિશ્વાસપૂર્વક એવી વાત કરવામાં આવે છે કે પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓના દિલમાં અહિંસા વધારે હોય છે. પણ મારો વિશ્વાસ તો એવો છે કે અહિંસાનો વિકાસ જે પુરુષ હશે તે નહીં કરે, જે સ્ત્રી હશે તે પણ નહીં કરે; પરંતુ અહિંસાનો વિકાસ તો તે લોકો કરશે કે જે પુરુષ કે સ્ત્રી બેયમાં નથી રહ્યાં, જે બંનેથી ભિન્ન આત્મ-સ્વરૂપ બન્યાં છે. જ્યાં મુખી આપણે આપણાં મનને પણ ચરીરના આવરણમાં ઢાંકીને, ફસાવીને બેઠાં હોઈએ ત્યાં મુખી અહિંસાનો વિકાસ આપણે હાથે ન થઈ શકે. તમે કહેશો કે આ તો બહુ કઠણ વાત કહી. હું કહેવા માંગું છું કે મેં કશી

જ કંઈ પણ વાત નથી કહી. જે સત્ય વસ્તુ છે, તે જ કહી છે. મને દૃઢ વિશ્વાસ છે કે એક બાળકને પણ દેહથી ભિન્ન એવા આત્માનું જ્ઞાન કરાવી શકાય છે.

કેટલાક લોકો મને પૂછે છે કે નર્મ તાલીમની વ્યાખ્યા કયે. અનેક જાતની વ્યાખ્યાઓ કરવામાં આવે છે. કહે છે કે ઉદ્યોગ દ્વારા જે તાલીમ અપાય છે તે નર્મ તાલીમ છે. પણ જે તાલીમ દ્વારા શરીર અને આત્માના પૃથક્કરણની (બુદ્ધિપણી) ભાવના બાળકોમાં પેદા થશે, ‘હું આ દેહ નથી, પણ દેહથી નોખો : એવો આત્મા છું’, એ જાતની પ્રતીતિ બાળકોને થશે, એ સર્વોત્તમ શ્રેષ્ઠ તાલીમ છે. એને કાવે તો નર્મ તાલીમ કહો, કાવે તો પુરાણી તાલીમ કહો.

ગાંધીજીની ઉત્તમ છબી-સૂત્રાંજલિ

આ વરસે આપણે જે કામ કર્યું અને એનાથી આપણે ઉત્સાહ વધ્યો તે વિશે એક વાત કરવી છે. અને તે એ કે આ વરસે સૂત્રાંજલિ કંઈક ઠીક મળી છે. છએક લાખ કરતાં કંઈક વધારે આંટીઓ એકઠી થઈ છે. પાંચ વરસથી એ કામ ચાલી રહ્યું છે ત્યારે આ વરસે કંઈક કહેવાજોગ કામ થયું છે, પણ તેય ઘણું ઓછું છે. ઓછામાં ઓછા દર સો માણસે એકની આંટી મળવી જોઈએ એ હિસાબે તો ૩૬ લાખ આંટીઓ મેળવવાની થાય ! આમ, તો આ તદ્દન નાની વસ્તુ છે, પણ એ જેટલી નાની છે, તેટલી જ શક્તિશાળી પણ છે. દરેક મનુષ્યને આમાં શરીર પરિશ્રમની, અહિંસાની, પ્રેમની અને ત્યાગની દીક્ષા મળે છે. આટલી બધી વિવિધ દીક્ષાઓ એક નાની સરખી આંટીમાં સમાયલી છે. સર્વોદયને માટે કેટલાં મત મળે છે એનો કંઈક ક્યાસ આપણે સૂત્રાંજલિ મારફતે

કાઠી શકીએ છીએ. તેથી હું કહું છું કે સૂત્રાંજલિને તો ખૂબ ખૂબ આગળ ધપાવવી જોઈએ.

હમણાં એ મહિના પર મલકાનીજી મને મળવા આવ્યા હતા. કોંગ્રેસ વિશે વાત કરતા હતા કે કોંગ્રેસથી રચનાત્મક કાર્ય થઈ શકશે કે નહીં ? એ વાતનો વિષય હતો. મેં એમને પૂછ્યું કે “અમૃતસરમાં ઢંઢરભાઈના પ્રયત્નથી સૂત્રાંજલિ એકઠી કરવામાં આવેલી. ૧૨મી ફેબ્રુઆરીનો સૂત્રાંજલિનો એ દિવસ હતો. તેમાં પાર્લામેન્ટના જે કોંગ્રેસી સભ્યો છે તેમાંથી કેટલી આંટીઓ મળી ?” ત્યારે મલકાનીજીએ કહ્યું કે, “હશે દસ-બાર કે પંદર.” મને બળર નથી કે એ અંદાજ બરાબર છે કે પછી એથી વધારે થઈ હશે, પણ બહુ વધારે તો નહીં થઈ હોય, કારણ કે થઈ હોત તો સામી આવત ને ! ત્યારે મેં કહ્યું કે પાર્લામેન્ટના તમામ સભ્યોની, ઓછામાં ઓછા જેટલા કોંગ્રેસવાળા છે એમની બધાની એક એક આંટી અમૃતસરમાં મળી જાત તો એ મારે માટે બહુ આશા ઉપજાવે તેવું થાત.

એક વાર મારી પાસે ગાંધીજીનાં ચિત્રોનું એક ભારે મોટું આકર્ષક આવેલું. મોટાં મોટાં સુંદર ચિત્રો એમાં હતાં. આપણી સરકારે એ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. પણ હું ત્યારે સૂતરની આંટી જોઈ છું ત્યારે એમાં ગાંધીજીનું અનુપમ રૂપ મને દેખાય છે. એટલી અદ્ભુત એમની છબી બીજે ક્યાંય મેં જોઈ નથી. તેથી મારું કહેવું છે કે તમે બધા લોકો આ કામ કરો અને કેવળ શ્રમદાન પર આ આંદોલન ચાલી શકે છે એ સિદ્ધ કરી આપો. શ્રમદાનનો મર્યાદાત્મક અને સર્વસુલભ પ્રકાર તે આ સૂત્રાંજલિ છે.

વિશ્વશાંતિચક્ત્રનો ખીન્ને મંત્ર

હમણાં આપણે બધાંએ પરમેશ્વરનું અત્યંત તન્મયતાથી ધ્યાન 'ધ્યુ' તેથી ઘણો આનંદ થયો. આપણે નિદ્રામાં આપણી ભિન્નભિન્ન વિવિધતાઓને ભૂલી જઈએ છીએ અને એકરૂપ થઈએ છીએ. તેવો જ અનુભવ ધ્યાનમાં થાય છે. નિદ્રામાં ઠાઈ પ્રકારની ન્યૂનતાઓ કે ઉચ્ચતાઓ નથી રહેતી. ધ્યાનમાં તેવી જ અનુભૂતિ થાય છે, પરંતુ ધ્યાનની અનુભૂતિ નિદ્રાની અનુભૂતિથી ઘણી જ ઊંચી દક્ષાની છે. કેમકે નિદ્રાની અનુભૂતિમાં મનુષ્ય લગભગ શૂન્યતામાં પહોંચી જાય છે, પરંતુ જાગૃતિવાળા ધ્યાનમાં આપણે આપણા અસ્તિત્વનો અનુભવ કરીએ છીએ. એટલે મનુષ્યને પોતાના અવહારમાં આ ધ્યાનજન્ય અનુભૂતિ ઘણી જ કામ લાગે છે.

ભેદ-વિરોધ-યુદ્ધની સાંકળને તોડવા માટે ધ્યાનયોગનો પદાર્થખાઠ

આપણે સૌ ઇચ્છીએ છીએ કે આપણાં ચિત્તને શાંતિ મળે, આપણને સુખ લાધે. નિદ્રાનો અને ધ્વનનો બંનેનો અનુભવ બતાવે છે કે ભેદભાવોને આપણે જોટલા ભૂલી શકીશું તેટલી જ માત્રામાં આપણને શાંતિ અને સુખ લાધશે. ભેદોને વધારવા એ શાંતિ અને સુખ મેળવવાનો ઉપાય ન થઈ શકે. પરંતુ આપણે તો કૃત્રિમ જીવન દ્વારા અનેક પ્રકારના ભેદો વધાર્યે જ જઈએ છીએ. ભેદો જ્યારે તીવ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે એ વિરોધમાં રૂપાંતર પામે છે. અને વિરોધ જ્યારે તીવ્ર બને છે ત્યારે એમાંથી યુદ્ધ આદિ પેદા થાય છે. આ રીતે ભેદ, વિરોધ અને યુદ્ધની પરંપરા સતત ચાલુ છે. આ બધી પરંપરાઓને તોડવાનો એક ઉપાય એ છે કે આપણે બંને તેટલી સમતા લાવવાનો અને અમેદમય જીવન જીવવાનો પ્રયાસ કરીએ. તેથી જ સતપુરુષોએ, મહાપુરુષોએ અને ધર્મપ્રચારપ્રવ્રક્તાઓએ

જે કાંઈ કોશિશ કરી છે તે બધી આપણને બેદમાંથી અબેદમાં લઈ જવાની જ કરી છે. બેદમાંથી અબેદમાં જવાની જે પ્રક્રિયા હોય છે તેને જ સાધનામાર્ગ કહે છે. વ્યક્તિને માટે આધ્યાત્મિક મુખનો જે ઉપાય હોય છે તે જ સમાજને માટે શાંતિનો ઉપાય છે. તેથી ધ્યાન આદિ જે ઉપાય વ્યક્તિની સમૃદ્ધિ અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિને માટે લેવામાં આવે છે તે જ સામૂહિક રીતે સમાજની ઉન્નતિને માટે કામ લાગે છે.

ભગવાન બુદ્ધ અને આપણી રાષ્ટ્રીય જીવનનિષ્ઠા

ધ્યાનમાં આપણે આપણી વિવિધ વૃત્તિઓ અને શક્તિઓને એક કેન્દ્રમાં આણીએ છીએ. સામાજિક સંતુલન અને સામાજિક સૌખ્યને માટે એવું જ કરવાનું હોય છે. એક જીવનનિષ્ઠા ઠરાવીને જીવનની બધી શાખાઓને એ નિષ્ઠા પ્રત્યે લઈ જવાની હોય છે. 'એ જીવનનિષ્ઠા કઈ?' એ વિશે જાણે કાંઈને કાંઈ વિચારબેદ હોઈ શકે, તેથી તો દુનિયામાં ભિન્નાભિન્ન પંથો છે, પરંતુ આજે તમામ દુનિયા અને આપણો દેશ પણ, દુનિયામાં જાગૃતી અશાંતિ અને વેર-વિરોધ દઈ રીતે મટે, એની ઝંખના કરે છે. અને તેથી જ આજકાલ ધણી ધણીવાર ભગવાન બુદ્ધનું સ્મરણ દેવે ચઢી આવે છે. આપણે હમણાં જોયું કે બુદ્ધ ભગવાનની પ્રણયતિથિને નિમિત્તે બધાં રાષ્ટ્રોમાં અને આપણા આ દેશમાં પણ દેકેડેકાણે ઉત્સવો થયા. અને દરેક જગ્યાએ 'કરુણા વધવી જોઈએ, બેદ મટવા જોઈએ' એવા અર્થનાં ઉચ્ચારણ થયાં. દુનિયાને આજે એની જ ભૂખ છે અને એની જ તરસ છે.

'ભય-રાત્રિ-ભય'નું દુષ્ટચક્ર કોઈ કે તો તોડવું પડશે

પરંતુ એક દુષ્ટચક્ર ચાલે છે એમાંથી દઈ રીતે મુક્તિ મેળવવી એ ધણાખરાને સમજતું નથી. અલગ અલગ દેશો એકબેકથી હરે છે અને એમ જાહેર કરે છે કે બીજાને કારણે પોતાને લાચારીથી

શસ્ત્રસામગ્રી વધારવી પડે છે. પાકિસ્તાન સમગ્રે છે કે હિંદુસ્તાનની તાકાત પહેલેથી વધારે છે જ, તેથી અમારે શસ્ત્ર-અસ્ત્ર વધારવા રહ્યાં. એ જ રીતે હિંદુસ્તાન પણ વિચારી શકે છે. એ જ રીતે અમેરિક અને રશિયા પણ માહોમાહિ એકમેકની બીકના કારણ બની રહ્યાં છે.

આ દુષ્ટચક્રને દબે હિંમતપૂર્વક તોડવું પડશે. આપણી બીકે બીજા હાથયાર વધારી રહ્યાં છે અને એમની બીકે આપણે પણ એવું જ કરી રહ્યા છીએ. કોશિશ એ ચાલે છે કે બંને પક્ષો મળીને કંઈક પટાડો કરવાનું બંનેની સંમતિથી કરાવે. એ પ્રયત્નો પણ જો પ્રામાણિક હોય તો એમાંથી પણ કંઈક નીપજે ખરું. પરંતુ એ પ્રયત્નમાં પણ પરસ્પર અવિશ્વાસ રહે તો એ સફળ ન થઈ શકે. પરંતુ વારતવિક છુટકારો નો પરસ્પર સંમતિથી કામ કરવામાં નહીં, પરંતુ પોતાની જ એકલાની હિંમતથી કામ કરવામાં સમાયો છે. હું એમ નથી કહેતો કે પરસ્પર સંમતિથી આ રીતે પ્રયત્ન કરવો એ વૃત્તિ ખોટી છે. એ પણ એક વૃત્તિ છે અને એનો પણ એક ઉપયોગ છે. પરંતુ એની સાથે જોતાં બેસી રહીશું તો ઉગારો નહીં થાય. એટલે જ આસપાસની પરિસ્થિતિ શાંતિને માટે અનુકૂળ છે એ સમજીને, કોઈકે તો વિશ્વાસપૂર્વક અને હિંમતપૂર્વક આગળ વધવું પડશે.

અંધકાર ઘેરાય છે ? તો પ્રકાશ વધારીએ !

હું માનું છું કે સર્વોદય સમાજની સામે સૌથી મોટી કાષ્ટ સમસ્યા હોય તો તે આ જ છે. સર્વોદય સમાજનું કર્તવ્ય છે કે આપણા દેશમાં આવી હવા તૈયાર કરે જેથી જનમાનસ એ દિશામાં અને આપણી સરકાર પણ બીજા દેશોને રસ્તે ન જતાં સાચે રસ્તે દક્ષિણ મહિમાની હિંમત બીડી શકે. આવા વિચારથી મેં એટલે સુધી કહેવાની હિંમત કરી છે કે સામાવાળો બળ વધારવા માટે લશ્કર વધારી રહ્યો છે તો આપણે આપણું બળ વધારવા માટે શસ્ત્ર

ઘટાડવાનું વિચારવું જોઈએ. સામે જે ધનધોર અધિકાર ધરાવે છે તેના હોય તો એના ઉપાય એ જ છે કે આપણી પાસે જે પ્રકાશ છે તે ઝોછો પડે છે એમ સમજીને આપણે એને વધારીએ.

વિનોબા, રાજગુરુ અને નેહરુની આંતરિક ઈચ્છા

મને કહેતા ખુશી જાણે છે કે આજે રાજગુરુએ આ જ વિચારને પોતાનો સમજા ટેકા આપ્યો. એમાં અમે કાંઈ આપણી સરકારને પણ ઉપદેશ આપવા નીકળ્યા નથી, કેમકે અમે જાણીએ છીએ કે આપણા નેતા જે આજે સરકારમાં છે તેઓ, જે તમારી સમક્ષ હું આજે વિચાર રજૂ કરું છું તેને માટે દેશ તૈયાર હશે, તે પાતે તો એકદમ તૈયાર થઈ જશે એમાં શંકા નથી.

જનતા સરકાર અને સર્વોદય સમાજ

આમાં બેય બાબતની વાત હોય છે. કંઈક અંશે સરકાર હિંમત દાખવે તો લોકોની હિંમત વધે છે અને કંઈક અંશે લોકો હિંમત દેખાડે તો સરકારની પણ હિંમત વધે છે, અને જનનેની હિંમત ત્યારે ચાલે જ્યારે સર્વોદય સમાજ જેવી વિચાર-સંસ્થા રાષ્ટ્રને એ દિશામાં લઈ જવાની ઠાણી કરતી હોય. આજે દેશની સામે અનેક જાતના કાયડા પડ્યા છે પણ સૌથી મોટો કાયડો આગળ આવે ત્યારે ખીજા પ્રશ્નો શીકા પડી જાય છે. તેથી સર્વોદય સમાજે પોતાની જવાબદારી ધરાવે સમજા લેવી જોઈએ. સર્વસામાન્ય ચિંતનનો જે સ્તર છે, ભિન્ન ભિન્ન રાજકીય પક્ષોનો જે સ્તર છે, એ આ બાબતમાં ખૂબ લાગવાનો નથી. તેથી રાજગુરુએ એક સખત શબ્દ આજે વાપર્યો. એમણે કહ્યું કે જે મનુષ્યના મનમાં પાકિસ્તાનનો ડર હોય એમણે સર્વોદય સમાજ છોડી દેવો જોઈએ. આ જે એમણે કહ્યું તે કદાચ એકાદી વ્યક્તિના વ્યક્તિગત ભયને વિશે નથી કહ્યું. એમના કહેવાનું તાત્પર્ય એ જ હતું કે સર્વોદય સમાજ જે એમ માત્રનો હોય કે આજની સ્થિતિમાં આપણા દેશે 'શસ્ત્ર વધારવા' ધટે તો સર્વોદય સમાજ એના જે દાવા છે તેને લાયક ન ગણાય.

દ્વિવિધ ઉપાય-વિદેશ અંગે અભય અને દેશમાં શાંતિની શક્તિનું નિર્માણ

આ વિષયનાં બે અંગ છે. એક અંગ એ છે કે બહારના કોઈ આક્રમણનો ભય આપણે ન સેવીએ અને તેથી આપણી તૈયારી શાંત હોય. આપણા પડોશી અને આસપાસના દેશોને અંગે આપણા મનમાં નિર્ભયતા અને શાંતિ હોવાં જોઈએ. બીજું અંગ એ છે કે આપણા દેશની અંદર આપણે જેટલાં કામ કરીએ તે બધાં શાંતિને પોષક હોવાં જોઈએ, શાંતિની શક્તિને વધારનારાં હોવાં જોઈએ. તમે જોયું કે મેં ‘શાંતિ’ની સાથે ‘શક્તિ’ શબ્દ સાંકળી લીધો. નહીં તો દેશમાં શાંતિ જાળવવાનો અર્થ લગભગ ‘સ્થિતિસ્થાપકતા’ એવો થઈ જાય છે, જેમાં આગળ વધવાનો અવકાશ નથી રહેતો. પરંતુ દેશમાં જે કાયદાઓ છે એના ઉકેલ જરૂર નીકળવા જ જોઈએ અને તે શાંતિપૂર્વક નીકળવા જોઈએ. તેથી મેં ‘શાંતિ’ની સાથે ‘શક્તિ’ને સાંકળી લીધી.

આક્રમણ કરી શકે એવી શાંતિ !

મારા કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે એ શાંતિ અભાવાત્મક (નેગેટિવ) નહીં હોય પણ ભાવાત્મક (પોઝિટિવ) દરે અર્થાત્ એ શાંતિ આક્રમણ*

* ‘શાંતિનું આક્રમણ’ એ એક આલંકારિક શબ્દપ્રયોગ છે, જેમ ‘અદિ’સક યુદ્ધ’ હતો તેમ. આપણી ધોરતા અને વીરતાભરી શાંતિનો પડોશીને ચેપ લાગ્યા વિના રહેતો જ નથી. આમ શાંતિ સંક્રમણ કરે છે. એને માટે ‘આક્રમક શાંતિ’, ‘આક્રમક પ્રેમ’ વગેરે શબ્દો વિનોબા વાપરે છે. અલગત મનુષ્યના વ્યક્તિગત જીવનમાં સ્મૂળ રીતે આક્રમક જ ગણાય એવો પ્રેમનો આવિર્ભાવ પણ જોવા મળે છે ખરો, જેમકે ઓપરેશન, બાળકને પરાણે ખવડાવવું, જમવામાં આગ્રહ, ઈત્યાદિ. પરંતુ એની પાછળ આત્મીયતા જેટલી સ્પષ્ટ હોય છે તેટલી જ સ્પષ્ટ આત્મીયતા સામૂહિક જીવનમાં સિદ્ધ કરવી અને પ્રેમાક્રમણનું કોઈ નક્કર સ્વરૂપ પ્રગટ કરવું એ અદિ’સાનો દજ દવે પ્રગટ થનારો પ્રકાર છે. રાષ્ટ્રીય જીવનમાં આના પ્રયોગો થવા બાકી છે. તે પહેલાં આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહારમાં તેવા કોઈ પ્રયોગની કલ્પના સંભવી ન શકે. એટલે અદિ’ શાંતિનું આક્રમણ એ સંક્રમણના અર્થમાં જ લેવાનું છે.

દરવાની શક્તિ ધરાવતી હશે. આ રીતે દેશની બધી આર્થિક સમસ્યાઓનો ઉકેલ આપણે અને સર્વોદય સમાજમાં શાંતિની સ્થિતિ પ્રકટ કરવી એ આપણું એક કાર્ય હોવું જોઈએ. હું માનું છું કે સર્વોદય સમાજની સાથે આ એક મોટું કર્તવ્ય ખરું છે.

મને આશા છે કે જે રાજનૈતિક પક્ષો બિન્ન બિન્ન પ્રકારે વિચારે છે તેઓને પણ આ વાતનું મહત્ત્વ સમજશે. હું જાણું છું કે તેઓ પણ શાંતિ ઝંખે છે. તેઓ એટલું જ માનતા હોય કે શાંતિની જરૂર છે તો સર્વોદય સમાજની સાથે એમની વાત થઈ શકશે.

—તો પાકિસ્તાનને પણ પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન થઈ જશે

હું માનું છું કે નિર્ભયતા સહિત આપણે કહી શકીએ તેમા છીએ કે આપણા દેશની પાસે આજે જેટલી શક્તિશક્તિ છે એથી વધારે હરગિજ નહીં વધારીએ, બલે પાકિસ્તાનને વધારવી હોય તો વધારે અને એ વધારે તોયે અમને એથી કશો જ ભય નહીં લાગે. તો પાકિસ્તાનને પણ પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન થઈ જશે કે જે પોતાનું શસ્ત્રબળ વધાર્યું જશે એ પોતે જ પોતાના પગ પર કુહાડો વીંઝવાને છે. આપણને અવશ્ય એ વાતનું દુઃખ તો થશે જ કે આપણે પડોશી દેશ વિનાશને પંથે પરવરી રહ્યો છે. પણ એને વિનાશને રસ્તે જતો અટકાવવાનો ઉપાય પણ એ જ છે કે આપણે હથિયાર નહીં વધારીએ, હિંમતપૂર્વક ધટાડી શકીએ તો ધટાડીશું.

આ ટીકા નથી અંતર-નિરીક્ષણ છે

હું જાણું છું કે આ વાતને માટે આજે દેશ તૈયાર નહીં થાય. તોયે ક્યારેક તો એને માટે દેશને તૈયાર કરવો જ પડવાનો છે. મને એ પણ ખબર છે કે જેઓ સરકારમાં છે. તેમની સામે અનેક જાતના વિચારો રજૂ થશે, એમને, એવી માહિતીઓ પણ હશે જેની આપણને જાણ પણ નહીં હોય. તેથી મેં કહ્યું કે આમાં હું કોઈના ઉપર

ટીકા કરવાની વૃત્તિ નથી ધરાવતો. પરંતુ કેવળ અંતરનિરીક્ષણની દૃષ્ટિ રાખું છું અને એ જ દૃષ્ટિથી વિચારું છું.

સમય વરતે સાવધાન !

દુનિયાની પરિસ્થિતિનું જે અવલોકન હું કરી શક્યો છું એને જ આધારે મારા મનમાં વિશ્વાસ બંધાયો છે કે હિંદુસ્તાનને પોતાની સેના અડધી કરી નાંખે અથવા તદ્દન વિખેરી નાંખે તો દુનિયાની સામે એક નવો માર્ગ ખૂલી જશે અને હિંદુસ્તાનનું પણ ભવું થશે. આજે દુનિયાનું જે દર્શન મારી સમક્ષ છે તે એ વાત ચીંધી રહ્યું છે કે આવું પગલું ભરવા માટે આ સમય ખૂબ જ અનુકૂળ છે.

તો હું ઇચ્છું છું કે આપણા દેશવાસીઓ અને સર્વોદય સમાજના સેવકો આ વાત પર ગંભીરતાથી વિચાર કરે. આ ઉપર ઉપરથી વિચારવાનો વિષય નથી. એને માટે ખૂબ ઊંડાણમાં ઊતરવું પડશે. આજની ચૂંટણીની પદ્ધતિ, આજની સામાજિક અને આર્થિક વ્યવસ્થા પણ એની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. એ બધા પર વિચાર, ચિંતન અને મનન કરવાં પડશે.

—વિનોબા

લોકનીતિની સ્થાપના

મને એક વાતથી બારે આનંદ થાય છે કે સર્વોદય સંમેલન તરફ લોકોની રુચિ રોજ-બ-રોજ વધતી જાય છે. અહીં આવનારાઓને કોઈ સત્તા મળવાની છે, કે ખીલે કોઈ લોભ છે એવું પણ નથી. ફક્ત પરસ્પર પ્રેમનો વધારો કરવા, દેશની સેવા કેવી રીતે થઈ શકે તેની ચર્ચા કરવા, અને કંઈક આત્માની ઉન્નતિનું સાધન મેળવવા અહીં લોકો આવે છે.

અહીં આવનારનો આ સિવાય બીજો કોઈ હેતુ હોઈ ન શકે. કોઈમાં રજો-
ગુણ ખૂબ વધારે હોય તો એને કીર્તિની લાલસા હોઈ શકે. પરંતુ એ માફ-
કરી શકાય તેમ છે, એટલું જ નહીં કંઈક અંશે માનને પાત્ર છે. ગીતામાં
કહ્યું છે કે સત્કીર્તિ પણ સ્વીકાર્ય છે, શરત એટલી જ કે એ સારાં
કામોમાંથી પ્રાપ્ત થતી હોય. આમ ગીતાએ એનો સ્વીકાર કર્યો છે. પરંતુ
આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ સત્કીર્તિ પૂરતી નથી. ટૂંકમાં, અહીં વધુમાં વધુ દોષ
થાય તો તે આ થઈ શકે, એ સિવાય બીજો દોષ શક્ય નથી. હમણાં હમણાં
નથી, બાકી પહેલાં કેટલાક લોકોને એવો ડર લાગતો હતો કે અહીં એક
જમાત-પક્ષ તૈયાર થઈ રહ્યો છે જે આજ નહીં તો કાલે પણ સત્તા પર
આવશે. પણ આનંદની વાત છે કે એમની આ શંકા રોજબરોજ ધટતી
જાય છે. અને એ લોકો સમજી ગયા છે કે આ લોકો-સર્વોદય વિચારમાં
માનનારા એટલા દીર્ઘ-દષ્ટિવાળા અને એટલા મૂર્ખ છે કે એમને મન
આજની સત્તાની કોઈ કીમત નથી. આપણે બહુ લાંબો વિચાર કરીએ
છીએ તેથી એ લોકો આપણને દીર્ઘ-દષ્ટિવાળા માને છે. અને તેથી માન
પણ ધરાવે છે. અને આજકાલના જમાનામાં સેવા શી રીતે થઈ શકે તેનું
સમ્યક્ દર્શન આપણને નથી, અને તેથી સેવા કરવાની અનેક તકો-
આપણે ખોઈશું એવી માન્યતાને લીધે એ આપણને મૂર્ખ માને છે. આમ
આપણને દીર્ઘ-દષ્ટિવાળા અને મૂર્ખ સમજે છે, પણ હરીફ સમજવાની
જે વૃત્તિ હોઈ શકે તે રોજ-બ-રોજ ધટતી જાય છે. સન સત્તાવન સામે
આવી રહી છે તોયે લોકો સમજી ગયા છે કે આ સર્વોદય સમાજમાંથી
કોઈ પણ ચૂંટણીમાં જીતો થનાર નથી. અને છતાં કોઈ યશે તો તે પંડની.
જવાબદારીએ જીતો યશે. સર્વોદય સમાજ તરફથી કે સર્વસેવા સંઘ તરફથી.
એને કશું જ ઉત્તેજન-અનુકૂળતા નહીં અપાય. જિલ્લું બધી જગતની.
પ્રતિકૂળતા-વિરોધ અહીંથી મળશે. એટલે દહાડે દહાડે આપણું કામ
નિર્દોષ થઈ રહ્યું છે. લોકોને એની નિર્દોષતા સમજાઈ રહી છે, એ ખુશીની
વાત છે.

નર્થી આપકર્મા અને ઉદ્ધત આપકર્મા

કેટલાક વળી એમ પણ કહે છે કે આ લોકો પોતાનાં સંમેલન કરી, ગયા તો વળી ક્યારેક પુરી, અને ક્યારેક કાંચીપુરમ્માં ભરે છે. એ લક્ષણ સારાં નથી. પરંતુ પરમ દહાડે રાજાજીએ એમાંથી શેા અર્થ કાઢ્યો તે તમે જોયું. આપદાદાઓની કમાણીમાં જ સંતોષ માને અને આગળ ન વધે તે માનને પાત્ર નથી. પણ જે આપદાદાની કમાણીને તુચ્છ સમજે છે તે પણ કંઈ માનને પાત્ર નથી. જે જગ્યાએ ઘણાં પુણ્ય-કર્મો થયાં હોય તેની પવિત્ર જગ્યાઓની ઉપેક્ષા કરવી અને એને કશામાં ન લેખવી એવી પણ એક એંટ કે ગાંડપણ હોય છે. એક ભાઈ મને કહેતા હતા કે દર પંદર દહાડે એક વાર ઉપવાસ કરવો જોઈએ એમ મને લાગે છે. પરંતુ હું અગિયારસને બદલે બારસને દહાડે લાંઘણ કરું છું. કારણ, અગિયારસ સાથે ધરમનાં લક્ષણં લાગેલાં છે અને મારે કંઈ સ્વર્ગ જોઈતું કરતું નથી. મેં કહ્યું કે ભાઈ, જેને જોઈતું જ નથી એને માથે દોષ સ્વર્ગ દોડી બેસાડતું નથી. અને જેને જોઈએ છે તેને પણ મળે છે કે નહીં એ તો સવાલ જ છે. તમને પંદર દહાડે એક વાર ઉપવાસ કરવાની જરૂર ન લાગતી હોત તો વાત જુદી હતી. પરંતુ જરૂર લાગે જ છે તો પછી જે અગિયારસને દહાડે અસંખ્ય લોકોએ ખૂબ સદ્ભાવનાપૂર્વક ઉપવાસ કર્યા અને મનનું સમાધાન પામ્યા એ મહાન શક્તિ તમે શા માટે જવા દો છો ? પણ એવા લોકો આ મહાન અરક્યામત સામું નથી જોતા. થોડો ઘણો જે કંઈ દોષ છે તેના પર જ ધ્યાન આપે છે. છતાં હું તો એને પણ ઠીક માનું છું કારણ કે એમાં એકાંગી તોયે વિચાર તો છે.

પૂર્વ-પુણ્ય એટલે આગલાં સત્કર્મોના લાભ લેવા તરફ મારું વલણ ઢગલું રહે છે કારણ કે મને મારામાં શક્તિનો અનુભવ નથી થતો. મારામાં કેટલાક ગુણ છે અને કેટલાક દોષો છે. પરંતુ સૌથી મોટો ગુણ મારામાં છે તે એ કે મારામાં અહંકાર નથી. એનું કારણ એ જ કે હું અશક્ત છું એનું મને લાગે છે. મારી સામે બેમાંથી એકની પસંદગી કરવાની આવે.

કે માણસ જાતની જે જાતની જ ગતિ થાય છે—એક તો પુણ્યવાન થાય અને બેગા બેગા અહંકારી બને, અને બીજું તમારે હાથે પાપ થતાં રહે અને છતાં તમે નિરહંકારી રહો, તો નિરહંકારી રહેવાય એટલા સારુ થઈને હું તો પાપી બનવાનું પસંદ કરું. કારણ, હું નિર્બળ છું એટલે ન્યાં કર્યાંયથી શક્તિ મળે ત્યાંથી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરું છું. એમાં બહુ ફાવટ આવી નથી. પણ જો પૂરી ફાવટ આવી જાય તો બધાં દેવ અને માનવ જેમ આપણને અનુકૂળ થઈ ગયાં છે તેમ જ દાનવ પણ અનુકૂળ થઈ જશે. છતાં આપણને રોજે રોજ બધાંની સહાનુભૂતિ મળી રહી છે.

અમારે પણ રાજનીતિ છે.

હું જોઈં છું કે સંમેલનમાં જે ચર્ચાઓ થાય છે તે વરસો વરસ સાત્ત્વિક બનતી જાય છે. એ સાત્ત્વિકતામાં જો કંઈ ખલેલ પડતી હોય તો તે હું પાડું છું. કારણ કે મારે એવી સાત્ત્વિકતા નથી ખપતો કે જે તામસતાની જોડાજોડ હોય અને ખમર જ ન પડે કે આ તે સાત્ત્વિકતા છે કે પછી તામસતા! સાત્ત્વિકતાનું નામ લઈને આપણે તામસતાને જ ઝાલી બેસીએ એમ હું નથી ઈચ્છતો. એટલે વચ્ચે વચ્ચે ક્યારેક રજોગુણનો પ્રભાવ આમાં આવી જાય છે તે હું જ લાવું છું. એક ભાઈ એક ઠરાવ લાવ્યા હતા કે સર્વોદય સમાજે રાજકીય પક્ષોમાં પડવું નહીં, કારણ કે એમ કરવાથી બધાંની સહાનુભૂતિ મેળવવામાં વધી આવે છે. મેં કહ્યું કે આપણે જુદા જુદા રાજકીય પક્ષોમાં ન પડવું જોઈએ એનું એક કારણ તો તમે કહ્યું તે છે. પણ બીજું કારણ એ છે કે આપણી પણ એક રાજનીતિ છે કે, આજની રાજનીતિને તોડવી. આપણે રામકૃષ્ણ મિશનવાળા જેવા નથી. આપણને બધાનાં સહાનુભૂતિ અને સહકાર જોઈએ છે. પણ રામકૃષ્ણ મિશનવાળાની ટોઈ રાજનીતિ નથી હોતી, ન્યારે આપણી રાજનીતિ, જેને હું લોકનીતિ કહું છું તેમાં તો આ જૂની રાજનીતિને તોડવાની વાત છે.

રાજસત્તા ને ધર્મસત્તાનાં કન્ઝેડિયાં લગ્ન

આજ લગીમાં રાજનીતિને ‘ રિપરિચ્યુઅલાઇઝ ’ કરવાના એટલે કે એને ધર્મનું સ્વરૂપ આપવાના પ્રયોગો થયા. ગોખલેએ કહ્યું હતું કે રાજ-કારણને ‘ રિપરિચ્યુઅલાઇઝ ’ કરવું જોઈએ. ગાંધીજીએ રાજનીતિને નિર્મળ કરવાનો અને ધર્મનું સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ધણુખરુ એમ કહેવાય છે કે એમણે આ પહેલવહેલો પ્રયોગ કર્યો. પરંતુ એ વાત ખરાબર નથી. મનુષ્ય જાતિના ઇતિહાસમાં આ પ્રયત્ન વારંવાર થયા અને જોટલી વાર થયા તેટલી વાર નિષ્ફળ ગયા છે. ઘણી વાર નિષ્ફળ ગયા માટે હવે નિષ્ફળ જ જશે એવું હું કહેવા નથી માંગતો. ઇતિહાસનો એવો ઠાલો ભાર ભારે વેંઢારવોયે નથી. પરંતુ આ તો મેં જે કંઈ જોયું તેના પરથી મારા વિચાર ધડાઇ ગયા છે. જૌદ્ધ ધર્મને હિંદુસ્તાનમાંથી રુખસદ મળી તેનાં કંઈક કારણો છે. પણ એમાં એક મોટું કારણ એ પણ છે કે એમાં રાજ લોકો પડ્યા. કહે છે કે અસોકે સર્વ-ધર્મ-સમભાવ રાખ્યો હતો. એ વાત ખરો હશે, પણ હું મારો એક અનુભવ કહું. અમે નાલંદા ગયા. હતા ત્યાં મેં એક મૂર્તિ જોઈ. એક શિવલિંગ હતું અને એના ઉપર પગ મેલીને એક બુદ્ધ લિન્ગુ ઊભો હતો. એ જોઈને મને ખૂબ દુઃખ થયું. એ દિવસના વ્યાખ્યાનમાં મેં એ વિષેના મારા વિચાર રજૂ કર્યા હતા. જૌદ્ધો અને શૈવો વચ્ચેની એટલે જૌદ્ધ રાજકર્તા અને શૈવ રાજકર્તાઓ વચ્ચેની જે ખેંચમતાણુ યદ્ય તેમાં જૌદ્ધ રાજાઓ જીત્યા તે સમયનું એ ચિત્ર હશે. અને જ્યારે શૈવ રાજાઓ જીત્યા હશે ત્યારે બીજી જાતનાં ચિત્રો તૈયાર કર્યાં હશે. રાજસત્તાને પવિત્ર બનાવવાનો પ્રયત્ન અસોકે કર્યો, અને એની સાથે ધર્મ જોડી દીધો. એટલે ધર્મ પણ મયો અને સત્તા પણ નાશ પામી. સામે વધારે તાકાતવાળી સત્તા ઊભી થઈ જાય તો પહેલેની સત્તા તૂટે છે. એની સાથે ધર્મ જોડાયેલો હોય એટલે એ તૂટે નહીં એવું માનવાને કંઈ કારણ નથી. આનું કારણ એ છે કે સત્તા હિંસા પર મંડાયેલી હોય છે. જૌદ્ધનો આખો ઇતિહાસ આ છે. નાનક અને મદમત્ક

પણ રાજસત્તાને ધર્મનું સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો, આમ છતાં પણ એ દૂષિત થઈ. એવો જ એક પ્રયત્ન યુરોપમાં ટ્રાન્સ્ટેન્ટાઇન પંજીથી થયો. પણ એમાંયે રાજસત્તા દૂષિત થઈ. આ આખોયે ઇતિહાસ આપણી સામે છે.

મધ્યયુગી સોદાગરી સોબત

ગાંધીજી પછી આપણે કહેવાતા ગાંધીવાળાઓએ રાજસત્તા હાથમાં લીધી. આપણે અંદર અંદર ચર્ચા-મંત્રણા કરીએ છીએ પણ એ વાતોની કોટી નાના ફૂડનવીસના જમાનામાં હતી તેથી જાંચી નથી. જાંચી હોત તો હુંધણો રાજ થાત. એક બીજી પાર્ટીઓના કાર્યકરો વચ્ચે જ નહોં, પણ એક જ પાર્ટીના કાર્યકરો વચ્ચે પણ એકબીજા પર અવિશ્વાસ, એકબીજાની દાનત ઉપર શંકા વગેરે જોયું, તે પરથી મને લાગે છે કે આપણો સ્તર જાંચો નથી. આજકાલ આપણે રાજનીતિમાં જેને સમન્વય કહીએ છીએ તેવી મુલેહની વાતો ચાલે છે. એ બધી બિલકુલ નાના ફૂડનવીસ કરતો હતો તેવી જ હોય છે. અંગ્રેજોએ પૂના પર ચઢાઈ કરી ત્યારે નાનાએ પૂનામાં ચારે બાજુ ધાસ ભરી કરીને શહેર ફૂંકી દેવાની તૈયારી એક બાજુ કરી રાખી. અને બીજી બાજુ સિંધીયા ને હોલકર સાથે વારાઘાટ શરૂ કરી કે મરાઠી સત્તા લયમાં છે તો તમે બધા વહારે ચઢો. બન્નેએ પૂછ્યું કે સાટે શું આપશે ? નાનાએ કહ્યું કે માળવાનો દિરસો તને આપીશ, અને ફલાણું તને આપીશ. આમ કરતાં કરતાં બધાને ભેગા કર્યા. બધાની સેનાઓ અંગ્રેજો સામે લડી, અંગ્રેજો હાર્યા અને આમ સંકટ ટળ્યું. પણ નાનાના મનમાં ગડ ખેસી મઘ અને એણે તો લખી પણ રાખ્યું કે આખરે તો રાજ્ય અંગ્રેજોના હાથમાં જ જવાનું છે. કારણ કે જે રીતે બધું બન્યું હતું તે કંઈ અંતર-સમાધાનનો પ્રકાર નહોતો. કોને લાગે શું આવશે એ બધું નક્કી થયા પછી જ બધા એક થયા હતા. એટલે નાના સમજી ગયો કે આ એકતા ટકવાની નથી.

આજે મુસ્લિમ પ્રાંતોમાં અંદર અંદર વાતચીત ચાલે છે તે એવી જ

રીતે ચાલે છે. પરસ્પરના અવિશ્વાસ વગેરેમાં આપણે એમનાથી ગાંઠ્યા જઈએ એવું તો નથી. પછી એવો સવાલ કરે છે કે તો ગાંધીજીએ રાજકારણને ‘સ્પિરિચ્યુઅલાઈઝ’ કરવાની કોશિષ કરી તેની કશી જ અસર નથી થઈ? પણ એ રીતે વિચારવું બરોબર નથી. મહાપુરુષોની અસર તાત્કાલિક રાજનીતિ જોઈને નક્કી નથી કરાતી. એમની અસર તો લોક માનસ પર થાય છે. આમાં બુદ્ધ ભગવાનનો દાખલો લીધે નહીં ચાલે. કારણકે બુદ્ધ ભગવાનવાળા અને ગાંધીજીવાળાઓમાં ફર છે. બુદ્ધ ભગવાનના તો હાથમાં સત્તા હતી. એ છોડીને એ જંગલમાં ગયા હતા. સેવા કરવા માટે સત્તા હાથમાં હોવી જોઈએ અને એનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ એવું એ માનતા નહોતા. તેથી ખ્રીસ્તોએ સન્યાસની વાત કરી, સત્તાને ‘સ્પિરિચ્યુઅલાઈઝ’ કરવાની વાત એમણે નહોતો કરી.

વાદ-પ્રતિવાદ-સંવાદ

આમ એ મહાન પુરુષોએ જે મોટા પ્રયોગો કર્યા. શંકરાચાર્ય, ગૌડપાદ, શુક્રદેવ વગેરેનો એક પ્રયોગ હતો. એ મહા પુરુષોએ નિવૃત્ત થઈને સીધા જનતામાં જઈ કામ કર્યું. અને ગાંધીજી, મહંમદ પયગંબર, નાનક, રામદાસ વગેરેનો બીજો પ્રયોગ હતો. એમણે રાજકારણને ‘સ્પિરિચ્યુઅલાઈઝ’ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. બન્ને સારા હતા, સત્પુરુષ હતા. એટલે હવે આપણને વિચાર પડ્યો છે કે આપણે શું કરવું? આપણે રાજનીતિને ધર્મનું સ્વરૂપ આપવાને બદલે એને તોડીને લોકનીતિ સ્થાપવી છે, આ એક સ્પષ્ટ અને ભાવાત્મક કાર્યક્રમ છે. નિવૃત્તિમાર્ગી સત્પુરુષોએ જે કર્યું તે ભાવાત્મક નહોતું. એ લોકો રાજકારણના ફંદામાં ન પડ્યા અને એનાથી વેગળા રહીને શાંતિની શોધ કરી. એમનો પણ દુનિયાને માથે ઉપકાર છે કારણકે એમણે શાંતિનો માર્ગ બતાવ્યો. માર્કસની પરિભાષામાં આ વાત કહેવી હોય તો આમ કહેવાય. રાજનીતિને ધર્મરૂપ આપવું એ થયો. યિસિસ-વાદ, અને રાજનીતિને ધર્મનું સ્વરૂપ આપવું નથી માટે એને છોડીને બીજો રસ્તો લેવો એ શ્રેય એટીયિસિસ-

પ્રતિવાદ હવે આપણે સિન્થેસિસ-સંવાદ કરવા માંગીએ છીએ. આપણે રાજનીતિને લોકનીતિમાં પસંદી નાખવા માગીએ છીએ. આમ બંને વિચારમાં જે ગુણ હતા તે અપનાવી લઈને અને દોષ હતા તે છોડી દઈને આપણે સમન્વય સાધવાનો કાર્યક્રમ અપનાવ્યો છે. એટલે આપણે રાજકીય પક્ષોના કાર્યક્રમમાં ડખલ કરવી નથી. આપણે એમની સહાનુભૂતિ મેળવવી છે એટલા જ ખાતર એમ કરીએ છીએ એમ નથી. આપણે એટલા બધા બક્ષા મોળા નથી. એમ તો આપણે વગાડી પાડીએ એવા છીએ. આપણે સાવ નિર્દોષ અને નિરપરાધ છીએ એમ નથી. કારણકે આપણે પણ એક હેતુ છે. મારું ગંજકીય પક્ષોને કહેવું છે કે અમે રાજનીતિને મિટાવી દેવાના છીએ. પણ એને લીધે સત્તાના તમારા રસ્તામાં અચ્ચળીબી. થશે, અને તેથી કરીને અમારા જેવા સજ્જનોને તમે દુશ્મન લેખશો. તો મારે કહેવું પડશે કે તમે દોસ્તને જ દુશ્મન માનશો. સર્વોદય સમાજમાં તમે લીન થઈ જાઓ એ તમારા હિતમાં અને દુનિયા આખીના હિતમાં છે, એ તમે જરા સમજી લો.

સત્યાગ્રહીનો સર્વોત્તમ આદર્શ

મારો આ જ પ્રયત્ન છે તેથી સાત્ત્વિક સર્વોદય સમાજમાં જે કંઈ રજોગુણોનો અંશ આવે છે તેનું કારણ હું જ છું. મેં એને રજોગુણ કહ્યો, પણ ખરી રીતે જેતાં તો એ સ્વચ્છ નિર્મળ સાત્ત્વિકતા જ છે. સાત્ત્વિકતામાં તમોગુણો કંઈક અંશ હોય છે એને લીધે એ રજોગુણ હોવાનો આભાસ થાય છે. મેં આપણા ભાઈઓને કહ્યું કે તમારો માર્ગ શુદ્ધિનો છે. તમારે ભગવાન વ્યાસનો પણ વિરોધ કરવાનો મોઢો આવે. બાપુએ એક વાર કહ્યું હતું કે સત્યાગ્રહીનો સર્વોત્તમ આદર્શ પ્રસાદનો છે. એ ભગવાનનું નામ લઈને દિગ્વિજય સામે જીતો. મેં કહ્યું કે પ્રસાદ આદર્શ સત્યાગ્રહી છે એ ખરું, પણ એ સર્વોત્તમ આદર્શ ન હોઈ શકાય. સત્યાગ્રહીનો સર્વોત્તમ આદર્શ તો શુદ્ધિ છે. પ્રસાદને જેનો સામનો કરવો પડે એ તો નામની દુર્ગંધ હતો. પણ શુદ્ધિનો

જેમનો સામનો કરવો પડ્યો તે તો મહર્ષિ વ્યાસ લગવાન હતા. એમનો પણ બોલ ઉઘાડીને શુકદેવ જંગલની વાટે નીકળી પડ્યા. વ્યાસ મોટા સારી પુરુષ હતા, પરંતુ વ્યાકુળ થઈને પુત્રની પાછળ પાછળ ગયા અને એને પૂછ્યું કે તું કયા જાય છે ? શુકદેવે એનો જવાબ ન આપ્યો. ક્વિ લખે છે કે શુકદેવનો અવાજ મોટો થયો અને વૃક્ષોએ વ્યાસજીને જવાબ આપ્યો કે સર્વ જૂતોના હૃદયમાં વસનારાની શોધમાં જઈ છું. વ્યાસ જેવા સારીને પણ પુત્રની માયા વળગી-આસક્તિ થઈ. એ આસક્તિ તોડવાની જેણે હિમ્મત કરી એ સત્યાગ્રહીનો સર્વોત્તમ આદર્શ છે.

તો ગાંધી કાં ન બની જઈએ ?

આપણા ટેટલાયે સત્જન ભાઈએ વરસો સુધી ગાંધીજીની સાથે રહ્યા છે. એ લોડો આજે એક યા બીજા કારણસર લશ્કરની ભોંર તારણે છે. પેલે દિવસે રાજ્યજીએ એક કઠોર વાક્ય ઉચ્ચાર્યું. એમણે કહ્યું કે જેના દિલમાં પાકિસ્તાન તરફનો ડર હોય એને માટે સર્વોદય સમાજમાં સ્થાન નથી. કહેવાની મતલબ એ હતી કે પાકિસ્તાનના ડરને લીધે લશ્કર રાખવાની જરૂર છે એવી વાત જેના દિલમાં હોય એને સર્વોદય સમાજમાં સ્થાન નથી. એ એમના અંતરનો અવાજ હતો. મેં ટેટલીયે વાર કહ્યું છે કે પાકિસ્તાન બળવાન બનવા પ્રયત્ન કરે છે તો આપણે પણ બળવાન થવું જોઈએ. એની સાથે વાટાઘાટ કરવી હોય તો નબળા રહીને વાત કરવા નહીં જવાય. આપણે બળવાન બનવા માટે આપણી ફોજ ધટાડવી જોઈએ. તો આપણી તાકાત વધે. ગાંધીજી સાથે કામ કર્યું છે એવા ટેટલાકે લોડો ‘એડમિનિસ્ટ્રેટર’-વહીવટકર્તા બન્યા છે, ઉત્તમ વહીવટકર્તાનું લક્ષણ એ હોય કે જનતાને દોરવા ખેસી જવાને બદલે એની નાડ પારખીને ઉત્તમ વ્યવસ્થા બાળવે. એ લોડો કહે છે કે લોડોની હિમ્મત ટપી રહે એટલા ખાતર લશ્કર રાખવું પડે છે. અને જ્યારે જનતા તરફથી પૂછવામાં આવે છે તો કહે છે કે હા, અમે ગમે તે પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા તૈયાર છીએ. અમે લશ્કર બરાબર તૈયાર રાખ્યું છે. આ બધું ગાંધીવાદી તરફથી

ચાય છે અને તે પણ એમ કહીને કે અહિંસાના હિતને ખાતર આ જ બરાબર છે. અને એનો બચાવ કરવા વચમાં ગાંધીજીને આડા ધરે છે. કહે છે કે કાસ્તીરમાં લશ્કર મોકલતી વખતે એમની સંમતિ અને આશીર્વાદ મળ્યાં હતાં. એ લોકો કહે છે ગાંધીજી કંઈ સાવ ભગત માણસ નહોતા. આમ જ્યારે સેના રાખવા કે વધારવાનો બચાર કરવા બેસે છે ત્યારે ગાંધીજીનો આધાર સામે ધરે છે. આ એક ઝેરી કુંડાળું છે. સામેવાળો સેના વધારે એટલે આપણે પણ વધારીએ. મારું કહેવું છે કે ગાંધીજીની સંમતિ દેવાને બદલે એનાથી પણ મોટા માણસની કેમ લેતા નથી? ભગવાન કૃષ્ણની સંમતિ તમે લઈ શકો છો. સાક્ષાત ગીતા-માતા તમારી સેવામાં હાજર છે. એનો આધાર કંઈ નાનોસૂનો નથી. ગાંધીજીએ ૧૯૧૮ માં લોકોને સેનામાં ભરતી થવા માટે કહેવું. એ જ ગાંધીજી ૧૯૪૦ માં એ કામ કરવા તૈયાર નહોતા. એટલા માટે તો એ કેંગ્રેસથી પણ છૂટા થઈને કામ કરના હતા. અને આજે ગાંધીજી હોત તો શું કરત એ જો આપણે બાપી શક્તીએ તો પછી આપણે જ ગાંધી કેમ નથી બનતા? એટલે જ હું કહું. હું કે ગાંધીજીને આડા ધરીને જે ગાંધીવાળાં હિંસાનો બચાવ કરે છે તે 'ગીતા રહસ્ય' ના અનુયાયી છે.

પ્રાચીનોએ પણ અહિંસાના પ્રયોગો કર્યા હતા. મેં તો લખી મેલ્યું છે કે એ જમાનાના સદુચી ઝાઝા અહિંસક પુરુષ પરશુરામ હતા. પણ આજે આપણે જો એ જ કામ કરવા બેસીએ તો એ આપણી બૂલ થશે. જૂના જમાનાના લોકોએ પણ અહિંસાને ખાતર તલવાર ઉપાડી હતી. પણ આજે તો આપણે અણુ-સત્રો મુઠી પડેલી ગયા છીએ. ગાંધીજીનો આઠ વર્ષ પહેલાંના આધાર બદલ જૂનો ધર્મ મર્યો દેવવાય. કારણ કે આપણે ખૂબ આગળ વધી ગયા છીએ. જે લોકો મેનાનો બચાવ કરે છે એમને મારે તો એમ કહી શકાય કે સત્તા સંભાળ્યા પછી એમને સત્ય, અહિંસા વગેરે બામતો પર વિચાર કરવાની કુદર નહોતી મળી હોય. વળી સો બસો વર્ષથી રાજ્ય સંભાળ્યું નહોતું એટલે એની દયોદી નહોતી, અને નથી

વિચારનો સમય અને શક્તિ બન્ની શક્યાં નહીં. આ એમનો મોટામાં મોટો બચાવ હોઈ શકે. પણ આપણે બચાવ ન થઈ શકે. કારણકે આપણે બહાર છીએ. આપણે બહાર છીએ એનો અર્થ એમ નથી કે આપણે બેજવાબદારીથી વિચારીએ. આપણે રીતસરનો વિચાર કરવો જોઈએ. આપણે આકાશમાં ઊડી શકીએ પણ લોકો કહે છે કે જમીન પર કામ કરો. મનુષ્ય-શરીરની એ વિશેષતા છે કે એ પોતાના પગોથી જમીન પર ઊભું છે અને એનું માથું જમીને આકાશમાં છે. જે દહાડે પગની સાથે માથું પણ જમીન પર આવશે તે દિવસે એ જનનવર બનશે. એટલે આપણે આસમાનમાં ઊડવું તો ન જોઈએ, પણ આપણું માથું તો આસમાનમાં જ રહેવું જોઈએ.

લોકનીતિની સ્થાપના એ ધ્યેય

આપણું મુખ્ય કામ રાજસત્તા ચલાવવાનું નથી, પરંતુ રાજનીતિને લોકનીતિમાં પસંદી નાંખવાનું છે. એટલે આપણે ક્યાંક એમના કામમાં ડખલ કરીએ તો એમણે એને ડખલ ન માનવી જોઈએ. ઊલટું એમણે તો એમ વિચારવું જોઈએ કે આપણે માટે એક ‘કરેક્ટર’-બૂલ ચીંધનાર છે તે સારું છે. લોકશાહીમાં એક સિદ્ધાંત છે કે એક સત્તાધારી પક્ષ હોવો જોઈએ અને એક સારો બળવાન વિરોધી પક્ષ. વિરોધી પક્ષ હોવો એ લોકશાહી માટે જરૂરી છે. એનાથી જ લોકશાહી ટકે છે. કારણકે એ બૂલ ચીંધનારો હોય છે. આજે સત્તાધારી પક્ષની સામે એવો કયો પક્ષ છે કે જે આમ બૂલ ચીંધનારો બની શકે ? તમે આખી સ્થિતિ ભુલ્યા છો. જે સત્તાલિલાથી-એટલે કે સત્તા પર આવવાની ઈચ્છા ધરાવનારો છે તે તો સત્તાધારી પક્ષના જેટલો જ ખોટો હોઈ શકે. એ એની બૂલ ચીંધનારો ન બની શકે. એનું કારણ એ છે કે એને પણ આત્રગ ઉપર સત્તા પર આવવાની ઈચ્છા છે. એટલે એ સામા પક્ષના ગુણો મદલ કરે છે તેમ જ દોષોને પણ પકડી લે છે. ટૂંકમાં સત્તા પર આવવા સામા પક્ષની પૂરેપૂરી નકલ કરે છે. પરિણામ એ આવે છે કે સત્તાધારી પક્ષની

વખતે પોતાના આપતું નામ પણ લખતા નહોતા. ક્યાં જન્મ્યા, ચોપડી ક્યાં લખાણી વગેરે કશું જ નહોતા લખતા. સીધી ચોપડી જ માંડતા લખતા. કોઈ કહે છે કે શંકરાચાર્ય ઈસુ ખ્રિસ્ત પહેલાં બસો વર્ષ અગાઉ થયા. તો કોઈ કહે છે કે ઇસુના થયા પછી આઠસો વર્ષ થયા. આમ એમના જન્મના આરામાં જે મતભેદનો ગાળો છે તે એક હમર વર્ષનો છે. તો ઇતિહાસના આરામાં એ લોકો આટલા આધિગા કેમ રહ્યા ? એનું કારણ એ છે કે આપણે ઇતિહાસ કે વ્યક્તિએને મહત્ત્વ નથી આપતા. પણ આજકાલ ઇતિહાસને ખૂબ જ મહત્ત્વ અપાય છે. એને કારણે નાનાં નાનાં એકમો બને છે. મારું કહેવું છે કે જરા ઇતિહાસનું અધ્યયન એણું કરો. ભારતના આખા ઇતિહાસનું ક્ષણ તે આપણે. બીના બધા રસ ક્ષણમાં આવી સમાય છે. તો પછી હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ આપણે શા માટે શીખીએ ? આપણા તો લોહીમાં એ ઇતિહાસ છે. હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ શીખવો હોય તો તે અંગ્રેજોએ શીખવો જોઈએ. કારણકે એના લોહીમાં એ ઇતિહાસ નથી. આપણી તમામ સંસ્કૃતિનું પારણામ તે આપણે હીએ.

રાજનીતિનાં જાળાંમાં જઈ ને એને ધર્મનું સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયત્ન થયો તેનો અનુભવ એવો છે કે રાજનીતિ શુદ્ધ થવાને બદલે હતી તેની તે રહે છે. એમાં સજ્જનો જોડાય છે. પણ એથી એની અપવિત્રતા મટતી તો નથી, ઊલટું એ અપવિત્રતાને માન્યતા મળે છે. આ અનુભવની વાત છે. આથી કેટલાકે નિવૃત્ત થવાનું પસંદ કર્યું. આપણે નિવૃત્ત નથી થતા પણ એક નવી વાત કરીએ હીએ, જે ક્યારેક ક્યારેક લોકોને ખટકે છે. પણ ખુશી થવા જેવી વાત છે કે એ ખટકો દહાડે દહાડે ધટતો જાય છે

(મધ્યભારત અને રાજસ્થાનના કાર્યકર્તાઓ સાથેની
વાતચીતમાંથી, તા. ૨૬-૫-૫૬)

વિચાર-શક્તિની જે મર્યાદા છે તે જ મર્યાદા સત્તાબિલાષી પક્ષની પણ બની જાય છે. આમ એ પણ એ જ જગ્યામાં ફસાયેલા હોવાથી બૂલ સુધારનારા બની શકતા નથી. પણ જે લોકો બધી રીતે સત્તાની બહાર છે અને છતાં રાજનીતિનો વિચાર કરે છે તે બૂલ સુધારનારા બની શકે. જે લોકો રાજનીતિનું ચિંતન નથી કરતા અને દેવળ આધ્યાત્મિક ચિંતન કરે છે તે લોકો શાંતિ માટે કંઈક કામ કરશે. પરંતુ સત્તાધારીની બૂલ સુધારનારા તો તે લોકો જ બની શકે કે જે લોકો સત્તાથી વેગળા રહીને રાજનીતિનું ચિંતન કરતા હશે. આજની જે રાજનીતિ છે તે જ્યાં સુધી દર્શો ત્યાં સુધી એને શુદ્ધ કરવામાં મદદ કરશે અને પછી એક દિવસ એને તોડીને એને રવાને લોકનીતિની સ્થાપના કરશે.

રાજસ્થાન માટે હું કેટલીક વાત ખાસ કહેવા ચાહું છું. રાજસ્થાનના રાજનું કારણ છે એને! ઇતિહાસ. આપણે બાળકોને ઇતિહાસ શીખવવાનો ભાર નાદકનો માથે ઉપાડ્યો છે. જે મરી ગયા એ તો બરાબર દેશુલેસર પહોંચી ગયા. હવે નાદકના એમનો ભાર માથે શા સારું વેંદાયે જાઓ છો? ઇતિહાસને લીધે રજપૂતોની વિરુદ્ધ મરાઠા, મરાઠા વિરુદ્ધ શીખ, જોધપુર વિરુદ્ધ જયપુર વગેરે મોટા પડા થઈ જાય છે. જૂનું જૂનું સંભરી આવે છે. હમણાં રાજ્યપુનર્વચના પંચને કારણે જે અવડાઓ થયા અને એમાં જે ખરાબ કામો થયાં એની પાછળ આ ઇતિહાસ-પૂજા અને ઇતિહાસ-નિષ્ઠા જ છે.

એ મૂર્તિ-પૂજાને! એક પ્રકાર જ છે અને આજકાલ ખૂબ જ હાલી નીકળ્યો છે. આપણાં પૂર્વજોએ તમામ શાસ્ત્રો પર ઉત્તમમાં ઉત્તમ મંથો લખ્યા છે. સંસ્કૃત ભાષામાં ફલાજા વિષય પર એકે પુસ્તક નથી એવો આરોપ ક્યારેય નથી આવ્યો. પરંતુ ફક્ત ઇતિહાસના બાણમાં એ આરોપ રહે છે. જેની તમામ પ્રકારની શક્તિઓ વિકાસ પામેલી હતી તેણે ફક્ત ઇતિહાસ જ કેમ ન લખ્યો? એ ડોઈ આકરિમક ઘટના હતી કે પછી એની પાછળ ડોઈ વિચાર હતો? શંકર, ગમાનુજ વગેરે પુસ્તકો લખ્યા

વખતે પોતાના બાપનું નામ પણ લખતા નહોતા. ક્યાં જન્મ્યા, ચોપડી ક્યાં લખાણી વગેરે કશું જ નહોતા લખતા. સીધી ચોપડી જ માંડતા લખતા. કોઈ કહે છે કે શંકરાચાર્ય ઇસુ ખ્રિસ્ત પહેલાં બસો વર્ષ અગાઉ થયા. તો કોઈ કહે છે કે ઇસુના થયા પછી આઠસો વર્ષ થયા. આમ એમના જન્મના બારામાં જે મતભેદનો ગાળો છે તે એક હમ્મર વર્ષનો છે. તો ઇતિહાસના બારામાં એ લોકો આટલા આંધળા કેમ રહ્યા ? એનું કારણ એ છે કે આપણે ઇતિહાસ કે વ્યક્તિઓને મહત્ત્વ નથી આપતા. પણ આજકાલ ઇતિહાસને ખૂબ જ મહત્ત્વ અપાય છે. એને કારણે નાનાં નાનાં એકમો બને છે. મારું કહેવું છે કે જરા ઇતિહાસનું અધ્યયન ઓછું કરો. ભારતના આખા ઇતિહાસનું ફળ તે આપણે. ખીના બધી રસ ફળમાં આવી સમાય છે તો પછી હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ આપણે શા માટે શીખીએ ? આપણા તો લોહીમાં એ ઇતિહાસ છે. હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ શીખવો હોય તો તે અંગ્રેજોએ શીખવો જોઈએ. કારણકે એના લોહીમાં એ ઇતિહાસ નથી. આપણી તમામ સંસ્કૃતિનું પારણામ તે આપણે છીએ.

રાજનીતિનાં જગ્યામાં જઈ ને એને ધર્મનું સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયત્ન થયો તેનો અનુભવ એવો છે કે રાજનીતિ શુદ્ધ થવાને બદલે હતી તેની તે રહે છે. એમાં સન્નજનો જોડાય છે. પણ એથી એની અપવિત્રતા મટતી તો નથી, બલકુલ એ અપવિત્રતાને માન્યતા મળે છે. આ અનુભવની વાત છે. આથી કેટલાકે નિવૃત્ત થવાનું પસંદ કર્યું. આપણે નિવૃત્ત નથી થતા પણ એક નવી વાત કરીએ છીએ, જે ક્યારેક ક્યારેક લોકોને ખટકે છે. પણ ખુશી થવા જેવી વાત છે કે એ ખટકો દહાડે દહાડે ઘટતો જાય છે

(મધ્યભારત અને રાજસ્થાનના કાર્યકર્તાઓ સાથેની
વાતચીતમાંથી, તા. ૨૯-૫-૫૬)

અહિંસક ક્રાંતિ અને સંગઠન

આજકાલ જે ‘ સંગઠન ’ ને નામે ઓળખાય છે તેમાં મને ખાસ શ્રદ્ધા નથી એ તમે બધા જાણો છો. મને શ્રદ્ધા પડે એવું એમાં મને ઈર્ષ દેખાતું નથી. આખો ઇતિહાસનો પ્રવાહ હું જોઉં છું. દેશ અને દુનિયાની હાલત જોતાં મારા મનનો નિર્ણય થયો છે કે સંગઠન મારફતે અહિંસક ક્રાંતિ યથા ન શકે. એક દૃઢ મુખી સંગઠનનો એમાં ઉપયોગ યથા શકે. સંગઠનથી બળ મળતું હોય તે ખાસ કરીને દિંસક કાર્યને જોને આપણે Benevolent despotism એટલે સોફ્ટ-દિનકારી સત્તા કહીએ છીએ તેને મળે છે.

જન-ગણ સાથે નેતૃત્વ કે પ્રભુત્વનો નહીં પણ
સેવકત્વનો સંબંધ હોય

પ્રજાનું કલ્યાણ કરનારી સત્તા હોય અને છતાં એમાં પ્રજાનો મત ઠાઈ લેખામાં ન હોય એવું પણ બને. એમાં પ્રજાની બુદ્ધિનો વિશ્વાસ થયો એવું લાગતું નથી. એટલું જ નહીં, પ્રજાની બુદ્ધિનો વિશ્વાસ કરવાની વાતનો એમાં વિચાર પણ નથી થતો. એવી સત્તા પર ખૂબ ચારા ચારા માણસો પણ દોષ શકે. એ લોકો લોકોના સુખની યોગ્યતા કરતાં હજો પરંતુ લોકોની બુદ્ધિના વિશ્વાસ તન્દ્ર એમનું ધ્યાન નહીં હોય. જેમ ચાર વાનું નાનું બાળક પોતાનું દિન સમગ્ર શક્યું નથી એમ ધારીને માથાપ એના હિતની ચિંતા કરતાં હોય છે તેવી જ રીતે એમ બને કે આનું સંગઠન કલ્યાણકારી અને વિશિષ્ટ-કેન્દ્રિત અથવા દિંસાત્મક હોઈ શકે. પરંતુ જોને આપણે જનસક્તિ અથવા અહિંસક સક્તિ અથવા ચિકેન્દ્રિત સક્તિ કહી સહીએ એમાં જો કે આપણને એક દૃઢ મુખી સંગઠનમાંથી સહાયતા યથા શકે છે તોયે એનો જન્મ સંગઠનોમાંથી નથી થતો.

આખો એક પ્રયોગ (સામૂહિક પદયાત્રાનો) નામપુર બાબુ યર્ષ દેવો છે એ ખુશીની વાત છે. હું એને ઉત્તેજન આપવા ધારું છું. આપણા આ

કામમાં નેતૃત્વ પણ નથી અને પ્રભુત્વ પણ નથી. તેજુગુમાં પ્રભુત્વ શબ્દનો અર્થ સરકાર થાય છે. આપણા કામમાં તો સેવકત્વ છે. એ સેવકત્વ મણુશક્તિ બની શકે. એક એક ગણુ-સમુદાય સમાજ-સેવા માટે નીકળી પડે. આવા ડેટલાક શિબિરો યોજાવા જોઈએ. આ ગણુ-સેવકત્વ ખૂબ જ ઉપયોગી થશે.

મારી પાસેથી શારીરિક નહીં પણ માનસિક અપેક્ષા રાખો

મધ્ય પ્રદેશમાં મારાં જુને-ત્રણ વર્ષ જેલમાં વીત્યાં છે. ઘણાખરા કાર્ય-કર્તાઓ મારા જાણીતા છે. આ ઉપરાંત મેં વર્ષામાં વર્ષો સુધી કામ કર્યું છે. તેથી ત્યાંના લોકો મારી પાસે અપેક્ષા રાખે એ બનવા જોગ છે. મને પણ એમની પાસે અપેક્ષા છે. એમાંથી એક અપેક્ષા રાખીને બાકીની છોડવી જોઈએ. તમારી પાસેની મારી અપેક્ષા રાખવી જોઈએ, અને મારી પાસેની તમારી અપેક્ષા છોડવી જોઈએ. ડેટલાક કહે છે કે આવતે વર્ષે બાબા સેવાગ્રામ આવે. એક ટોળી બાબા હિંદુસ્તાનમાં ફરી રહી છે તે સન સત્તાવનમાં સેવાગ્રામ આવવાની છે. એમની એ ભાવનાની હું કદર ખૂબું છું, પણ મારા મનથી એવો ડાહ કેદ-મંધન મેં સ્વીકાર્યું નથી. આંધ્રમાં એક વ્યાખ્યાનમાં મેં કહ્યું હતું કે અહીં મારો દેહ પડે તો મારી લાશ, બરમ, હાડકાં કર્યું પણ અહીંથી બીજે લઇ જવું ન જોઈએ. જે સ્થાનમાં આપણે જન્મ થાય છે તે સ્થાનનો આપણા પર હક હોય છે તેમ જે સ્થાને આપણે મૃત્યુ પામીએ તે સ્થાનનો આપણા પર હક હોય છે. તુલસી રામાયણમાં વર્ણન છે. વનવાસ પૂરો કરીને રામચંદ્ર અયોધ્યા જતા હતા, પોતાની જન્મભૂમિ તરફ જતા હતા. રામચંદ્ર ખૂબ વ્યાપક હતા, છતાં કવિ લખે છે કે આ દુનિયાના એ સ્વામી હોવા છતાં એ અયોધ્યાપતિ હતા. તો આપણું કામ વિસ્તૃત હોવું જોઈએ; છતાં આપણે મૃત્યુ પામીએ તે જ આપણી મૃત્યુભૂમિ થવી જોઈએ અને એ સ્થાન પરથી ન તો આપણી લાશ ખસે કે ન એકે હાડકું. એના પર ત્યાંની ભૂમિનો અધિકાર છે. આ આખું શરીર બળીને માટી સ્વરૂપ બની જાય

છે એટલે એને અથવા એમાંના થોડા ભાગને પાણીમાં વહેવડાવવું એ પણ બૂલ છે. એ તો બૂમિમાં જ વિસર્જિત કરવું જોઈએ, અને તે પણ એ જ બૂમિમાં કે ત્યાં મૃત્યુ પામ્યા હોઈએ. મારા મનમાં રજભાર ધમ્મી નથી કે મારા આત્મીયજન રહેતા હોય ત્યાં મારો દેહ લઈ જવામાં આવે. એટલે હું વધા કે સેવાગ્રામ જઈ એવી વાસના રાખવી ન જોઈએ. એટલે મારી પાસેથી જે અપેક્ષા રાખો તે શારીરિક નહીં પણ માનસિક રાખો, અને તે આજના કરતાં પણ વિશેષ રાખો.

બુદ્ધાનયજ્ઞનું એકમાત્ર બળ છે—આધ્યાત્મ

આ આદિલન ગમે તેટલું રથૂળ દેખાય, પણ એ કેવળ આધ્યાત્મિક આદિલન છે. તમે આધ્યાત્મિક વૃત્તિની મદદ લીધા વગર સામાની લોભ-વૃત્તિને દૂર કરી શકો એવી તમારી પાસે કોઈ સત્તા નથી. દિવસાનો આધાર લઈને તમે લોભને બચમાં ફેલી શકો અને એ રીતે તમે જમીન છીનવી લઈ શકો. પણ પછી લોભ વધારે નુકસાનકારક નીવડે છે કે બચ, તે તો માનસ-શાસ્ત્રીઓ નક્કી કરશે. આપણો એ રસ્તો નથી. હું એ કહેવા માંડું છું કે તમારી પાસે આધ્યાત્મિક વૃત્તિ સિવાય બીજી કોઈ જ શક્તિ નથી. એના આધારે તમે દાનપત્ર મેળવી શકો છો. એવું તો નથી કે ગમે તેને લૂંટીશું, અથવા ગમે તેના વતી સદી કરીને દાનપત્ર બરી દઈશું. આટલા દાનપત્ર ભેગા કરીશું એ સંકલ્પનો એવો અર્થ નથી થતો કે આપણે ગમે તેને લૂંટીને કે ગમે તેના નામે સદી કરીને દાનપત્ર ભેગા કરીશું. એ સંકલ્પનો એટલો જ અર્થ થાય છે કે ઓછામાં ઓછા આટલા મનુષ્યોને તો હું મારા આત્મામાં રથાન આપીશ અને એમના આત્મામાં હું રથાન પામીશ. એ સિવાય બીજો કોઈ અર્થ નથી.

સંશયાત્માની વામણી રા ૪નીતિ

આ વાત અગાબર મને હિનારી લો કે આપણા આદિલનનો આધાર સંખ્યા પર નથી, હૃદય-ગુરિ પર છે. એટલે કે આપણું મન એવું સરળ

હોવું જોઈએ કે એમાં કશી આડીઅવળી કલ્પના પેદા જ ન થાય. એટલું જ નહીં, આપણી નજર સામે આડુંઅવળું થતું જોઈએ છતાં મનુષ્યોનો દોષ ન જોઈએ. હવે શૂંટણી આવે છે; એનાથી આખા દેશનું વાતાવરણ સંશયથી-ભરપૂર થઈ જશે. ગીતામાં બ્યાસ ભગવાન કહે છે:—કમ સે કમ અદ્ધા તો હોવી જોઈએ! ‘સંશયાત્મા વિનશ્યતિ’ સંશયાત્માનો વિનાશ થાય છે. રાજકારણમાં ‘સંશયાત્મા વિનશ્યતિ’ એમ નથી. એ તો એમ માને છે કે રાજકારણમાં સંશયાત્મા જ છતે છે. જે માણસ દરેકની સાથે સાવધાનોથી વર્તે અને બરાબર તોણી તપાસીને કામ કાઢે તે રાજનીતિમાં સફળ થશે. રાજનીતિનો આ સિદ્ધાંત છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પણ રાજનીતિજ્ઞ હતા. પણ એમનો અનુભવ તો આ જ હતો કે ‘સંશયાત્મા વિનશ્યતિ’. પણ આ વામણા રાજનીતિજ્ઞોનો અનુભવ એવો છે કે સંશયાત્મા થવાથી સફળ થવાય છે. મોટા વેપારીઓ અત્યંત સ્વતંત્ર-નિષ્ઠે હોય છે. સાચું ન હોય એવું કશું નથી કરતા. નાના વેપારીઓ અસત્યથી કામ લે છે. નાના મોટા વચ્ચે આ ફરક છે. શ્રીકૃષ્ણનો અનુભવ હતો તેથી ઊલટો આ નાના રાજનીતિજ્ઞોનો છે. એ કહે છે કે આપણે કૂંડી કૂંડીને એક એક ડગલું આગળ વધવું જોઈએ. આવાઓની વચ્ચે રહીને આપણે કામ કરવાનું છે, પણ તેથી એમની સંશય-વૃત્તિનો ચેપ આપણને ન લાગવો જોઈએ. આપણે સશય-પ્રફ અને સંશય-નિર્ભય બનવું જોઈએ. આને મરાઠીમાં ‘વેરડ’ કહે છે. ‘શુરદાસ ખલ કાલી કામરી ચઢત ન દૂજે રંગ.’ એવો ખલ (ગઠિયો) કે કાળી કામળીની જેમ એના પર ખીજે રંગ ન ચડે. આપણી પણ એવી જ સ્થિતિ હોવી જોઈએ. એટલે એમનો રંગ આપણને ન લાગવો જોઈએ. આ શી રીતે બને? કાં તો આપણે મૂરખ હોઈએ તો એ બને અને કાં તો આપણામાં પૂરી અકલ હોય તો બને. થોડી અકલનું આમાં કામ નથી. કામ સહેલું છે, અધરું નથી. પણ અકલ હોવી જોઈએ. આ એક પાયાની વાત છે. એના દર્શનથી ધણા ભેદ મટી જશે.

જાણુવા છતાં ન જાણુવાનો સમત્વયોગ સાધી વિશ્વરૂપ બનાવે

સોનાનો એક ટુકડો છે. ખરું સોનું, સો ટક્યું સોનું છે. એક પાંચ તોલાની સીધી સાદી લગડી છે, બીજો પાંચ તોલાનો દાગીનો છે. એ પણ શુદ્ધ સોનાનો જ છે પણ એનો આકાર જરા વાંકાયુકો છે. હવે જે સોનાની કીમત જાણે છે તે તો બન્નેનો સ્વીકાર કરશે. એ સમજી જશે કે બન્ને એક જ જાતનાં છે, બન્નેનાં વજન પણ સરખાં છે અને બન્ને સરખાં શુદ્ધ છે. પણ નાનો છોકરો હશે તે પેલું વાંકું ચૂકું પસંદ નહીં કરે. એ તો જેને સોનાની સાચી પરખ છે તે જ એને ઝોળખી શકે. એટલે આપણે જાતજાતના આકારના ભ્રમમાં ન પડવું જોઈએ. માલ્યસો જે પ્રકાર છે તેને પારખવો જોઈએ. બધું જ સુવર્ણ છે, આકાર જુદો જુદો છે. અહીં જ જુઓ. મારી સામે બધા બેઠા છે તેમાંથી કોઈ કે કોઈ પહેરી છે, કોઈકે ફાળીયું બાંધ્યું છે તો કોઈકે દાઢી વધારી છે. આમ સ્વરૂપ જાતજાતનાં હોવા છતાં એ બધા જ સર્વોદય સમાજનાં માણસો છે. બદારનાં અલગ અલગ રૂપ આપણે જોઈએ છીએ છતાં જાણીએ છીએ કે એ બધાં મિથ્યા છે, ખરો તો સર્વોદય સમાજ છે. એ જ રીતે આપણે સમજવું જોઈએ કે જેમની જેમની સાથે આપણને કામ પડ્યું તે બધા પરિશુદ્ધ નિર્મળ-નારાયણ છે. આ તત્ત્વ એકદમ ગ્રહણ નહીં થાય, પરંતુ એવી ઈચ્છા અને અભ્યાસ કરવા જોઈએ. અને તેથી બાપુ હમેશાં સ્થિતપ્રજ્ઞના શ્લોકોની વાત માંડતા. બીમારોની સેવા માટે આદર્શ સેવક કેવો હોય ? તો કહે સ્થિતપ્રજ્ઞના શ્લોક વાંચો. રસોષયો કેવો હોવો જોઈએ ? તો કહે સ્થિતપ્રજ્ઞના શ્લોક વાંચો. એમ શા માટે કહેતા હતા ? એટલા સારુ કે આપણે સતત જુદો છે. પેસા સારુ સેવા કરતાં માતૃભાવ-પૂર્વક સેવા થવી જોઈએ. મૂદાન આદિલન એ જમીન ઝટવી લેવાનું આદિલન હોત અને સંપત્તિદાન આદિલન કર-વસુક્ષાતનું આદિલન હોત તો એમાં ફેર પડત. પરંતુ આપણું આદિલન તો લોકોનાં હૃદયમાં પ્રવેશ કરવાનું, લોકોનાં હૃદયમાં ફરવું.

જગાડવાનું આંદોલન છે. અને તેથી જ આપણી કસોટી છે. તેથી કહું છું કે ભોળા-સરળ હૃદયના બનો. તુકારામ કહે છે તેમ-જાણોનિ નેળતે કરી માણે મન. એટલે કે જાણતાં છતાં ન જાણતો હોઈ એવું માનું મન બનાવો. એક વાંકાચૂકા ધાટનું સોનું છે, ખીજુ સીધું સાદું છે એ બેદ જાણવા છતાં ન જાણતા હોઈએ, અને બન્ને વચ્ચેનો અભેદ પારખી શકતા હોઈએ એવું જ્યારે બનશે ત્યારે જોતજોતામાં કામ વ્યાપક બની જશે.

કાર્યસિદ્ધિ માટે : હૃદય શુદ્ધિ અને કર્મસાતત્ય

તેથી મને સંગઠન પર ઓછો ભરોસો છે. શંકરાચાર્ય મલખારથી નીકળી દરદાર ગયા. ત્યાં મનુષ્યનું બલિદાન આપવાનો રિવાજ હતો. મણગાંઠ્યા દિવસોમાં એ રિવાજ બધ યઈ ગયો. આમાં કયો દીમિયો હતો ? ફરી ફરીને તે એ કેટલું ફર્યાદ કરે ? બત્રીસ વર્ષની ઉંમરે તો એમણે સમાધી લીધી અને મોટા મોટા ગ્રંથો લખવા માટે એમને કર્યાક ફરીને બેસવું પડ્યું હતું તે તો જુદું. એ જમાનામાં મોટાં મોટાં જંગલોમાં રખડવાનું કામ બારે કંઠણ હતું. પરંતુ એમના કામનાં જે પરિણામ આવ્યાં તે કંઈ રખડપટ્ટીથી નહોતાં આવ્યાં, એ તો એમની હૃદય-શુદ્ધિનાં પરિણામ હતાં. હું તમને નમ્રતાપૂર્વક સૂચવું છું કે તમે હૃદયની ઉદારતા અને શુદ્ધિ તરફ જુઓ ત્યારે તમે જોશો કે જે કાંઈ તમને બેળા થાય છે તે તમારો બની જાય છે અને તમે તેના બની જાવ છો. સંગઠનનો થોડાં થોડો ઉપયોગ કરો.

નદીનું પાણી સતત વહેતું રહે છે તેથી જ્યારે જોઈએ ત્યારે પાણી મળે છે. એની કદી શીકર નથી પડતી. અને નદીનું પાણી આપણે ખીજાં ખીજાં કામોમાં વાપરીએ છીએ છતાં ચિંતા એ રહે છે કે પાણી વહેતું રહેવું જોઈએ, નહીં તો જોખમ છે. તેની જ રીતે આ અહિંસક લનનો પ્રવાહ જૂદાન છે, એ સતત વહેતો રહેવો જોઈએ. વિતરણનું યજ્ઞ કામ છે, ખીજાં કામો પણ છે. પરંતુ એ ખ્યાલ કરવો જોઈએ

કે લોકોને તમારાં કામોનું આકર્ષણ શા માટે થાય છે? એ બુદ્ધાનને લીધે થાય છે. અગાઉ હું એક પત્રમાં લેખ લખતો હતો. ખૂબ ચિંતન અને મનન-પૂર્વક લખતો હતો. પરંતુ આજે હિન્દી અને મરાઠીમાં જેટલા વાચક મળે છે તેટલા એ દિવસોમાં નહોતા. એ દિવસોમાં ચારસો સાડી-ચારસો આઢક હતા. હવે આજે તો ખંચ સાહેબે એક પત્ર કાઢ્યું છે તેના પણ બે ત્રણ હજાર આઢકો છે. આ ફેર સાચી પડ્યો? કારણ કે આ કામે લોક-માનસને પોતા તરફ ખેંચ્યું છે. આપણે એની જ શોધમાં હતા.

સરકારને આધારે આજતાં ઊભી થતી દયાપાત્ર સ્થિતિ

બાપુ મયા પછી હું મેવાતોમાં કામ કરવા જતો હતો. ત્યાં પંજાબમાં હરિજનોને જમીન આપવાનો સવાલ હતો. સરકાર એ માટે તૈયાર નહોતી. એનું કહેવું એમ હતું કે પાકિસ્તાનમાં એમની પાસે જમીન નહોતી માટે એમને શી રીતે જમીન અપાય? જેમને જમીન હતી એમને થોડી જમીન આપવી, પણ જેમને જમીન નહોતી એમને જમીન આપવાની જવાબદારી સરકાર ઉપાડી શકતી નહોતી. એણે તો કહ્યું કે અહીં જમીનના માલિકોને શોધી દાડો. પાકિસ્તાનમાં એમનાં ખેતરોમાં કામ કરતા હતા. પણ અહીં નહોતા એ માલિકો કે નહોતી જમીન. મેં ખૂબ માયાદુટ કરી ત્યારે ક્યું કે આટઆટલી જમીન આપીશું. એ દિવસે શુક્રવાર હતો. પ્રાર્થના પછી મેં જાહેર ક્યું કે પંજાબની સરકારે આ પ્રમાણે કરાવ્યું છે, અને એ માટે એને અબિનદેન પણ આપ્યાં. પણ પાંજાબી સરકાર ફરી મઠ ત્યારે મને એ સરકારની દયા આવી, હરિજનોની પણ દયા આવી અને મારા પોતા પર પણ દયા આવી. સરકારની દયા એટલા માટે આવી કે એની સ્થિતિ જ એટલી ડગ્રમણ છે કે એને શું દોષ દેવો! હરિજનો પર એટલા માટે કે એ લોકો સત્યાગ્રહ કરવાની વાત કરતા હતા અને મેં જ એમને અટકાવી રાખ્યા હતા. મારી દયા એટલા માટે કે

મેં વચન તો મેળવ્યું, પણ વચન આપનારો પૂરું નહોતો કરતો અને છતાં હું એને કંઈ કરી શકતો નહોતો.

અહિંસા માત્ર પરમ-ધર્મ નથી, નિકટ-ધર્મ પણ એ જ છે.

મામલો બહુ વિકટ હતો. રામેશ્વરી નહેરુએ મને પૂછ્યું કે હરિજનો સત્યાગ્રહ કરે? પણ મારાથી એવી સલાહ અપાય તેમ નહોતું. મારા દિલમાં તો બડકા ઊડતા હતા, પણ કંઈ કરી શકતો નહોતો.

ખીજ વાત એ પણ હતી કે લોક-માનસ અહિંસા ગ્રહણ કરી શકે તે માટે તૈયાર થવું જોઈતું હતું. આપણે અહિંસાનો ઉપદેશ આપીએ છીએ. પણ હિંદુસ્તાનમાં એક પણ એવો માણસ નહીં મળે કે જે અહિંસાની વાતમાં ન માનતો હોય. અહીંના લોકો ઊંચામાં ઊંચા વિચાર માટે તૈયાર છે. વનસ્પતિમાં પણ જીવ છે એવી શોધ જગદીશ-ચંદ્ર બોઝે કરી એમ કહેવાય છે. પણ એમાં આપણે નવું શું શોધ્યું? એ તો આપણે પહેલેથી જ જાણતા હતા. હિંદુસ્તાનના લોકો પૂર્વ-જન્મ અને પુનર્જન્મમાં માને છે. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, દેહ અને આત્માનું પૃથક્કરણ, આત્મા અને પરમાત્માનું અદ્વૈત એ બધું જ એ લોકો જાણે છે. શું નથી જાણતા એ જ ખતર નથી, એટલે અહિંસાની વાત માંડીએ છીએ ત્યારે એ હિંદુસ્તાનીઓ માટે કોઈ નવી વસ્તુ નથી. લોકો કહે છે કે તમારી અહિંસા એ આ જમાનામાં કામની નથી. તમારી અહિંસા પરમો ધર્મ: જેવી વાત છે. એ સારી છે, સર્વશ્રેષ્ઠ છે, પણ આજના જમાનામાં ચાલે તેમ નથી. હું કહું છું કે એ માત્ર સર્વશ્રેષ્ઠ જ છે એમ નથી, કેવળ પરમધર્મ જ નહીં, નિકટ-ધર્મ પણ છે અને અહિંસાથી કામ પાર પડી શકે છે. આ જમાનામાં પણ તેથી આજના જમાનામાં અહિંસાનું સદ્ધર્મી વધારે મહત્વ છે એ લોકોને સમજાશે તો આપણી બાકીની વાતો-ખાદી વગેરે પણ લોક સ્વીકારશે.

વિજ્ઞાનીએ વરાળમાંથી વરાળચંત્ર યોજ્યું

આત્મજ્ઞાનીએ દાનમાંથી દાનચક્ષુ અદોલન ઉપાડ્યું

લોકમાનસ આપણી વાતો સાંભળવા તૈયાર કેવી રીતે થાય તેની હું શોધમાં હતો. એની શોધમાં હું તેજંગાણા ગયો. શોધની વૃત્તિ ન હોત તો જૂદાન-ચક્ષુ ન ચાત. વરાળથી દાંકણું જોડ્યું થાય છે એ તો બધા જ જાણતા ને જોના હતા. પણ વૈજ્ઞાનિકે એમાંથી નવી શોધ કરી. તેમ દાન પણ આજ સુધી નહોતાં દેવાતાં એવું નથી. મંદિર, મસ્જિદ, પાઠશાળા એ બધાં માટે જમીનનાં દાન મળતાં હતાં. પરંતુ પહેલું જે દાન મળ્યું એમાં જે સંકેત હતો તે જો સમજ્યા વગર હું આગળ ચાલ્યો. જાત તો એ કાર્ય ધીરે ધીરે ફોજી થઈ જાત. પણ મારા મનમાં એક શ્રદ્ધા હતી અને એક વિચાર પણ ચાલી રહ્યો હતો. એટલે પહેલું દાન મળ્યું ત્યારે લાગ્યું કે આમાં ઈશ્વરનો સંકેત છે, અને તેથી જો આ કામ ઉપાડી લઈ તો લોક-માનસ અહિંસાનો વિચાર સાંભળવા તૈયાર થશે. અહિંસામાં મારી શ્રદ્ધા છે કે નહીં તેની કસોટી આવી હતી. બાકી તો મારામાં એવી કામ નહોતી. કારણ કે મને ગણિત આવડે છે. મેં તે જ દિવસે મનમાં હિસાબ માંડી જોયો. પાંચ કરોડ એકર જમીન જોઈએ. એ મેં કહ્યું પાછળથી, પણ તમારા બધાના સદકારથી એ કામ થશે એમ મેં માની લીધું. હિંસાજ માંડ્યો, ને દ્રવે એ કામ હું જ પતાવીશ એવી ખાંડ ખાવાની તાકાત નહોતી. અશક્ત માણસને નિરહંકારી થવું સહેલું હોય છે. આ કામ ઉપાડ્યું ન હોત તો અહિંસામાં મને શ્રદ્ધા નથી એવું સિદ્ધ થાત, અને હિંસામાં શ્રદ્ધા રાખવી પડત.

મુખ્ય કામ જૂદાનનું છે તે સમજી તેને સતત ચાલુ રાખો

હું કહેવા એ માગ્યું છું કે તમારું મુખ્ય કામ જૂદાનનું છે. તમારા નિર્માણ-કાર્ય પર લોકો ધ્યાન આપે છે. તમારું પત્ર પણ સારું ચાલે છે. તમારી ખાદીની વાન સરકાર ધ્યાન પર લેતી દશે. પ્રામોદોત્તની વાન પણ ધ્યાનમાં લેતી દશે, એનાં ધણાં કારણ દશે. પણ એનું મુખ્ય કારણ એ

છે કે જનતા તમારો કાર્યક્રમ સ્વીકારે છે. બૂદ્ધાનનું કામ બંધ થયું તો બીજા કામો કરવાઈ જશે. આ મેં તમને કહ્યું તેનું કારણ છે. મારે વર્ષે મક્કાનારવાળાઓએ એક નિર્ણય કર્યો હતો કે ચાલુ સાલે આપણે ભૂમિ-વિતરણ કરીશું, પણ નવી ભૂમિ-પ્રાપ્તિ નહીં કરીએ. એમનો બીજો વિચાર સો ટકા સફળ થયો, પણ પહેલા વિચારમાં દસ ટકા પણ ન ફાળ્યા. મારું કહેવું એમ છે કે પહેલામાં એ ઓછા ફાળ્યા હોત અને બીજામાં વધારે ફાળ્યા હોત તો સારું હતું. અનુભવે આ વાત એમને મળે ઊતરી. ઉત્તર પ્રદેશ સાડાત્રણ લાખ એકર જમીન મેળવી, અને એમનો પહેલો સંકલ્પ પાંચ લાખ એકરનો હતો તે પણ પૂરો કર્યો. પણ વચ્ચે એ વર્ષ કંઈ કામ ન ચાલ્યું. ઉત્તર પ્રદેશ નેતાઓનો પ્રદેશ છે. ગંગા-જમનામાં કંઈક એવું છે કે ત્યાં ઢગલો નેતા પાડે છે અને એ બધા એવા નેતા કે પાછું વાળીને જુએ તો એક અનુયાયી ન મળે. છતાં એ તો નેતા જ રહે ! એની બાજુમાં જ બિહાર છે. ત્યાં લાખો એકર જમીન મળી છે અને લાખો દાનપત્ર મળ્યાં છે. આજ પણ ત્યાં જુઓ તો ચૈતન્ય પ્રગટ થયું દેખાય છે. બિહારમાં માનસિક ક્રાંતિ તો થઈ ચૂકી છે. પણ ઉત્તર પ્રદેશને એ અડધું નથી. ‘અસ્પર્શયોગ’ આપણને સારો ફાવી ગયો છે ! આ બહુ અધરી વાત છે. ગાડપારે કહ્યું છે કે એ ‘અત્યંત દુર્લભ યોગ છે—આખી દુનિયાનો સ્પર્શ ન થવો તે.’ હવે બાબા રાધવદાસને થઈ ગયું છે કે ઓડિસામાં બેઠાં બેઠાં સંગ્રામ ન બેઠાય. યોજના બનાવવાથી કામ બનતાં નથી. એ તો સાક્ષાત્ત્વ યુદ્ધ—મેદાન પર જ જમીને લડવું પડે. એટલે એ નીકળી પડ્યા છે ને અસમાનતા સામે લડાઈ આદરી છે. થોડાક મહિનામાં એમને ચાલીસ હજાર એકર જમીન મળી છે. મને ત્યાં કીક ઠીક ખરાબો મળ્યો હતો. આ મનુષ્યના પ્રયત્નથી આટલી સારી જમીન મળી છે એ ડોઢ નાનીસતી વાત નથી. આપણે કરોડોની વાત માંડીએ છીએ એટલે સમજાતું નથી, પણ આ એક બહુ મોટી ઘટના છે. બાબા રાધવદાસે ત્યાં ત્રીસ વર્ષ સુધી સેવા કરી છે. પણ આ ચાલીસ હજાર એકર જમીન

મેળવીને એમણે ચાલીસ હજાર માણસોના પોષણની વ્યવસ્થા કરી છે. એમને હાથે આ પહેલાં આવી મોટી એકે સેવા થઈ નથી એમ એ પોતે પણ માને છે. તેથી મારું કહેવું છે કે ગમે તે સંકલ્પ કરો, પણ બુદ્ધાનનું કામ ચાલુ રાખો.

રખે ખાડાને સમુદ્ર માનીને બાંધિયાર સેવામાં ગૂંચવાઈ જઈએ!

લોહા કહેશે કે બાળાએ પાંચ કરોડ એકરનું નામ પાડીને એક મોટું જૂત જીભું ક્યું છે. આંકડો બોલવો સહેલો છે. કહેવત છે કે બાંધી મૂડી સવા લાખની. એટલે બાળાએ આંકડો ન પાડ્યો હોત તો સારું થાત. પણ જોખમ ખેડવા વગર અહિંસાનું કામ ન અને. ઉપર ઉપરથી જરા જિલ્લું લાગે તેવી વાત છે. ગયે વધે મેં કહ્યું હતું કે બધાં કામો છોડી દઈને આમાં આવો. આજે હવે કહું છું કે એ બધાં કામોને બુદ્ધાન સાથે જોડી દો. દા. ત. અસ્પૃશ્યતા-નિવારણનું કામ પણ આની સાથે સાથે કરવાનું રહેશે. ગંગાનું પાણી સમુદ્ર તરફ જવા નીકળ્યું પણ વચમાં ખાડો આવ્યો તો તેને ભરી દઈને ચાલ્યું. નાળાનું પાણી પણ એવા જ જોશથી સમુદ્ર ભણી નીકળ્યું. પણ વચ્ચે ખાડો આવ્યો તો એમાં જ એ સમાઈ ગયું. એ એને જ સમુદ્ર માને છે અને પોતાને સાર્થક થયેલું લેખે છે આપણે એ ખાડાને સમુદ્ર માની લેવો નથી. બુદ્ધાનનું કામ કરતાં કરતાં ખીખનું સેવા-કાર્યો છે તે કરવા જોઈએ.

કાર્યકર્તાઓએ વચ્ચે રજા પાગરી જોઈએ. રાજ એક કલાક અને વરસે એક મહિનો કે અડધો મહિનો. સારામાં સારા કામમાંથી પણ નિવૃત્ત થવું જોઈએ. એનાથી માનસિક-શાંતિ મળે છે, શક્તિ મળે છે, નિરીક્ષણ કરી સકાષ છે અને એની અસર કામ પર પણ પડે છે. આ મેં જ સૂચના કરી તે તમારે માટે છે, મારે માટે નથી. નહીં તો તમે મને કહેશો કે તમારે પણ નિવૃત્ત થવું જોઈએ. અને પછી ભરમાસનું થયું તેવું થાય. આણે (વિતોળાએ) તો પૂરું ધ્યાન કરી લીધું.

છે. એ મૂડોવાદી ધ્યાની છે. એટલે એ નવું ધ્યાન નહીં ધરે તો એને ચાલે તેમ છે. અને મને ધ્યાનની એવી હથોટી બેસી ગઈ છે કે ચાલતાં ચાલતાં અને કામ કરતાં કરતાં હું એનાથી પર ચઢતે ધ્યાન ધરી શકું છું. હું આ કામ અને સંસારથી પણ પર ચઢ શકું છું. મારું આ ધ્યાન નિરંતર ચાલુ રહે છે. પણ તમે લોકો કામથી વેગળા થઈ જશો તો તમને માનસિક આરામ મળશે અને તમારી બુદ્ધિને પૂરતું પોષણ મળશે. એવે સમયે તમે મારી પાસે આવો શકો છો. એનાથી તમને પણ ફાયદો થશે અને મને પણ ફાયદો થશે.

સંસ્થાઓ બુદ્ધાનતા ઈલાજથી સ્થિતિચુસ્તતાના રાગમાંથી ઊગરે અને ગતિશીલતાનું આરોગ્ય મેળવે!

પ્રશ્ન : મધ્ય પ્રદેશના કામમાં શેની ખામી વરતાય છે ?

વિનોબા : ખાસ મધ્ય પ્રદેશ માટે જ નહીં, તમામ પ્રાંતો માટે મેં એક વાત ચીધી છે. આપણી સંસ્થાઓ 'સ્ટેટિક'—સ્થિતિચુસ્ત થઈ ગઈ છે. એ 'ડાયનેમિક'—ગતિશીલ નથી રહી. એમાં ચેતના નથી દેખાતી. ચંત્ર સારું છે, ખરાબ નથી, એનાથી સેવા થઈ શકે છે; પરંતુ ચંત્ર ચલાવ ચલાવ કરવામાં એનાથી ટેવાઈ જવાય છે. અમારા ગણિતના પ્રોફેસર દતા. એક દહાડે મેં વર્ગમાં એક સવાલ પૂછ્યો. એવી જાતના સવાલથી એ ટેવાયેલા નહીં. એ તો મોટે ભાગે ઊંઘમાં ને ઊંઘમાં શીખવતા. ધણાને એમ લાગે છે કે આડા પડીને જ સુવાય, પણ માણસથી ચાલતાં ચાલતાં અને બેઠાં બેઠાં પણ ઊંઘી શકાય, તેમ શીખવતાં શીખવતાં પણ ઊંઘી શકાય. અને ગણિત એવો વિષય છે કે જે શીખવવાની ટેવ પડી ગઈ તો પછી માણસ ઊંઘતાં ઊંઘતાં પણ શીખવો શકે. એટલે પ્રોફેસર સાહેબે જરા રોફરેર કહી દીધું કે આ પ્રશ્ન માટે મારી તૈયારી નથી એટલે કાલે જવાંબ આપીશ. સંસ્થા પણ યાંત્રિક બની જાય છે. એકવાર એને સ્થાપવામાં—ગોઠવવામાં કુશળતાની જરૂર પડે છે, પણ પછી એ મશીન જેવી બની જાય છે. તેથી શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે કે એક આશ્રમ પૂરો

થાય એટલે બીજો આશ્રમ શરૂ કરો. એમાં એક શક્તિ છે. પરંતુ સંસ્થાઓના ખ્યાલમાં આ વાત આવતી નથી. અને તેથી એમનું કામ જનતામાં પ્રચાર પામતું નથી. એટલે એ લોકો સરકારની મદદ લે છે ને તેથી એમના કામમાં તેજ ટકતું નથી. ફરતા રહેનારા કાર્યકરો વચ્ચે વચ્ચે પોતાની સંસ્થામાં જાય અને ત્યાં પોતાનો હેવાલ રજૂ કરે. સંસ્થાવાળાઓ જ્યારે બૂદાન-કાર્યકરોને કહેશે કે અમારી બધી સંસ્થા તમને સોંપી તમે સલાહ આપશો તે પ્રમાણે અમે કામ કરીશું. આમ થશે ત્યારે મને લાંબશે કે સંસ્થાવાળા પણ બૂદાનના કામમાં ભાગ લે છે. સંસ્થાવાળાઓને પણ જ્યારે સમજશે કે એમાં જ એમનું હિત છે ત્યારે એમનું કામ ઠીક રીતે ચાલશે.

બીજાં કાર્યો અને બૂદાન

પ્રશ્ન : બૂદાનની સાથે સાથે બીજાં કામો કરવાં ખરાં? સરકારી કામોમાં આપણે ઠેકઠી દદ મુધી સહકાર આપી શકીએ ?

વિનોબા : ઉત્તર પ્રદેશમાં ફરતો હતો ત્યારે ગોરખપુરમાં દુકાળ પડ્યો હતો. ધણી લોકો દુકાળથી પીડિત હતા. બાબા જો એ વખતે કામ ઉપાડી લેત તો સરકારને તો બાબા પર વિશ્વાસ હતો જ, અને લોકોને એથી ધણી રાહત મળત. લોકો પણ મને એવું સ્વયંવતા હતા. પરંતુ મેં એ કામ ઉપાડવાની ધસીને ના પાડી. બિલકુલ જરા બરજટ બાબામાં દહી દીધું કે ‘આફત બીજાઓ ઊભી કરે અને એ દૂર કરવાની જવાબદારી અમે ઉપાડીએ એ ક્યો ન્યાય?’ ત્યાં ગ્રામોલોગનાં મુજિષાં ખોદવાનું કામકાજ ચાલુ હતું અને તેથી આ બધી આફતો ઊભી થતી હતી. કહેવાનો અર્થ એ છે કે લોકો પાસે ગ્રામોલોગ હતા નહીં એટલે આ દુઃખ પેદા થતા હતાં. લોકોની ખરીદશક્તિ રદી નહોતી. ‘ગ્રામોલોગ’ હોત તો આવી દાલત ન થઈતો એટલું કહીને મેં એ ઊડી દીધું.

બીજાં કામો જોડ્યાં એનો અર્થ એમ નથી કે આ કામ છોડ્યું. બીજાં કામ એવી રીતે નથી જોડવાનાં કે આ તાંત્રો તૂટે. લોકોની

સુરેશીઓ ટાળવાનું કામ આપણું નથી. એમનું નસીબ છે તે એમને અકલ્પ પણ છે. એમણે પોતે મત આપીને સરકાર ચૂટી કાઢી છે. આમ એકંદરે એ આપણું કામ નથી. ધારે કે કોઈ ગામમાં આપણે ગયા. ત્યાં છતાંછતનો સવાલ ભારે છે. તો ઘેર ઘેર જઈને ભૂદાન-પ્રાપ્તિની વાત કરવાને બદલે લોકોને છતાંછતનો ભેદ ટાળવા સમજાવીશું અને એની સાથે સાથે જ ભૂદાનનો વિચાર પણ જોડી દઈને સમજાવીશું. હું આમ જ કરું છું. ગામનો જે સવાલ હોય તેને ખ્યાલમાં રાખીને વાત માડું છું પરંતુ ભૂદાનનું કામ છોડીને છતાંછતનો ભેદ ટાળવાના કામમાં લાગી જઈ તો ભૂદાન ખતમ થઈ જાય. એવે વખતે જનતાને કેળવણી આપવાનું કામ રહે છે.

વિશ્વસેવાનું સર્વોચ્ચ વિષ્ણુપદ છોડી કાર્યકર્તા છવન-ગંગાને

સત્તા-સમુદ્રને તળિયે ન હુખાડે

પ્રશ્ન-સર્વોચ્ચ કાર્યકરે સત્તા અને સંપત્તિ સાથે સંબંધ રાખવો જોઈએ કે નહીં ?

વિનોબા-સત્તા સાથે સંબંધ રાખવાની લાલસા જેને નથી એવો મહાત્મા તો કોઈ વિરલો જ હોય. એવા લોકો બહુ ઓછા જેવા પામીએ છીએ. જે વર્ષ પર ગયામાં મેં એક લાપણ આપ્યું હતું. એમાં લોકો પેનારૂતિથી કામ કરતાં કરતાં ઢેવી રીતે સત્તાને પાટે ચઢી જાય છે તે મેં સમજાવ્યું હતું. સેવા કરનારાઓને લાગે છે કે વ્યવસ્થા વગર સેવા નહીં પાય. એટલા સારુ એ લોકો સંસ્થા ઝિંબી કરે છે. પછી થોડા દહાડા પછીને લાગે છે કે મારા હાથમાં વ્યવસ્થા નહીં હોય ત્યાં સુધી કામ પાર પડવાનું નથી. આમ થયું એટલે એ ચઢી ગયા સત્તાને પાટે. અને સત્તા-વારીઓની ગતિ સેવા તરફ હોય છે એવું જેવા મળતું નથી. ગંભીરે માલગયથી નીકળીને સમુદ્ર તરફ જાય છે, પણ સમુદ્રમાંથી નીકળીને દિમાલય તરફ નથી જતી. આમ સેવાવાળા સત્તામાં જઈ પહેંચે છે. બહી જ જુઓ, અડધું વર્ષ ખાલી થઈને દિલ્લી જઈ વસ્યું છે. આપણે

જ્યાં સંસ્થા માંડીને, સંગઠન કરીને બેઠા હોય છે છીએ ત્યાંના લોકો અમર પટો લખાવીને થોડા જ આવે છે ? એ કમજબતો મરે છે તો એવી બેદર કારીથી કે કશી વ્યવસ્થા પણ કરતા જતા નથી અને નીકળી પડે છે. તેહું આવ્યું કે આ જીપડયા. આવા સંજોગોમાં સજ્જનોના હાથમાં પણ સત્તા આવી તો તે જોખમકારક છે, દુર્જનોના હાથમાં આવે તો તો છે જ. રામદાસની વાજળી પણ પંથ બન્યા છે અને લોકો એના નામે લડે-ઝંઘડે છે. નાનકે મર્યા પછી એના દીકરા અને શિષ્યો વચ્ચે ઝંઘડો પડ્યો હતો. ટૂંકમાં રાજકીય પક્ષોમાં થાય છે એટલા જ ઝંઘડા 'આમાં પણ થાય છે. દુર્ગેશને દોષ નથી દેતો, ફક્ત એટલું જ કબૂલું છું કે સત્તા તરફ જવામાં લાજ નથી. ત્યાં જઈને સારી ભાવનાથી સારા અને પ્રામાણિક પ્રયોગ પણ ભલે થાય, પણ અનુભવ તો એવો છે કે એનાથી લાજ નથી.

આપણે સંપત્તિ ભેગી નથી કરતા, પણ સંપત્તિદાનમાં સંપત્તિનો ભાગ માંગીએ છીએ. એટલો આપણો સંપત્તિ સાથેનો સંબંધ છે. સંપત્તિદાન એ ભૂદાનનું જ એક અંગ છે.

(કાંચીપુરમમાં મધ્ય પ્રદેશ અને વિંધ્ય પ્રદેશના કાર્યકર્તાઓ સાથેની ચર્ચા.)

ચતુર્વિધ કાર્યક્રમ

આપણામાં કહેવત છે ' ઘરડી મુરગી દાલ બરાબર. ' પરિચય વધવાની સાથે ક્યારેક ક્યારેક આપણે આજુબાજુના લોકોની કીમત ઓછી લેખતા લાગીએ છીએ. તામિલનાડમાં પણ કંઈક આવું જ બનતું હોય એમ લાગે છે. અહીંના મોટા કાર્યકરોનાં મનમાં અહીંના નાના કાર્યકર્તાઓ પ્રત્યે કંઈ ખાસ માનની લાગણી નથી દેખાતી. એ એમનાં છિદ્રો જ જોયા કરે છે, દોષ તો દુનિયાબરમાં હોય છે, દોષ જ જોવા હોય તો બીજાને ધમ્મો શોધવો જ નહીં પડે, પણ અહીં મારે કાર્યકર્તાઓ સાથે આટલા દિવસમાં જે કંઈ પરિચય થયો તેટલાથી મારા મનમાં એમના મારે માન વધ્યું છે.

એવું સાંભળ્યું છે કે અહીં અલગ અલગ ધણા પડ્યો છે. એ બધા અંદર અંદર ખૂંચી લેડે છે. એનું તો થવાનું હોય તે થશે, પણ એમાંના ડોકાઈને ભૂદાન સાથે જંબડો છે એવું નથી. કેટલાક રાવ ખાય છે કે તામિલનાડમાં શ્રદ્ધા બહુ થોડી છે. મને તો એથી અવળું જ દેખાય છે. મેં તો અહીં એટલી બધી શ્રદ્ધા જોઈ કે જરા ગભરાઈ ગયો છું અને ઈચ્છવા મંડ્યો છું કે મન કે શ્રદ્ધાને ઠેકાણે જરા વધારે વિચાર આવે. કહેવા એમ માંગું છું કે મેં આ પ્રદેશ પાસેથી જે આશા રાખી છે તેને માટે મારા મનમાં ધણો ઉત્સાહ છે. અહીં અમારી પદયાત્રા ઠેવી રીતે ચાલવાની છે, વચ્ચે વચ્ચે રોકાઈને ચાલવાની છે, સતત ચાલવાની છે કે બંધ પડવાની છે, એની કશી ખચર નથી. પણ યાત્રા તો ચાલશે કારણ કે એનું વ્યસન થઈ ગયું છે. એટલે એ તો ચાલવાની, પણ એનો લાલ લેવો-ન-લેવો એ તમારા લોકોનું કામ છે. અને આ વખતે આ કામમાં સહકાર આપતાં જે પાછી પાની કરશે તે દેશનું નુકસાન કરશે, કારણ એમ થવામાં તમામ સર્વોદય કાર્યકર્તાઓની શક્તિ ક્ષીણ થશે. એમાંથી કોઈ નહીં બચે. કેટલાક કાર્યકરો કસ્તુરબા કેન્દ્રના છે અને કેટલાક ખાદીના છે. બીજા પણ કેટલીયે જાતના કાર્યકર્તા છે. જે કામની લોડોએ આશા બાંધી છે તે પાર નહીં પડે તો એમાંથી એકની પણ ઈજ્જત રહેવાની નથી. બહુકે એ પાયાનું કામ જતાં એમનાં બાકીનાં બધાં કામો પ્રાણહીન લાગશે. પછી એ બધા સરકારમાં જશે. સરકારમાં જવું ખોટું તો નથી પણ એ લોકો ક્રાંતિકારી નહીં રહી શકે.

સરકાર સુધારો કરી શકે કાંતિ નહીં

એ વાત સમજી લેવી જોઈએ કે સરકાર જનતાને બહુ આગળ નથી લઈ જઈ શકતી, બહુ થોડે સુધી લઈ જઈ શકે છે. અને તેય સરકાર હીટ હોય તો થોડો પ્રયત્ન કરે છે. પણ જો ઠેકાણું વગરની સરકાર હોય તો એ તો લોકોને ઉંચે માર્ગે લઈ જાય છે. સામાન્ય સરકાર બધું યાજડથીગડ યાજડ રાખવા મથે છે અને સારી સરકાર જરા આગળ લઈ જવા

મથે છે. ધારો કે સરકારને લાગ્યું કે લગ્ન કરવા માટેની ઉમ્મર વધારતો નોંધ્યો. આજે ૧૩ વર્ષની ઉમ્મરે લગ્ન થાય છે. હવે સરકાર કરી કરીને કરશે તોયે ૧૩ નાં ૧૫ કરશે. કારણ કે એનો અમલ આપ્યા દેશે કરવાનો છે. એની પાછળ દંડ-શક્તિ રહેલી છે અને સારી સરકાર વધારે દંડ દેવા માગતી નથી. એટલે જે કંઈ સુધારો થાય તે બહુ જ થોડો થાય છે. એ સારી સરકારનાં લક્ષણ છે. પરંતુ ક્રાંતિ થોડા સુધારાઓથી નથી થતી એમાં તો જનતાને તાકાતથી ખેંચીને આજની હાલતમાંથી આગળ તાણી જવાની હોય છે. એમાં ઝંપલાવવાની વાત છે. ટ્યુમચુ ચાલવાથી કામ નથી પતતું. આ વિષે બુદ્ધ લગવાને એક સારી રીખામણ આપી છે. એમણે કહ્યું છે કે આપણે જો પુણ્ય કાર્ય ધીરે ધીરે કરીએ તો પાપ ધસારાખંધ આગળ વધી જાય છે. એટલે જો પાપ એકદમ ગતિથી ન વધે એવું આપણે ધ્યેયતા હોઈએ તો પુણ્યકાર્ય મંદ ગતિથી ન ચાલવાં જોઈએ. એ તો ખૂબ વેગથી ચાલવાં જોઈએ. આ વિજ્ઞાનના જમાનામાં આતું બહુ મહત્ત્વ છે. ધીમે ધીમે સુધારા કરવા જતાં આસક્તિ આવે છે. અને આ જમાનામાં તો આલ ક્યાંથી ફાટશે તેનું કંઈ ન કહેવાય. એટલે રફે રફે સુધારો કરનારા આ દુનિયામાં ટકી નહીં શકે. એનો અર્થ એમ નથી કે ધાઈમાં ને ધાઈમાં ખોટું કામ કરી બેસવું. બહારું ખોટી રીતે કામ કરવા જતાં થોડુંકે કામ થવું તો આધું રહું મુલેય નથી થતું.

તેથી મેં કહ્યું હતું કે અહીં મારે વ્યાપક કાર્ય કરવું છે, એકાંગી કાર્ય નથી કરવું. મેં કહ્યું છે કે મારે ચતુર્વિધ કામ કરવું છે. એમાં આમોદયનું કામ આમોદયોગ મારફતે યશે. બીજું, જમીન વહેચાશે. ત્રીજું, નષ્ટ તાલીમ શરૂ કરવી પડશે. અને ચોથું જાતિભેદ, સંપ્રદાયભેદને નાબૂદ કરવા પડશે. હું તો એટલે સુધી કહ્યું છે કે 'અમે ભારતીય' એવું અભિમાન પણ ઝાઝું ટકવાનું નથી. એ પણ સંકુચિત મનાશે. એટલે કે આપણે માનવ છીએ એ જ વૃત્તિ પર સ્થિર થવું પડશે. હાલ તુરત તો આપણે ભારતીય છીએ એ ચાલશે. પણ એથી આધું-જિતરતું કશુંય

નહીં ચાલે. એવી ઊતરતી-સંકુચિત વાત જવી જોઈએ. આવી વ્યાપક દૃષ્ટિથી હું કામ કરવા માંડું છું. મને એમાં અહીંના તમામ રચનાત્મક કાર્યકરોનો સહકાર મળવો જોઈએ.

કેટલાક ખાદીનું કામ કરતા હશે. એમને એ એકાંગી કામને બદલે ચતુર્વિધ કામની દૃષ્ટિ આપીશું તો એ લોકો એ કામને વ્યાપક બનાવી શકશે. એવી જ રીતે હરિજન કામ કરનારાઓએ પણ ચતુર્વિધ દૃષ્ટિ રાખવી જોઈએ.

દીલો પ્રચાર અને 'હ' કાર્યકર

મઈ કાલે મારા પર એક કાગળ આવ્યો હતો. એમાં પત્ર લખનાર બાઈએ લખ્યું છે કે હરિજનોને ના બૂલશો. એમને વસવાટ પૂરતી જમીન પણ નથી. આવી ચર્ચા સૂચના કરી છે ! લોકોને સમજ કેટલી મોડી આવે છે ? એનો અર્થ એ કે આપણી પ્રચાર-શક્તિ રગશિયા ગાડાની જેમ ધીરે ધીરે કામ કરે છે એ આનાથી સ્પષ્ટ થાય છે. હરિજનોને ભૂમિ મળવી જોઈએ, અને ભૂદાનમાંથી એમને ત્રીજા ભાગની જમીન આપવામાં આવશે, એ એમનો હક છે એવું હું કેટલીયેવાર કહી ચૂક્યો છું. પણ આમાં આપણી પ્રચાર-શક્તિ થોડી પડે છે એમ મને લાગે છે. એમાંથી એ પણ દેખાઈ આવે છે કે પત્ર લખનાર માણસ પણ કેટલો અજ્ઞાની અને એકાંગી છે.

સર્વ-સમાવેશક અને સમાજ-સન્મુખ

મારે એક વાત સાફ કરી નાંખવી છે. મેં એ વારંવાર કહ્યું પણ છે. અલગ અલગ પંથ અને અગત્ય અલગ જાતિના ભેદો આ દેશમાં પહેલેથી હતા જ. તેમાં અલગ અલગ પક્ષોએ આવીને ભેદ વધાર્યા છે. હું સમાજ વિમુખ થવાની વાત નથી કરતો, સમાજ સન્મુખ થવાની વાત કરું છું. એ લોકો લોકશાહીની બાધામાં વાતો કરે છે. એમણે સમાજ અંતઃગતો એક સિદ્ધાંત બનાવ્યો છે. આપણે મધ્યખિંદુ બનીને રહેવું જોઈએ. અને જીવનના પરિધ પરના તમામ ખિંદુઓથી સર્માતર રહેતા સમાજ-સન્મુખ

દેખાવું જોઈએ. આ રસ્તે જે ગામ જઈએ તે ગામના પ્રશ્નોને ધ્યાનમાં રાખીને કામ કરવું જોઈએ. કેટલાક પાયાના સવાલો હશે તો કેટલાક નાના પ્રશ્નના સવાલો હશે. નાના પ્રશ્નના સવાલોમાં ગૂંચવણું તો આપણું કાર્ય નબળું પડશે. પણ જે પાયાના સવાલો હશે તે હાય ધરીયું, જેવા કે ગામમાં ગ્રામોલોગ નહીં હોય તો ત્યાંના લોકોને સમજાવીયું. જે ગામમાં જમીનની વહેંચણી થઈ ચૂકી છે, ગ્રામોલોગ પણ છે, તે ગામમાં નષ્ટ તાલીમની વાત કરીયું. જે જે ગામમાં રચનાત્મક કાર્યકર જશે તે તે ગામમાં ખૂટતી પાઠાની સીએ પૂરવામાં પોતાની શક્તિ લમાડશે જે કોઈ આ કામમાં મદદ કરવા માગતા હશે તેમને અમે આવકારીએ છીએ. તામિલનાડમાં મારે આ વ્યાપક કાર્ય કરવું છે. એને માટે હું બધાનો સહકાર માંગું છું. અહીં મને એને માટે ઘણી અનુકૂળ હવા દેખાય છે.

‘સાર સાર કો ગહી રહે થોથા દેઈ ઉડાય’

મનુષ્ય માનમાં દંધ ને દંધ દોષ હોય છે. પરંતુ તેથી કોઈ સો ટકા દેખિત નથી હોતો. આપણે દોષ તરફ ધ્યાન ન આપતાં ગુણ જોઈએ. જે ગુણ છે એનો ઉપયોગ કરવાની વૃત્તિ રાખીયું તો સામૂહિક રીતે કામ કરી શકીયું. જોણે જેટલું ક્યું તેવું તેટલું ગામું. ક્ષાત્રાએ સંપત્તિદાન દોયું, પણ જૂમિદાન નથી આપ્યું એ રીતે વિચાર કરવો ખોટો છે. એક વાત યાદ રાખો: આપણને ન દેનારા કોઈ નથી, જે છે તે દેનારા છે. એમાં કેટલાક આજે દેનારા છે, કેટલાક કાલે દેનારા છે, કેટલાક પરમ દિવસે. જે કાલે નહીં આપે તે પરમ દિવસે આપશે. ટૂંકમાં એ આપવાના છે. હું મનમાં લેખાં માંડું છું કે આજે પાંચ લાખ માણસોએ જમીન આપી છે, તો એ આજના દાતા છે. બાકીના ભરિષ્યના દાતા છે. કહેવાનો અર્થ એટલો કે વિશ્વાસથી જ આ કામ ચલાવું છે. બાળક માની પાસે પૂરા વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધાથી જાય છે તેમ આપણે પણ જનતા પાસે જઈએ અને જોઈવું મગવાવું જ. મા ન આપી શકે તો એને બાળક કરતાં પણ વધારે દુઃખ યાય છે. આપણી પણ એવી જ સ્થિતિ છે.

[તામિલનાડના કાર્યકરો સાથેની ચર્ચા. કાંચીપૂરમ્, તા. ૨૯-૫-૫૬]

રહેવું જોઈએ. હમણાં એક ભાઈ મારી સાથે વાત કરતા હતા કે
 -સ્વનાત્મક કાર્યકરો સમાજ-વિમુક્ષ બની રહ્યા છે. જો એ લોકો
 -સમાજ-વિમુક્ષ બની રહ્યા હોય તો એ અમારી યોજના પ્રભાવે નથી
 -એ તો અમારી યોજનાથી ઊલટું છે. અમારી યોજના તો એવી છે કે
 'પોતાનો વિચાર છોડ્યા વગર બધાની સન્મુખ રહીને બધાની સેવા
 -જનવવાની છે. એમાં અમે સમુદ્રની જેમ બધા પાસેથી લઈ શકીએ
 -છીએ. સમુદ્રમાં ગંગા પણ પડે છે ને નાળું પણ પડે છે. સમુદ્ર બન્નેનો
 સ્વીકાર કરે છે. તેવી જ રીતે આપણે પણ તમામ મનુષ્યોનો સ્વીકાર
 કરીએ. પણ સમુદ્ર શું કરે છે ? એની પાસે એક કીમિયો છે, રસાયણ
 છે. જેટલું પાણી આવે તે બધાને એ પોતાનું સ્વરૂપ આપે છે. ગંગાનું
 પાણી સમુદ્રમાં પડે છે, પછી એ ગંગાજળ નથી રહેતું; સમુદ્ર બની જાય
 છે. ગંદા નાળાનું પાણી સમુદ્રમાં પડે છે તો એ નાળું નથી રહેતું પણ
 સમુદ્ર બની જાય છે. એ રીતે જ કોઈ અમારી પાસે આવશે તેને અમારું
 રૂપ આપવું છે, એમને અમારે આત્મસાત્ કરવા છે. એમને અમે
 પૂરેપૂરો પ્રેમ કરવા માંગીએ છીએ.

સર્વોદયના કાર્યમાં સર્વને તેડું

એક ભાઈ પાસે જમીન હતી. એ બીજો કામધંધો પણ કરતા હતા.
 એ મને જમીન આપવા આવ્યા. થોડી જમીન આપવા માંડી. મેં કહ્યું,
 “ હું જેને પ્રેમ કરું છું તેને પૂરેપૂરો કરું છું, કારણ કે એ મારો મિત્ર
 છે. ” એ ભાઈ વાત સમજી ગયા અને પૂરી જમીન આપી દીધી. એવી
 રીતે આ ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયોને અમે અમારું સર્વસ્વ આપવા
 માંગીએ છીએ. એમને અમારામાં સમાવો સેવા માંગીએ છીએ. આ
 કામ સંકુચિત નથી, ખૂબ વ્યાપક છે. કામ કરતા કાર્યકર્તાની મનની
 સ્થિતિ આવી હોવી જોઈએ. આરંભમાં તમારા પ્રાંતમાં જન્મનાથને
 કામ કર્યું. હવે મધ્યમાં બીજા બીજા કાર્યકર્તાઓ પણ કામમાં જોડાયા
 છે અને અતિ તમામ જનતા આ કામમાં લાગી મઠે છે એવું દરેક

દેખાવું જોઈએ. આ રસ્તે જે ગામ જઈએ તે ગામના પ્રશ્નોને ધ્યાનમાં રાખીને કામ કરવું જોઈએ. કેટલાક પાયાના સવાલો હશે. તો કેટલાક નાના પ્રકારના સવાલો હશે. નાના પ્રકારના સવાલોમાં મૂંચવાશું તો આપણું કાર્ય નયનું પડશે. પણ જે પાયાના સવાલો હશે તે હાથ ધરીશું, જેવા કે ગામમાં ગ્રામોછોગ નહીં હોય તો ત્યાંના લોકોને સમજાવીશું. જે ગામમાં જમીનની વહેંચણી થઈ ચૂકી છે, ગ્રામોછોગ પણ છે, તે ગામમાં નહીં તાલીમની વાત કરીશું. જે જે ગામમાં રચનાત્મક કાર્યકર જશે તે તે ગામમાં ખૂટતી પાયાની ચીજો પૂરવામાં પોતાની શક્તિ લગાડશે. જે કોઈ આ કામમાં મદદ કરવા માગતા હશે તેમને અમે આવકારીએ છીએ. તામિલનાડમાં મારે આ વ્યાપક કાર્ય કરવું છે. એને માટે હું બધાનો સહકાર માંગું છું. અહીં મને એને માટે ઘણી અનુકૂળ હવા દેખાય છે.

‘સાર સાર કો ગહી રહે થોથા દેઈ ઉડાય’

મનુષ્ય માત્રમાં કંઈ ને કંઈ દોષ હોય છે. પરંતુ તેથી કોઈ સો ટકા દોષિત નથી હોતો. આપણે દોષ તરફ ધ્યાન ન આપતાં ગુણ જોઈએ. જે ગુણ છે એનો ઉપયોગ કરવાની વૃત્તિ રાખીશું નો સામૂહિક રીતે કામ કરી શકીશું. જેણે જેટલું ક્યું તેનું તેટલું ગાશું. દલાણાએ સંપત્તિદાન સીધું, પણ ભૂમિદાન નથી આપ્યું એ રીતે વિચાર કરવો ખોટો છે. એક વાત યાદ રાખો: આપણને ન દેનારા કોઈ નથી, જે છે તે દેનારા છે. એમાં કેટલાક આને દેનારા છે, કેટલાક કાલે દેનારા છે, કેટલાક પરમ દિવસે. જે કાલે નહીં આપે તે પરમ દિવસે આપશે. ટૂંકમાં એ આપવાના છે. હું મનમાં લેખાં માંડું છું કે આજે પાંચ લાખ માણસોએ જમીન આપી છે, તો એ આજના દાતા છે. બાકીના બચિષ્યના દાતા છે. કહેવાનો અર્થ એટલો કે વિશ્વાસથી જ આ કામ ચલાવું છે. બાળક માની પાસે પૂરા વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધાથી જાય છે તેમ આપણે પણ જનતા પાસે જઈએ અને જોઈતું મળવાનું જ. મા ન આપી શકે તો એને બાળક કરતાં પણ વધારે દુઃખ થાય છે. આપણી પણ એવી જ સ્થિતિ છે.

[તામિલનાડના કાર્યકરો સાથેની ચર્ચા. કાંચીપૂરમ તા. ૨૯-૫-૫૬]

બેકારી નિવારણ

બેકારી નિવારણનો વિચાર થાય છે ત્યારે તદ્દન કૃત્રિમ રીતે થાય છે. સરકારને બેકારી-નિવારણ કરવું છે, આપણે પણ કરવું છે, બધાને કરવું છે. પરંતુ બેકારી-નિવારણના ઠેકલાક પાયાના સવાલ છે. એકે તો તાત્કાલિક બેકારી-નિવારણની વાત છે. દિવસે દિવસે વસતી વધતી જાય છે. તેમ તેમ જણ દીઠ આવતી જમીન ઘટતી જવાની. તો આપણે બેકારી-નિવારણની એવી યોજના કરવી જોઈએ કે જે હિન્દુસ્તાનના સામાજિક જીવનનું કાયમી અંગ હોય. જો એમ નહીં કરીએ તો પાંચ વર્ષ માટે એક ઉપાય કયો, પછી વળી બીજો સૂઝ્યો એટલે આ પડતો મૂક્યો, એવું થશે. હિન્દુસ્તાનમાં બેકારી-નિવારણ માટે આ રીતે વિચારવું બેકાર છે. બેકારીનું દવાણું રોજે રોજ વધવાનું જ છે. યંત્રની મદદથી કંઈક કરવાનું વ્યારીએ છીએ. પણ ધારો કે કાલ યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું, અથવા પાકિસ્તાનની લશ્કરી તાકાત ઘણી બધી વધી ગઈ, તો શું થશે? સેનાનો અર્થ ન વધારવાનું આ વર્ષે નક્કી થયું કારણ કે ત્રાજવાની દાંડી (લશ્કરી તાકાતની દૃષ્ટિએ) તમારી તરફ નમતી છે. પણ ધારો કે પાકિસ્તાનની લશ્કરી તાકાત વધી પડી તો તરત જ માંગણી થવાની કે આપણી તાકાત પણ વધારો. આપણે એવી હિમ્મત તો નથી બાંધી કે ગમે તે થાય આપણે તો લશ્કર ધટાડવાના. એમ પણ હિમ્મત નથી બાંધી કે એ લશ્કર વધારવા મગિ છે, પણ દુનિયામાં નિર્ભયતા વધે એટલા સારુ આપણે આપણું લશ્કર ધટાડીએ. પણ એવી રીતે આપણે વિચારી શકતા નથી, કારણ કે આપણને હજી ડર લાગે છે. આ એક મોટો કાયડો છે. અને જો એવું કંઈ આવી પડ્યું, તો વર્ષોનું પ્લાનિંગ-આયોજન-કડક ભૂસ થઈ જશે, અને બેકારીનો સવાલ જોમનો તેમ રહેશે. તેથી સૈનિક-સ્વાવલંબન વગેરે દૃષ્ટિથી વિચાર ન કરતાં કેવળ બેકારીનો જ વિચાર કરીએ.

સ્વાવલંબન કે બેકારી નિવારણ

આપણે એટલું જ સમજીએ કે બેકારી-નિવારણ એ એક તાત્કાલિક સવાલ નથી, એક કાયમી સવાલ છે. માટે એને જીવનનું એક અંગ સમજવું જોઈએ. આવી જ જાતની ચર્ચા અખિલ ભારત કોંગ્રેસ કમિટીએ પણ કરી છે. એક પક્ષ સ્વાવલંબનની તરફેણ કરે છે, બીજો બેકારી-નિવારણની તરફેણ કરે છે. તો હાલ તુરત તો આપણે બેકારી-નિવારણ જ કરવું છે એ રીતે વિચારીએ. હું સતત એ વાત સમજાવવા મથી રહ્યો છું કે કોમ્યુનિટી પ્રોજેક્ટ (વિકાસ યોજનામાં) એનો સમાવેશ થવો જોઈએ. આ હું એટલા માટે કહું છું કે એમની યોજના પ્રમાણે આજ નહીં તો કાલે કોમ્યુનિટી પ્રોજેક્ટ દેશનાં એકે એક ગામડા સુધી પહોંચવાનો છે. અને કોમ્યુનિટી પ્રોજેક્ટની બહાર એકે ક્ષેત્ર રહી ન જાય, રહેવું ન જોઈએ એવી સરકારની યોજના છે.

બેકારી-નિવારણનું શાશ્વત-સૂત્ર

આઠ કલાકની રોજ આપે તો જ બેકારી-નિવારણ, ચાર કલાકનું કામ ભેગું બીજું કંઈ કામ મળે તો તે બેકારી-નિવારણ નહીં, એવું નથી. એ એક વિચારવા જેવો મુદ્દો છે. બાપુ હતા ત્યારે એકવાર એક દરાવ ક્યો હતા. એનો નિર્ણય કરતાં ખૂબ ખૂબ ચર્ચા થઈ હતી. એ ચર્ચામાં એવું હતું કે દેશનાં ગામડાંઓમાં કાચો માલ પાકે છે. એના પાકા માલની ખપત જો એ જ પ્રદેશમાં હોય તો એનો પાકો માલ ગામડામાં જ બનાવવો જોઈએ. કાપડ પણ એવો જ માલ છે. એની જરૂરત ઘેરઘેર છે અને એનો કાચો માલ-કપાસ-ગામડાંમાં જ થાય છે. તેથી પાકો માલ પણ ત્યાં જ તૈયાર થવો જોઈએ. એટલે દરમ્યાં એમ કહ્યું હતું કે ગામડાં ખાદીનું જ ક્ષેત્ર રહે. મિલ વગેરે શહેરીઓ માટે ચાલે, પણ ગામડાંમાં તો ખાદી જ ચાલે. જ્યાં કાચો માલ પાકે ત્યાં જ એનો પાકો માલ થાય અને વેચાય. આ બેકારી-નિવારણનું એક શાશ્વત સૂત્ર છે.

રાષ્ટ્રના એકે એક નાગરિકને કાંતતાં શીખવો

ખીજો રસ્તો એવો છે કે આપણે સૂતર પેદા કરીએ અને બહાર વેચી ખીજો માલ લઈએ. આ બેકારી નિવારણનો કાયમી ઉકેલ નથી, એ તાત્કાલિક ઉકેલ છે. માટે એ રીતે વિચારવું જોઈએ. આજ સુધીમાં લોકોએ જે કંઈ નિર્ણય કર્યો છે તેમાં બૂલ છે એવું નથી. બેકારી-નિવારણ માટે જે કંઈ વિચાર્યું છે તે ઠીક જ છે. સરકાર પોતાની શક્તિથી કામ કરી છે, આપણાથી બને તેટલી મદદ આપણે કરીએ છીએ. પણ આ કામ સરકારનું છે એ સ્વીકારવું જોઈએ. તો કોમ્યુનિટી પ્રોજેક્ટ પર એ જવાબદારી નાંખવી કે ગામનું એકેએક ઘર ખાદીનો ઉપયોગ કરે અને ગામડાંઓ એનો સંકલ્પ કરે. ખીજી વાત એ કે તમામને કાંતતાં શીખવવાની જવાબદારી સરકાર સ્વીકારે. મેં કેટલીયે વાર પંડિત નહેરુને આ વાત કરી છે કે જેમ દેશના તમામ નાગરિકને જણાવવાની તમે તમારી ફરજ માની છે તેમ જ તમામને સૂતર કાંતતાં શીખવવાની પણ ફરજ માનો. વળકરોને એમના તરફથી પૂરું રક્ષણ મળવું જોઈએ. વસ્ત્ર-સ્વાવલંબન માટે જ નહીં, બેકારી-નિવારણ માટે પણ એમાંથી ઉત્તમ મદદ મળી શકશે. બેકારી-નિવારણ એટલા માટે કહું છું કે અંબર ચરખો ચાલશે તો તે એકાદ કલાક માટે તો નહીં જ ચાલે, ઓછામાં ઓછા ૭ કલાક તો ચાલવાનો જ. અને ગામલોક એવો નિર્ણય કરશે કે અમારા ગામમાં બહારથી કાપડ નહીં આવે. અને જો સરકાર એવી નીતિ નક્કી કરે કે ગામની ખાદી ગામમાં જ પેદા કરવી છે તો કેટલાક ચરખા પર કાંતશે અને કેટલાક તકલી ચલાવશે. આમ અંબર ચરખા ઉરાંત ખીજું પણ કેટલુંક સૂતર તૈયાર થશે. જેમ કે મંગરોડમાં ૨૦-૨૫ અંબર ચરખા આવ્યા એની સાથે સાથે લોકોએ ૮૦-૮૫ વાંસના ચરખા પણ વસાવ્યા. એટલે કે લોકોમાં એક બાવના પેદા થઈ ગઈ.

તાત્કાલિક ઉપાયમાં ખતરો

ગામડામાં જે કંઈ પેદા થાય છે તેની પહેલી અપત ગામનાં યવો જોઈએ. આ યોજનાનો અમલ કરીશું તો બેકારીનો કાયમી ઉકેલ થશે, નહીં તો તાત્કાલિક ઉપાય થશે અને તેમાં જોખમ છે. જોખમ એટલા માટે કે સરકારની એમાં મદદ કરવાની જે શક્તિ છે તે હમેશા વધારે ઓછી રહેવાની. એ તો ક્યારેક કહી દેશે કે આથી વધારે અમારાથી ખતે તેમ નથી. પણ ૩૬ કરોડમાં ૬ કરોડ જવા દેતાં બાકીના ૩૦ કરોડ લોક ગામનું કાપડ મામમાં જાતે જ બનાવી લે અને એ રીતે આપણા ગામડા બેકારીમાંથી બચી જાય તો આપણે એક મોટું કામ કરી શક્યા, બેકારીનું ધણું મોટું નિવારણ થઈ શક્યું એમ માની શકાય.

(સર્વસેવાસંઘની કાર્યકારિણી સભા સમક્ષ. કાંચીપુરમ્, ૨૬-૫-૫૬)

સંસ્કૃતિઓનું પંજ-આખ

ઉત્તર પ્રદેશ અને દિલ્હીવાળા હવે બાબા પાસેથી સમયની અપેક્ષા નથી રાખતા. હવે પંજાબ અને હિમાચલ પ્રદેશવાળાઓને મંત્રિવાનો અધિકાર છે કે હવે બાબાની પદયાત્રા એમના પ્રાંતમાં થાય. પણ હાલમાં ત્યાં પદયાત્રા થવાની નથી. હાલમાં હું દક્ષિણમાં ફરી રહ્યો છું. એનાથી પંજાબવાળાઓને ખૂબ શક્તિ મળવી જોઈએ. એમની દિગ્મત વધવી જોઈએ. હિન્દુસ્તાન અંદરથી એકરસ દેશ છે, તેથી અહીંની ભાવના ત્યાં ને ત્યાંની ભાવના અહીં પહોંચવી જોઈએ. તેમાં વળી આ તો વિજ્ઞાનનો જમાનો છે એટલે અંતર પણ ધટી ગયું છે.

પંજાબનો મામલો અમુક અંશે બિઝનેસો છે, 'એ પણ ઈમ્પ્રિસની ભારત પર કૃપા જ છે. ભાષાવાર પ્રાંત-રચનાના બારામાં ત્યાં એક-મડાગાંઠ પડી ગઈ હતી. પણ હમણાં એ મામલો કંઈક બિઝનેસો છે.

બધાને પૂરેપૂરું સમાધાન તો નથી થયું, છતાં ઠીક ઠીક સમાધાન થયું છે એ ખુશી વાત છે.

આપણે ચાલોએ છીએ ત્યારે પગે ભૂમિ પર હોય છે, પરંતુ માથું અને મસ્તક ઊંચા આકાશમાં રહે છે. જે દિવસે આપણે પગની સાથે માથું પણ જમીન પર લાવી દઈશું તે દિવસે માનવની માનવતા ખતમ થશે, એ પ્રાણી બનશે, એને પશુની અવસ્થા પ્રાપ્ત થશે. આ બાબતમાં માનવ-મૂર્તિ અન્ય પ્રાણીઓથી ભુદી છે. માનવ આસમાનમાં રહે છે; એના પગ ભૂમિ પર રહે છે, માથું આસ્માનમાં રહે છે અને એ અત્યંત વ્યાપક ચિંતન કરે છે. ભૂદાન કાર્યકરોએ પણ એવી જ રીતે ચાલવું જોઈએ જમીન પર, ચિંતન વ્યાપક કરવું જોઈએ.

સંસ્કૃતિઓની સંગમભૂમિ

પંજાબને માટે પંજાબીઓને જે ગૌરવ પ્રાપ્ત થયું હતું તે પ્રાચીન કાળથી આજ સુધી છે. ત્યાંના લોકોને મારે આનું બાન કરાવવું છે. એ અનેક સંસ્કૃતિના સંગમની ભૂમિ છે. કેવળ પાંચ નદીઓનું એ સ્થાન છે એમ નથી. એ અનેકવિધ સંસ્કૃતિઓનું સ્થાન છે. ગ્રીક, મુસલમાન, હિંદુ એમ પંજાબ મેળવાળી સંસ્કૃતિ છે. આ ગૌરવ જે ખ્યાલમાં આવશે તો પંજાબમાં એકતા થશે અને તાકત વધશે. નહીં તો ત્યાં બેદ-ભાવ વધશે. ત્યાં અનેકવિધતા હોવાને કારણે બેદભાવ વધતા જશે તો પંજાબનું કામ થવાનું નથી. બિન્ન બિન્ન સંસ્કૃતિઓનો સંગમ હોવાને લીધે ત્યાં અબેદવૃત્તિ છે. આવું સદ્ભાગ્ય બીજા પ્રાંતને નથી સંપાડ્યું. જૂના જમાનામાં સમુદ્ર ઓળંગવાની મનાઈ હતી. સમુદ્ર ખેડી બીજા દેશમાં જવું બહુ અધરું હતું. પણ હવે એવું નથી. પંજાબ અને એશિયાનો એ જમાનામાં ઘણો સંબંધ થયો. આને કારણે પંજાબમાં વિવિધતા ટકી રહી છે. પણ આ વિવિધતાઓમાં જે એકતા છે તે જૂલવાની નથી. ત્યાં આપણે અબેદની ભૂમિકા લઈ શકીએ તેમ

સરકૃતિઓનું પંજ-આખ

છે. ત્યાં વિવિધતાનું રૂપાંતર ભેદભાવ અને ઝઘડાઓમાં યાય છે કારણ કે ત્યાં શીખ અને મુસલમાનો વચ્ચે. બનાવ નથી.

પંજાબ શુભેચ્છા-મંડળ બને

પાકિસ્તાન અને હિન્દુસ્તાન એમ બે ભાગલા તો પડ્યા છે. પણ હું એ કહી દઉં છું કે એ ભેદની કોઈ હસ્તી નથી. એ ભેદ કૃત્રિમ છે અને ટકવાનો નથી. રાજકીય દૃષ્ટિએ એ બે દેશ છે એમ મનાય છે, પરંતુ સંસ્કૃતિક રીતે તો બન્ને એક જ છે. એ એકતા તૂટી શકે તેમ નથી. આજે દેખાતો ભેદ ટકવાનો નથી. હાલ આ બે દેશ છે, પણ એમનો સંબંધ નશ્તકનો છે. બન્ને એક બીજા સાથે સંકળાયેલા છે. નદીઓ પણ અહીંથી ત્યાં વહેતી જાય છે અને સંબંધ બાધે છે. અગાઉના જમાનામાં નદીઓને લીધે શત્રુ-મિત્ર બનાવું હતું. નદીની આ પારના લોકો અતુલ્ય અને પેલી પારના લોકો પ્રતિકૂળ એવું મનાવું હતું. પરંતુ આજે આ જાતના ભેદ નથી રહ્યા. સમુદ્રને વલ્લન ને ભેદભાવ હતા તે પણ આજે ધટ્યા છે. આમ છતાં આપણે જોઈએ છીએ કે આજકાલ ભેદભાવ વધે જ જાય છે. આપણે જોઈએ છીએ તો એમાંથી ભૂદાન નહીં પાંચરે. આપણે ભૂદાન મારફતે દિલો જોડવા છે તેથી પંજાબના સેવકો પાસે અપેક્ષા છે કે એ લોકો ત્યાંના ભેદભાવો વિસારી ધર્મયુદ્ધ આદરે અને એકતાની વાત જનતા સમક્ષ રજૂ કરે. પંજાબ આપણું ‘ગુડવિલ મિશન’-શુભેચ્છા પ્રતિનિધિમંડળ છે. આપણે એની મારફતે બીજા દેશો સાથે પ્રેમ-સંબંધ સ્થાપી શકીશું.

અનેક ભેદોમાં એકનો વધારો નથી ખપતો

હિન્દુસ્તાનમાં અલગ અલગ વિભાગો પડ્યા છે, ભાગલા પડ્યા છે. આ બધું અલગ અલગ પક્ષોને કારણે બનવા પામ્યું છે. અને તેથી હું પક્ષોને માનતો નથી. હું આવી વાતો કરું છું ત્યારે કેટલાકને

લાગે છે કે આ તો આહિટ યોદ્ધા ઉટ-પીતી તિથિનો માનવો છે. આ આજના જમાનાનો નમૂનો નથી. કાં તો બે ત્રણ હજાર વર્ષ પાછળનો નમૂનો છે અને કાં તો બે ત્રણ હજાર વર્ષ આગળનો નમૂનો છે. છતાં હું કહું છું કે આ પશ્ચિમમાંથી આવેલી પદ્મભેદવાળી વાત ભયંકર છે. જ્યાંથી આવી છે ત્યાંને માટે પણ ભયંકર છે. આપણે ત્યાં તો ધર્મભેદ, જાતિભેદ પહેલેથી જ મોજુદ હતા. એમાં પાર્ટી-ભદનો ઉમેરો થશે તો લાભ થવાનો નથી. એ ભેદોનું રૂપાંતર અધડાઓમાં થશે. આ જાતિભેદ તૂટે તેમ હતો. એના પર પૂરતા પ્રહાર થઈ ચૂક્યા હતા. પણ એ પૂરો તૂટ્યો નહોતો, ત્યાં આ ચૂંટણી આવી અને એને જીવનદાન મળી ગયું. હું આવું આવું કહું છું તેથી કેટલાકને દુઃખ થાય છે અને કહે છે કે તમે અમારી સાથે નથી. આજે અલગ અલગ પાર્ટીવાળા જે લોકો આમાં કામ કરે છે તે બધા પોતપોતાની પાર્ટી છોડી દે એવો મારો ટોચ આગ્રહ નથી. પણ મને ટોચ પાર્ટીનું આકર્ષણ નથી. દૂરથી જોઈું છું અને મને લાગે છે કે જેમ લોકોને અકબરની ખબર નહોતી તેમ આ પાર્ટીઓની પણ ખબર નથી રહેવાની.

અહિંસાની રાજધાની-અયુદ્ધા

લોકોને એક જ રાજની ખબર છે, અને એ રાજરામ; એની રાજધાની અયોધ્યા છે. અયોધ્યા એટલે અયુદ્ધા, જેમાં યુદ્ધ નથી થતું તે. અને રામનું વર્ણન કરતાં કહે છે, 'પ્રભુ તરુનર કપિ ડાર પર, પેખિયે આપ સમાન.' એટલે કે વાદળોમાં એટલી સખ્યતા નહોતી કે પ્રભુ નીચે બેઠા છે ને આપણાથી ઉપર કેમ બેસાય ! પરંતુ પ્રભુએ તો એમને પોતાની બરોબરીના ગણ્યા. તો એવા પ્રભુ કે જે આપણને પોતાની બરોબરીના બનાવે છે ! અને એમની રાજધાની અયોધ્યા કે જ્યાં અહિંસાનું રાજ્ય છે. આવો આપણા દેશનો વૈભવ છે. તેથી જેમણે 'રાજનીતિને મહત્ત્વ આપ્યું' છે તે લોકો આપણા દેશની તાકાતને નથી ઓળખતા.

શક્તિનું અધિષ્ઠાન-ત્યાગનો કાર્યક્રમ

આપણા દેશ માથે એક મોટો બોજ હતો. એને હલકો કરવા માટે ધાર્મિક પુરુષો, સાહિત્ય વગેરે તમામે બાજ લેવો જરૂરી હતો. એ બોજ હલકો કરવાનો હતો. સ્વરાજ્ય મળ્યું અને બોજ હલકો થયો. એ પણ એક શક્તિશાળી કામ હતું કારણ કે એમાં ત્યાગ કરવો પડતો હતો. એ જમાનામાં ચાર આનાના કેંમેસન્ટ સભ્ય બન્યું એ પણ અધિકારીઓનો રોષ વહોરવા જેવું હતું. ખાદી પહેરવી એ પણ અધરી વાત હતી. પણ આજે ચાર આનાના સભ્ય થવામાં કરી આફત નથી. બિલ્ડી કોષ્ટકની મહેરબાની મળી ચેકે, એમાં કશું ખોવાપણું નથી. પરંતુ શક્તિનું અધિષ્ઠાન તો ત્યાગમાં હોય છે. સ્વરાજ્ય પહેલાં જે લોકો રાજનીતિમાં બાજ લેતા હતા તેમને આ શક્તિશાળી કાર્ય કરવું પડ્યું હતું. આજે ન્યાં સામાજિક અને આર્થિક અસમાનતાઓ દૂર કરવાનું કામ ચાલે છે ત્યાં શક્તિ છે. સારા સારા માણસો રાજનીતિમાં જવા તાકે છે, પરંતુ શક્તિ ત્યાં નથી.

ગાંધીની દૂર-દષ્ટિ

ગાંધીજીએ સ્વરાજ્ય પહેલાં જ સ્વરાજ્ય પછીનાં કામો શરૂ કરી દીધાં હતાં. ૧૯૧૮માં એટલે સ્વરાજ્ય પહેલાં ૩૦ વર્ષ પર એમણે ખોતાના દીકરાને દક્ષિણમાં દિન્દી-પ્રચાર માટે મોકલ્યો હતો. આજે પણ એ કામ પૂરું થયું નથી. દક્ષિણ બતરનના લોકો એવું સારું દિન્દી જાણતા નથી, પરંતુ સ્વરાજ્ય માટે એનો ખપ પડવાને છે એ પામી જઈને ગાંધીજીએ પહેલેથી જ એની શરૂઆત કરી દીધી હતી. નાંધ તાલીમનું કામ પણ એ જ રીતે પહેલેથી શરૂ કરી દીધું હતું. આવી જ દીર્ઘ-દષ્ટિથી એમણે એવા બોજનાં કામો પણ શરૂ કરી દીધાં હતાં. એ કેવળ રાજનીતિમાં પડ્યા જ નહોતા. એ જાણતા હતા કે રાજનીતિમાં તાકત છે. કારણ એમાં પણ એ વખતે ત્યાગ કરવાનો

હતો, પરંતુ આ બીજાં બધાં કામો વિના આપણે સ્વરાજ્ય ટકાવી નહીં શકીએ એ એમણે પારખી લીધું હતું.

રાજનીતિમાં ભોગ સ્વાભાવિક છે

આપણે હવે સમજી લેવું જોઈએ કે જે ત્યાગનું ક્ષેત્ર હતું તે આજે ભોગનું ક્ષેત્ર બની ગયું છે. એમાં રહીને પણ ભોગથી અસંતોષ નહીં શકાય; ભરતને એવું સફળાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. ત્યારે રામ અને ભરત મળ્યા ત્યારે લોકો સમજી ન શક્યા કે જંગલમાં કોણ ગયું હતું અને અયોધ્યામાં કોણ રહ્યું હતું. કવિ લખે છે કે એક મોટો ટેખાતો હતો અને બીજો નાનો ફક્ત તેટલા ફેરથી લોકો ઓળખી શક્યા હતા. રાજ સલાવનારા આ રીતે. સંજય સલાવશે તો ઉત્તમ કાર્ય થશે, એમનાથી બની શકે અને ત્યાં ત્યાગ કરી શકે તો જરૂર કરે બાકી ત્યાં ત્યાગ સ્વાભાવિક નથી, ભોગ સ્વાભાવિક છે. પહેલાં ત્યાં ત્યાગ સ્વાભાવિક હતો. લોકો ખુશીથી જેઠામાં જતા હતા. પરંતુ દંડ વસૂલ કરવાની વાત આવતી ત્યારે કેટલાક ડરવા લાગતા. અહીં ભૂદાનમાં તો લોભ મારવાની વાત છે. ત્યાગ વગર એ બની ન શકે. એટલે એ જમાનામાં જેમણે ત્યાગ કર્યો હતો તે લોકો પણ આની વિરુદ્ધ હોઈ શકે, બધા ન હોઈ શકે. પરંતુ અમુક, ખાસ કરી લોકો વિરુદ્ધ શકે. એમણે ત્યાગનું પરિવર્તન ભોગમાં કર્યું છે. સારો જેવી જમીન વગેરે મેળવ્યું છે. એટલે હવે એ બધું જાનીથી છેડું કરવું અપરું પડે છે. રાજનીતિમાં ત્યાગની તક થોડી છે, સામાજિક અને આર્થિક ક્ષેત્રમાં ત્યાગની તક છે. તેથી આ ક્ષેત્રમાં વિશેષ શક્તિ છે.

[પંચબના કામકર્તાઓ સાથેની ચર્ચા. કાચીપુરમ્ ૨૯-૫-૫૬]

વિચારશાસન અને કર્તૃત્વવિભાજન દ્વારા શાસનમુક્ત સમાજ રચના

લોકોને લાગે છે કે આ માણસ દેશનું કામ કરી નાખશે. ચાલુ જમાનામાં પણ એવી ભાવના છે. આપણે એને વિમૂર્તિ-પૂજા કહીએ છીએ. હિંદુસ્તાનમાં તો એ છે જ, દુનિયામાં પણ છે. પણ આપણે જાણીએ છીએ કે ખીજ દેશની તુલનામાં આપણા દેશમાં વિમૂર્તિ-પૂજા ઓછી છે. એ આપણું હિંદુસ્તાનનું દર્શન છે. તમે જોશો કે હિંદુસ્તાનમાં કોઈનું નામ ન આવ્યું. ઈસાના નામ પર ઈસાઈ ધર્મ આવ્યો. એ લોકોએ ઈસુને પૂર્ણ પુરુષ, પરમ આદર્શ ગણ્યો છે. આખો ઈસાઈ ધર્મ એક વ્યક્તિની આજુ-બાજુ જિમો કર્યો છે. ઈસ્લામમાં જોશો તો દેખાશે કે મહંમદ ધારંવાર કહ્યું છે કે હું માત્ર મનુષ્ય છું. તમારી ને મારી વચ્ચે કશો ભેદ નથી. તો પણ 'મહંમદ અલ્લાનો પયગંબર છે અને એ છેલ્લા પયગંબર છે' એમ કહેવાય છે. પરિણામે આખો ઈસ્લામ ધર્મ મહંમદના વ્યક્તિત્વની આજુબાજુ ખડો છે. આ જ વાત બૌદ્ધો વિષે પણ કહેવાય છે. બુદ્ધે ક્યારેય પોતે ઈશ્વરનો અવતાર છે અથવા પોતે ઈશ્વરનો સંદેશો લાવ્યા છે એવું નથી કહ્યું. એવી કોઈ વાત એમણે નથી કરી અને એ એમની વિશેષતા ગણાય છે. 'હું જે કંઈ કહું છું તે તમારી બુદ્ધિની કસોટી પર કસાજો, ખરી જિતરે તો માનજો. ખરી ન જિતરે તો ન માનશો.' આ પ્રમાણે બુદ્ધે કહ્યું છે. પણ ગોતમ બુદ્ધના અનુયાયીઓએ આખો બૌદ્ધ ધર્મ બુદ્ધના વ્યક્તિત્વની આજુબાજુ જિમો કરી દીધો. આ મૂર્તિ-પૂજા જે ચાલે છે તે બૌદ્ધોએ ચલાવી છે. તમને ખબર હશે કે મુસલમાનો મૂર્તિ-પૂજાને બહુપરસ્તી કહે છે. એ લોકો મૂર્તિને 'બુદ્ધ' કહે છે, અને એ શબ્દ 'એમણે' બુદ્ધ' પરથી બનાવ્યો છે. એટલે સુધી એ આવ્યું છે કે બુદ્ધે અગવાનના દાંતોની પણ પૂજા થાય છે. એ દાંત ખરેખર અસહ્ય દાંત

છે કે નવા બનાવટી દાંત છે તે પણ હું નથી જાણતો પણ દાંતની પણ પૂજા થાય છે. એટલે કે એક વ્યક્તિની આજીવ્યાજી એક વસ્તુ જીલ્લો કરવામાં આવી છે. મને ખબર છે ત્યાં સુધી એક હિંદુ ધર્મ જ એવો છે કે જેમાં મહાન પુરુષો થયા હશે, એમના પ્રત્યે ગુરુ-ભાવના ધરાવનારા લોકો પણ થયા, એમને એવી ગુરુભાવના સેવવાનો અધિકાર છે. આમ છતાં કોઈ એક વ્યક્તિનું કંઈ ન ચાલ્યું. ન કૃષ્ણનું ચાલ્યું, ન કપિલનું ચાલ્યું, ન શંકર-રામાનુજનું ચાલ્યું, ન વ્યાસનું ચાલ્યું. કહેવાનું. નાતપર્ય એ છે કે સમસ્ત હિંદુ ધર્મની રચના એમના પૈત્રી કોઈ એકની આજીવ્યાજી થઈ હોય એવું નથી ગ્રંથ. રામનું ચરિત્ર વંચાય છે, કૃષ્ણનું ચરિત્ર પણ વંચાય છે. એમનામાં ઈશ્વરત્વની કલ્પના કરીને વંચાય છે, માનવતાની કલ્પના કરીને નથી વંચાતાં. આમ છતાં એવા કરોડો હિંદુઓ હશે જેમના ધર્મમાં કૃષ્ણે બોધેલી ગીતા નહીં હોય. ગીતા રાખવી જ પડે એવી ફરજ નથી. રામાયણ પણ વાંચી શકાય, 'કુરુ' પણ વાંચી શકાય અને બન્નેયને બાજુએ રાખીને કબીરદાસના દોહા પણ વાંચી શકાય.

એક-ગુરુ-વાદ પ્રગતિ-પોષક નથી

અમે વર્ધામાં રહીએ છીએ ત્યાંથી પાંચ માઈલ પર પવનાર નામનું ગ્રામનું છે. ત્યાં અમારો પરધામ-આશ્રમ છે. ગામની વસ્તી ત્રણેક હજારની છે. હસો ઘર છે. એ હસો ઘરમાંથી ચાલીસેક ઘરો મુસલમાનનાં છે. એ ગામમાં કુરાનની જેટલી નકલો છે તેટલી નકલ હિંદુ ધર્મના એકે અંધની નથી. ઈસ્લામ ધર્મ મહંમદની આજીવ્યાજી ખડો કરવામાં આવ્યો છે અને વાંચી શકે એવા દરેક મુસલમાન પાસે કુરાન હોય છે. ન વાંચી શકે એવા પાસે પણ પૂજા માટે કુરાન હોય છે. લગભગ એકે એક પ્રૌઢ વ્યક્તિ પાસે કુરાનની એક એક નકલ હોય છે. શરૂઆતનાં થોડાં પાનાં વંચાય ને પછી બાકીનાં ઠોરાં જ રહે છે. ક્યારેક તો અર્થ પણ ન સમજતા હોય છતાં કુરાન તો રાખે જ. મેં બીજું એક પુસ્તક એવું નથી જોયું કે

જેના પર એમને આટલી શ્રદ્ધા હોય. હિંદુઓ પાસે દસગ્રામ ધર્મગ્રંથો હોય છે. મરાઠી જાણતો હોય તે જ્ઞાનેશ્વરી રાખે છે. નહીં તો વૃલસી-રામાયણ રાખે છે. કોઈ ખીતા રાખે છે તો કોઈની પાસે રામાયણ હોય છે, તો કોઈ વૃલરામ ગાથા રાખે છે. આમ બધે ઘેર એક જ પુસ્તક નથી હોતું. એટલે ગામમાં સહુથી વધારે કુરાનની નકલો જોવા મળે છે. ધણીને એમ લાગે છે કે એનાથી એકતા વધે છે અને એનાથી કંઈક લાભ થાય છે. સંગઠનમાં માનનારાઓને આ લાંબ જરૂરી પણ લાગે છે. હું સમજું છું. ત્યાં મુંધી આધ્યાત્મિક ચિંતન અને સામાજિક ઉન્નતિમાં આ બહુ ઉપયોગી વસ્તુ નથી. આ શબ્દો સાવધાનીથી બોલી રહ્યો છું. એનાથી થોડી મદદ થાય છે, વધારે નથી થતી.

હું કહેવા એ માંગું છું કે સામાજિક કાર્ય કોઈ એક વ્યક્તિની આગુઆજુ ઊભું ન થતું જોઈએ. જો એવો ભાસ ઊભો થતો હોય કે આ અદિક્ષન બાબત જ ચક્રાવશે, એ જ એને પાર પાડશે તો એનો અર્થ એટલો જ કે આપણે બીજા બૂલીએ છીએ-પાણી વાત જ સમજતા નથી. આવા ક્ષમભાંધી લોકો છૂટવા જોઈએ. પગે ચાલનારો ક્યાં ક્યાં પહોંચશે? અહીં ચાર મહિના રહેવાનો છે, તો પછી જગવાન જાણે બીજો ક્યારે જશે? એટલે તમે જુઓ છો કે આ એ-પાંચ વર્ષમાં નાના નાના મારણસો ઊડીને ઊભા થયા છે અને પોતપોતાની જુદી પ્રમાણે કામ કરવા માંડ્યા છે. થોડી ધણી, ભૂલ પણ કરે છે, પણ કંઈ ને કંઈ કરે છે જરૂર.

નેતૃત્વનું કેન્દ્રીકરણ અનિષ્ટ છે

મને તો લાગે છે કે અખિલ ભારતીય નેતૃત્વ એ ખોટી વસ્તુ છે. અને ઉત્તર ભારત માટે ગંગા-યમુનાના સંગમવાળું નેતૃત્વ પણ ખોટું છે. પ્રયાગમાં જ્યાં ગંગા-યમુનાનો સંગમ થાય છે ત્યાં નેતાઓ પાકે છે એ તમને ખબર હશે. સંગમનો એ મહિમા જ છે. ત્યાં નેતાઓના અનુયાયી નથી. દેટલાયે નેતા એવા છે, જે પોતાને નેતા સમજે છે,

પણ પાછું વાળીને જુએ તો કોઈ અનુયાયી નથી. અને પછી અનુયાયીની શોધમાં એ અનુયાયીના પણ અનુયાયી બને છે. મારી વ્યાખ્યા છે કે નેતા તે કે જે 'અનુયાયીઓ શોધતો હોય અને અનુયાયીનો અનુયાયી બને. માલિક તે જે ગુલામનો ગુલામ હોય. તરસ લાગે તો પાણી પણ પી ન શકે. ફાવે તો પાણી ક્યાં હોય છે તે પણ ખખર નહીં હોય એટલે પાણી પી નહીં શકતો હોય. નોકર આપશે ત્યારે પી શકાશે. આવી જ રીતે નેતા અનુયાયીની પાછળ જાય છે. એમને વિચાર થઈ પડે છે કે અનુયાયી શું કહેશે. હું ફલાણી વાત કરીશ તો અનુયાયીઓ મારી વાત નહીં માને, માટે એ વાત કરવી નથી. ટૂંકમાં જે સત્ય દેખાતું હોય તે સીધે સીધું જનતા સામે મૂકવાની હિંમત નથી. આમાં હું કહેવા એ માંગતો હતો કે અખિલ ભારતીય નેતૃત્વ જો ખોટું છે તો ઉત્તર પ્રદેશના એકાવન જિલ્લાનું નેતૃત્વ પણ ખોટું છે.

એકાવન જિલ્લાનો કારભાર કોણ સંભાળશે ? કરણભાઈ ! સંસ્કૃતમાં એક કહેવત છે કે એક બે ત્રણ ને ચાર આગળી ગણતાં વધે તે 'અનામિકા' કહેવાય. નિર્દેશ કરવા જેવા ચાર હતા તે ચાર તો નેતા છે. પણ ઉત્તર પ્રદેશમાં એક જ નામ ચાલે છે: કરણભાઈ ! કોઈવાર કોઈ કાગળ આવે છે તો હું કરણભાઈને મોકલી આપું છું. ભગવાન જાણે કરણભાઈ ક્યારે ક્યાં ફરતા હશે અને એ કાગળને ક્યાં મોકલતા હશે ! બાલુમાં જ બિંદાર છે, ત્યાં કામ થયું તેના ઉત્તર પ્રદેશને સ્પર્શ થવો જોઈતો હતો, પણ એ નથી થયો. એનું કારણ એ કે કરણભાઈ એક જ છે. એક નારદ મુનિ એક વાર કૃષ્ણ પાસે ગયા ને કહે તમારે સોળ હજાર ને અઢાર શણીઓ છે તો એમાંથી મનેય એકાદ આપો. કૃષ્ણે કહ્યું, "ઠીક છે. એ બધી અક્ષય અક્ષય ઓરડાઓમાં રહે છે. જે ઓરડામાં હું ન હોઉં તે ઓરડાવાળીને તમે લઈ જઈ શકો છો." નારદ મંડ્યા ઓરડા ફરવા. એક એક ઓરડામાં જાય ને જુએ તો દરેક ઓરડામાં ભગવાન હાજર. પણ

ફૂલ ભગવાનવાળી એ કળા તો કોઈ પાસે નથી. એ કળા કરવાબાદ એ સાધેલી હોત તો તે સવાલ જ નહોતો. પણ એ કળા કોઈને પણ સિદ્ધ ન થતી જોઈએ કારણ કે નેતૃત્વ જવું જોઈએ.

વિચાર-શાસનનું તંત્ર કેવું હશે ?

આપણને સંગઠન નથી ખપતું. કોઈ એક જગ્યા હોવી જોઈએ કે બીજી બધી માહિતી ચોક્કસ રીતે મળી શકે. એક આવી ઓફિસ ખનવી જોઈએ કે જ્યાં કોઈપણ કાગળ લખીને કંઈ પૂછાવે કરે તો તેને માહિતી મળી રહે. એનું કામ એટલું જ રહે. કોઈને સલાહ સૂચના જોઈતી હોય તો પૂછાવી શકે છે; પણ એ માનવી હોય તો માને તે ન માનવી હોય તો ન માને. જે સંગઠનમાં સૂચના ન માનવાની આઝાદી ન હોય, તે સંગઠન નકામું છે. અને સલાહ ન મળે તો એ સંગઠન જ નથી. સલાહ મળવાની સગવડ હોય પણ ન માનવાની સ્વતંત્રતા પણ હોય, એવો સિદ્ધાંત કોઈપણ રાજદ્વારી પાર્ટી કબૂલ નહીં રાખે, તેથી રાજકીય પાર્ટીનું કાયમી મહત્ત્વ નથી. ઇતિહાસમાં રાજ્યો આગ્યા અને ગયા. શાળામાં છોકરાંઓ પાસે એમનાં નામ ગોખાવાય છે અને એમની તારીખો ધ્યાનમાં રાખવાનું કહેવાય છે. લોકો તુલસીદાસનું નામ જાણે છે, કબીરદાસનું નામ જાણે છે. લોકો જાણે છે કે મહાપુરુષ કોણ છે, કોણ આપણા સાચા સેવક અને દ્વિતીયેતક છે. લોકો કહે છે અકબરના જમાનામાં તુલસીદાસ થઈ ગયા. તેવી જ રીતે સાંતળીએ છીએ કે પદ્મવ રાજ્યોના કાળમાં શંકરાચાર્ય થઈ ગયા. કોણ જાણે કયા પદ્મવ ને કેવા પદ્મવ ? કયા ઝાડના પદ્મવ ? હવે એમના જમાનામાં શંકરાચાર્ય થઈ ગયા એવું કહેવાય છે. લોકો જેનું નામ પણ જાણતા નથી તેવક રાજ્યોનો એ જમાનો હતો. આવી ઊલટી વાત છે જમાનો અકબર અને પદ્મવોનો નહોતો. જમાનો તો તુલસીદાસ અને શંકરાચાર્યનો હતો. મારું કહેવું એ છે કે સલાહ અને હુકમો ન ચાલ્યા જોઈએ. આમ છતાં સંગઠન હોય તો એવી સલાહ મળવી જોઈએ કે જે ન માનવાની

આપણને આઝાદી હોય. પણ રાજકીય પાર્ટીઓમાં આ કદી નહોં યાતે. એમની પાસે દડો હોય છે. એના આધાર પર રાજ ચલાવે છે એટલે દિમાગની આઝાદી નથી રહેતી.

સત્તાદ માનવાની અને ન માનવાની સ્વતંત્રતા સહુને મળતી જોઈએ

ઉત્તર પ્રદેશની સરકાર એક પાઠ્ય પુસ્તક નક્કી કરે એટલે કુલ એકાવન જિલ્લાઓમાં હાકરાઓને એ પુસ્તક લખવું પડે. આ જે શક્તિ છે તે નહોતી તો શંકરમાં, નહોતી રામાનુજમાં કે નહોતી હુદમાં. જે શીખવું જોઈએ એ પણ શીખવું પડે છે, અને ન શીખવા જેવું પણ શીખાઈ જાય છે. આ શક્તિ ઉત્તર પ્રદેશની સરકારમાં છે. અને હજુ આટલા એકાવન જિલ્લાથી એનું પેટ નથી ભરાવું તે વિધ્ય પ્રદેશના બીજા દસબાર જિલ્લાની માગણી કરે છે. આમ એકાવનને બદલે સાઠ-પાસઠ જિલ્લાઓમાં એક ચોપડી ચાલશે. હું છું કે તમામ દિંદીલાથી વિસ્તારને પોતાનો પ્રાંત માનો. આવી રીતે દિમાગોને એક ઢાંચામાં ઢાળવા એ સકંજમાં નાખવા જેવું છે. દુનિયામાં આ સહુથી ખરાબ વસ્તુ છે. શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. મા પર બાળકોની શ્રદ્ધા હોય છે. માની મારફતે જ બાળકોને જ્ઞાન મળે છે. નહોં તો એમને જ્ઞાન મંજી શકે. એ કહે કે જો પેલો ચાદો છે તો બાળક એ વાન માને છે. પણ એ બાળકના મનમાં શંકા પડે કે કોણ જાણે આ ચાદો કશે કે નહોં, કોઈને પૂછવું પડશે, કોઈની સલાહ લેવી પડશે કે આ ચાદો છે કે નહોં તો એ બિચારો જ્ઞાન નહોં પામી શકે. આમ સમાજને શ્રદ્ધાની જરૂર છે એમાં શંક નથી, પણ એના પર કોઈ ચોજ લાદવામાં આવે તો એ બયજનક વસ્તુ છે.

સરકાર મારફતે અને રાજકીય પક્ષો મારફતે આ બધા કામો થાય છે. પણ જે દિવસે આપણને સમજાઈ જશે કે આમ તો આઝાદીનું નામ જાણવા જા! આપણે આઝાદીના પગમાં કુદાડો મારીએ છીએ તે દિવસે કાચી આઝાદી મળવાની છે. ત્યાં સુધી આઝાદી નહોં આવે.

એક ગુલામી જાહેરે બીજી ગુલામી આવશે. દૂધનું દહીં બને છે, દહીંનું માખણ બને છે, માખણનું ઘી બને છે. પણ ઘીનો પથરો નથી બનતો. પથરો એક જુદી જ વસ્તુ છે. આમ ગુલામીનું રૂપાંતર થવું જાય, અને એક રૂપાંતર બીજા કરતાં સારું છે એવો ભાસ પણ થાય તોપણ એ સાચી આઝાદી નહીં હોય. તો, લોકો પૂરેપૂરા આઝાદ હોવા જોઈએ. ત્યારે પણ સલાહ તો અપાશે. સલાહ માને તોપણ કામ સારું થાય છે અને ન માને તોપણ કામ સારું થાય છે એ આપણે સાબિત કરવું છે.

સત્ય સત્તા નહીં ચલાવે છતાં જ્યારે સત્યની સત્તા ચાલશે ત્યારે શાસનમુક્ત સત્યયુગ આવશે.

એવી પણ કોઈક સત્તા હશે જે સત્તા નહીં ચલાવતી હોય અને છતાં એની સત્તા ચાલતી હશે. શાસનમુક્ત સમાજનો અર્થ એ જ છે કે સત્યની સત્તા ચાલશે. એટલે સત્યની સત્તા બધાં સ્વીકારે છે, એ સિદ્ધ થાય, છતાં હકુમત ન ચાલે. હિંદુસ્તાનની આ વિશેષતા ખાસ કરીને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જોવા મળે છે. એમાં વિચારનો જે આઝાદી છે તે મેં બીજી કોઈપણ ભાષાના સાહિત્યમાં નથી જોઈ. કવિત્વ, કથા, જૈમિની મોટા મોટા મહાપુરુષો યઈ ગયા. એ બધા મહાન વિચારકો હતા. એક બીજા પર પ્રહાર કરતા હતા. આમ છતાં એ તમામ પૂજ્ય હતા. એ બધા હિંદુ ધર્મમાં યથા હતા અને એ બધાએ યજ્ઞને જ હિંદુ ધર્મને આગળ વધાર્યો છે. આમાં વિચારનું સ્વાતંત્ર્ય છે.

હું ઈચ્છું છું કે કરણભાઈનો એફિસ એક નિમિત્ત માત્ર બને. જેમની પાસે જમીન છે, અને જેમની પાસે જમીન નથી એવા તમામની પાસે આપણા કાર્યકરો જશે. એ બંને પર આપણા કામની જવાબદારી છે એમ કહીએ તો ચાલે. અને તો જ આ કામ થવાનું છે. એમ નહીં બને તો કામ અટકશે અને લોકોનો જે સ્તર છે તે જ કાર્યકર્તાઓનો હોવાનો. પછી લોકોની શક્તિની જેટલી મર્યાદા તેટલું.

આપી શક્યો. તોયે એટલો દાવો જરૂર કરી શકીએ કે ઉત્સાહ વધારે એવો એ પ્રયોગ છે અને એના પર વિશ્વાસ મૂકીને એ આગળ વધારવા જેવો છે.

બાપુએ આને નર્મતાલીમ નામ કેમ આપ્યું? તાલીમ શબ્દની આગળ આ 'નર્મ' લગાડવાની શી મતલબ? શિક્ષણ અને જ્ઞાનનો વિચાર તો મૂળભૂત હોય છે, એ અનાદિ હોય છે, નવો નથી હોતો. પરંતુ કાળે કરીને વચ્ચે વચ્ચે એ વિચાર નવજો પડી જાય છે. પછી નવા જમાના સાથે મેળ પડે એ રીતે એને નવા રૂપે પ્રગટ કરવાનો હોય છે એટલે એ નવી ચીજ બની જાય છે. ભગવાન કૃષ્ણ સાંદીપનિ ઋષિના આશ્રમમાં વિદ્યાભ્યાસ કરવા ગયા ત્યારે એમને લાકડાં લાવવાનું કામ સોંપાયું હતું. અને એ કામની સાથે સાથે એમને વિદ્યા આપવામાં આવી. આ જાણીતું છે. તેવી જ રીતે સત્યકામ જાળાજિનો દાખલો પણ જાણીએ છીએ. એ ગુરુ પાસે ગયો હતો. ગુરુએ એને મંત્ર આપ્યો કે ગાયોની સેવા કર, અને એને ગાયોની કૃપાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. પછી એને બળદ, પંખી વગેરે પાસેથી પણ જ્ઞાન મળ્યું, એવી વાત ઉપનિષદમાં આવે છે. પછી ગુરુએ એને પૂછ્યું કે તારા ચહેરા પર વિદ્યાનું તેજ દેખાય છે. તેં એ વિદ્યા ક્યાંથી મેળવી? ત્યારે એણે જવાબ આપ્યો અન્યે મનુષ્યેઃ એટલે કે મનુષ્યથી જુદી જાતના ગુરુ મળ્યા હતા. આપણને મનુષ્ય પાસેથી જ જ્ઞાન મળે છે એ અહંકાર પણ ખોટો છે. કોણનું મનુષ્ય પાસેથી આપણને જ જ્ઞાન મળે છે તે એક અંશ માત્ર હોય છે.

ભગવાનની શિક્ષણવ્યવસ્થા

ધણી વખત હું છો છું છું. લોકોને ફિકર પડી છે કે કંપલસરી (ફરજિયાત) અને ફી (મફત) કેળવણી શી રીતે આપવી. હું કહું છું કે એની યોજના કરવાની બાકી નથી, ભગવાન એ યોજના કરી ચૂક્યો છે. આવી મહત્ત્વની યોજના, જેના વિના માણસનું નમે તેમ નથી ટક્યો છે એવી શિક્ષણની યોજના ક્યાં વગર જ ભગવાન માણસને જન્મ આપે એ બનવાજોગ નથી. કોઈ એક સરકાર બનશે,

મર્યાદિત કામ પણ થવાનું. તો આજે એ ઠ્યુ' કે જૂદાન સમિતિએ નિમિત્ત માત્ર રહેશે અને બાકીનું કામ લોકો ઉપાડી લેશે.

(ઉત્તર પ્રદેશ અને પંજાબના કાર્યકર્તાઓ સાથેની ચર્ચા. કાંચીપુરમ.)

૮૩

નઈતાલીમ-જીવનચક્ષુ

તમને સહુ ભાઈઓને જોઈને ખૂબ આનંદ થયો. તમારામાંના કેટલાકથી તો હું પરિચિત છું, કેટલાક એવા પણ છે જેમનાથી પરિચિત નથી. સર્વોદય સંમેલનની સાથે સાથે આ સંમેલન થયું એ સારું થયું. એનાથી અહિંસામાં શ્રદ્ધા રાખનારા સહુને એકબીજા સાથે જાળવાનો મોકો મળે છે. બાપુ કહેતા કે નઈતાલીમ એ આ દેશને મારી સર્વોત્તમ અને છેલ્લી દેણ છે. 'બાપુને વાત વધારીને કરવાની ટેવ નહોતી. પોતાના શબ્દોને એમના જેટલો તોલી તોલીને બોલનાર બીજને મેં જાણ્યો નથી. એટલે એમણે જે કંઈ કહ્યું તે એમની દૃષ્ટિએ પૂરેપૂરું મથાર્થ હતું. એમનો શ્રેષ્ઠ ગુણ એ હતો કે એમનામાં એક પ્રતિભા હતી. એ વસ્તુની આવશ્યકતા તર્કશક્તિથી નહીં પણ સ્વયં પ્રજ્ઞાથી પામી જતા. સ્વગત મળ્યા પછી જે જે વસ્તુની જરૂરત પડે તેમ હતી તે તમામની એમણે શોધ કરી રાખી હતી. રાત્રી બદલાતા જ ઝંડો બદલાઈ જાય તેમ રાત્રી બદલાવાની સાથે જ શિક્ષણ પણ નવું—નઈતાલીમ શરૂ કરવી પડશે એ એમની ધારણા હતી. પણ રાત્રી બદલાયા પછી કેટલાયે કાયદા આવી પડ્યા, કેટલીયે મુશ્કેલીઓ આવી પડી. આમાં જ દેટલોક સમય તો ચાલ્યો ગયો. આમાં તો દોઢનું કંઈ ચાલે તેમ નહોતું. ત્યાર પછી પણ વિચારોની પૂરતી સ્પષ્ટતા નહોતી થઈ, તેથી દેટલોક સમય ચાલ્યો ગયો. આજે નમ્રતાપૂર્વક એ પણ કબૂલ કરવું પડશે કે નઈ તાલીમનો પ્રયોગ આપણે પૂરી લગની અને શ્રદ્ધાથી કર્યો છતાં એ આપણને પૂરેપૂરું સમાધાન નથી

આપી શક્યો. તોયે એટલો દાવો જરૂર કરી શકીએ કે ઉત્સાહ વધારે એવો. એ પ્રયોગ છે અને એના પર વિશ્વાસ મૂકીને એ આગળ વધારવા જેવો છે.

આપુએ આને નર્મતાલીમ નામ કેમ આપ્યું? તાલીમ શબ્દની આગળ આ 'નર્મ' લગાડવાની શી મતલબ? શિક્ષણ અને જ્ઞાનનો વિચાર તો મૂળભૂત હોય છે, એ અનાદિ હોય છે, નવો નથી હોતો. પરંતુ કાળે કરીને વચ્ચે વચ્ચે એ વિચાર નગજો પડી જાય છે. પછી નવા જમાના સાથે મેળ પડે એ રીતે એને નવા રૂપે પ્રગટ કરવાનો હોય છે એટલે એ નવી ચીજ બની જાય છે. ભગવાન કૃષ્ણ સાંદીપનિ ઋષિના આશ્રમમાં વિદ્યાભ્યાસ કરવા ગયા ત્યારે એમને લાકડાં લાવવાનું કામ સોંપાયું હતું. અને એ કામની સાથે સાથે એમને વિદ્યા આપવામાં આવી. આ જાણીતું છે. તેવી જ રીતે સત્યકામ જાગ્યાલિનો દાખલો પણ જાણીએ છીએ. એ ગુરુ પાસે ગયો હતો. ગુરુએ એને મંત્ર આપ્યો કે ગાયોની સેવા કર, અને એને ગાયોની કૃપાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. પછી એને બળદ, પંખી વગેરે પાસેથી પણ જ્ઞાન મળ્યું, એવી વાત ઉપનિષદમાં આવે છે. પછી ગુરુએ એને પૂછ્યું કે તારા ચહેરા પર વિદ્યાનું તેજ દેખાય છે. તેં શ્રે વિદ્યા ક્યાંથી મેળવી? ત્યારે એણે જવાબ આપ્યો. અન્યે મનુષ્યેન્નઃ એટલે કે મનુષ્યથી જુદો જાતના ગુરુ મળ્યા હતા. આપણને મનુષ્ય પાસેથી જ જ્ઞાન મળે છે એ અહંકાર પણ ખોટો છે. બિલકુલ મનુષ્ય પાસેથી આપણને જે જ્ઞાન મળે છે તે એક અંશ માત્ર હોય છે.

ભગવાનની શિક્ષણવ્યવસ્થા

ધણી વખત હું કહ્યો હતું છું. સોડાને ફિક્કર પડી છે કે કંપલસરી (ફરજિયાત) અને ફી (મફત) કેળવણી શી રીતે આપવી. હું કહું છું કે એની યોજના કરવાની બાકી નથી, ભગવાન એ યોજના કરી ચૂક્યો છે. આવી મહત્ત્વની યોજના, જેના વિના માણસનું નમે તેમ નથી ટક્યો છે એવી શિક્ષણની યોજના ક્યાં વગર જ ભગવાન માણસને જન્મ આપે એ બનવાજોગ નથી. કોઈ એક સરકાર બનશે,

અને પછી એ સરકાર એક યોજના બનાવશે, અને એ યોજના પ્રમાણે બધાને ફરજિયાત અને મફત કેળવણી આપશે. ભગવાને આટલો અધો આધાર સરકાર પર રાખ્યો હોત તો દુનિયા ક્યારની ખતમ થઈ ગઈ હોત. પરંતુ ભગવાને તો માણસના મગજમાં અક્ષય, પેટમાં ભૂખ અને દિલમાં સહુને માટે સદાનુભૂતિ મૂકી આપ્યાં છે. આમ સદાનુભૂતિવાળું હૃદય, અક્ષયવાળું માથું અને ભૂખવાળું પેટ એ ત્રણે સાધન જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે મળી ગયાં. આ ભૂખ મટાડવા માણસે બીજાઓ માટે સદાનુભૂતિ સાથે અક્ષયપૂર્વક કામે લાગવું પડે છે. અને કામ કરવા જાય છે ત્યાં જાતજાતનું જ્ઞાન એને મળે છે. આ પેટની ભૂખનું દિવ્ય દાન જે ભગવાને ન દીધું હોત તો દુનિયાભરનો કોઈ તાલીમી સંઘ કે સરકાર જ્ઞાન આપી શકત નહીં. આ છે 'ફરજિયાત' શિક્ષણ. આ શિક્ષણ ન મળ્યું હોત તો આપણી ભૂખ મટત નહીં, હૃદયમાં સદાનુભૂતિ હોત નહીં અને ભુદ્ધિને એન પડત નહીં. બાળકો માટે યોજના છે કે માના પેટમાં એને જન્મ મળે. બાળકને માતૃભાષા શીખવે છે. એ માટે સરકારને એક ટ્રાડીનોએ ખર્ચ કરવો નથી પડતો. આને હું 'મફત' શિક્ષણની યોજના કહું છું. આવી બેઠકી યોજના ભગવાન ધડી ચૂક્યો છે. જે કરવા બાકીનું છે તે તો ગણિતમાં જેને આપણે શૂન્ય કહીએ છીએ એટલું કરવાનું બાકી છે. તેથી હું ધજીવાર કહું છું કે કોઈને જે હું શિક્ષણદાતા છું એવો ફાંકો હોય તો એમ જ સમજવું કે એને પોતાને જ શિક્ષણ મેળવવાનું હજી બાકી છે.

‘શીખવું’ અને ‘દીધું’

મને એક શબ્દ જણ્યો છે. એના પરથી હિંદુસ્તાનની મનોરૂઝિતો ખ્યાલ આવે છે. હિંદુસ્તાનના બંધારણમાં ચૌદ ભાષાઓ છે. એ ચૌદ ભાષામાં ‘શીખવું’ એને માટે કોઈ સૂચ શબ્દ નથી. શીખવા માટે શબ્દ છે. ‘શીખવું’, ‘શીખવું’ એટલે કે ‘શીખવા’ માં મદદ કરવી એ રીતનો ‘શીખવા’ ઉપરથી દ્રષ્ટિમ શબ્દ ઉપજતો છે. અંગ્રેજીમાં જેવો ‘ટીચ’ (Teach) શબ્દ છે એવો સ્વતંત્ર વ્યુત્પત્તિવાળો કોઈ શબ્દ આપણી

ભાષામાં નથી. આપણે શીખી શકીએ છીએ, 'શીખવા'માં મદદ કરી. શકીએ છીએ, પણ આપણે 'ટીચ' કરી શકતા નથી. અંગ્રેજીમાં તો એક શબ્દ 'લર્ન' (Learn-શીખવું) છે અને બીજો શબ્દ 'ટીચ' (Teach-શીખવવું) છે. એટલે 'લર્ન' એક સ્વતંત્ર ક્રિયા છે, અને 'ટીચ' એક સ્વતંત્ર ક્રિયા છે. આ અધ્યાપકનો અહંકાર છે. આ અહંકાર જ્યાં સુધી હશે ત્યાં સુધી આપણને તાલીમનું તત્ત્વ નહીં સમજાય. એટલે સૌ પ્રથમ તો આપણે એ સમજી લેવું જોઈએ કે દુનિયામાં ઠાઠ અક્ષરો મનુષ્ય છે જ નહીં.

ઈશ્વર-દર્શન-વિમુખ શિક્ષણ

આજે તો યાય છે એવું કે એક સાધારણ મેટ્રિક બહેનો છોકરો એક ઉત્તમ સુધારને બેવકૂફ લેખે છે. એ એને વેર જશે ને કહેશે, "મારે ઘેર થોડું કામ છે, તારી મજૂરી શું થશે?" એ એને 'તારી મજૂરી શું' કરીને પૂછશે. 'તમારી' કે 'આપની' મજૂરી શું થશે એમ નથી પૂછતો. આવો એક રાત્રી કારીગર કે જે દેશની સેવા કરે છે, જે પ્રાણ છે, અનુભવી છે તેને તુકડારવામાં આવે છે, એટલા જ કારણસર કે એ લખવા-વાંચવાનું નથી શીખ્યો. મહંમદ પેગંબરની એક મજાની વાત છે. એક વખત ધ્યાનમાં ખેડા હતા. એમને ભગવાનનાં દર્શન કરવાં હતાં 'ઈશ્વરે એમને એક કાગળ લખીને આપ્યો. પણ મહંમદ પેગંબર તો વાંચી જાણતા નહોતા. એટલે એમણે ભગવાનને કહ્યું કે હું તો અલગ માણસ. મારે તો તમારાં દર્શન કરવાં છે. પછી ખુદ ભગવાને આવીને દર્શન દીધાં. ત્યાર બાદ મહંમદ પેગંબર લોઠાને આ વાત સંભળાવતા અને કહેતા કે હું બહેનો હોત તો મને ભગવાનના દર્શન ન થાત. ભગવાનનો કાગળ જ જોવા મળત. હું બહેનો નહોતો એટલે મને ઈશ્વરનાં દર્શન થયાં. એકવાર ખેડોની એક સભામાં મેં કહ્યું કે તમે લોઠો ખેતરમાં ખૂબ મહેનત કરો છો. સારી રીતે ખેડી કરીને ખેતર તૈયાર કરો છો. એની ઉપર સરખ સારી રેંડે તરે છે. પછી તમે ભગવાનનાં દર્શનની રાહ જુઓ છો. તો

તમારામાંથી જેમણે જેમણે ઇશ્વરનાં દર્શન ન કર્યાં હોય તે હાય ઉચ્ચે કરે. એકે જણો એવો ન નીકળ્યો કે જેને શંકા પડે કે મને ઇશ્વરનાં દર્શન થયાં છે કે નહીં. એમને દર્શન થઈ ચૂકેલાં, હતાં. વરસાદ પડે છે ત્યારે ભગવાન માત્ર દર્શન જ નહીં સ્પર્શ પણ કરવા હેઠા ઉતર્યો હોય એમ લાગે છે. પણ આ સ્પર્શ-દર્શન જેને નથી થતાં તે શિક્ષિત કહેવાય છે. એવા શિક્ષિતોને ભગવાન બચાવે.

જીવનચરિત્રના ચળમાન અને પુરોહિતો

હું એ કહેવા માંગું છું કે શિક્ષણ આપવાનું કામ અહંકારનું કામ નથી. એમાં નિર્દાંકાર વૃત્તિની ખુબ જરૂર છે. વિદ્યાર્થીની સેવા કરવા સારુ શિક્ષક હમેશા તૈયાર હશે. એ નમ્રતાપૂર્વક એની સેવા કરશે અને વિદ્યાર્થી નમ્રતાપૂર્વક શિક્ષક પાસેથી જ્ઞાન મેળવશે. એકબીજાને સાચી માનશે. પ્રાચીન કાળમાં બન્ને મળીને ભગવાનને પ્રાર્થના કરતા, બન્ને એક સાથે બોલતા- 'તેજસ્વીનો અધિતમસ્તુ' એટલે કે 'અમારા બન્નેનું અધ્યયન તેજસ્વી થાય.' આમાં 'તૌ' શબ્દ છે તે દિવ્યન છે. એટલે કે શિક્ષક એમ નથી માનતો કે હું બળાવી રહ્યો છું. એ તો એમ માને છે કે હું બળી રહ્યો છું. અને વિદ્યાર્થી બળે છે એ તો સાફ વાત છે. બન્ને એક સાથે જીવે છે, એક સાથે અધ્યયન કરે છે. વિદ્યાર્થીને લાગે છે, શિક્ષકનો ઉપકાર છે કે એને મદદ કરે છે, અને શિક્ષક માને છે વિદ્યાર્થીનો ઉપકાર છે કે એને મદદ કરે છે. વિશ્વામિત્ર દયારથ પાસે ગયા અને રામ અને લક્ષ્મણની માગણી કરી. વિશ્વામિત્રને એમના યતના રક્ષણ માટે ગમલલક્ષ્મણની જરૂર હતી. પાછળથી વિશ્વામિત્રે રામલક્ષ્મણને ઘણું જ્ઞાન આપ્યું, એની વાત રામાયણમાં આવે છે. તો જેને એમ લાગે કે વિદ્યાર્થીને લીધે મારા યતની રક્ષા થાય છે તે શિક્ષક. આ વિદ્યાર્થી ન હોત તો મારા જીવનચરિત્રની રક્ષા ન થાત એવો ઉપકારનો ભાવ, જેના દિવ્ય જત્રે તે જ શિક્ષક છે. પરસ્પર ઉપકાર અને ઉપદ્રૂતની ભાવના સેવનાત એ સાધીએ વચ્ચે શિક્ષણ-વ્યવહાર થશે, તેથી નષ્ટ તાલીમમાં પ્રસ્તાવ

સ્થાન ગૌણ છે. સોડો આથી ગભરાય છે. પુસ્તકનો આધાર ધરી ગયો એટલે જ્ઞાન-સાધન જ ક્ષીણ થઈ ગયું એમ લાગે છે. જ્ઞાન-પ્રાપ્તિ માટે પુસ્તકોની કંઈને કંઈ જરૂર પડે જ છે એમાં શક નથી. પણ એ મદદ તદ્દન ગૌણ છે. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓ સાથે રહીને જીવે એ જ મુખ્ય વસ્તુ છે. ટૂંકમાં શિક્ષક શિક્ષણ આપે અને વિદ્યાર્થી શિક્ષણ લે એવો જ બેદ છે તે જવો જોઈએ. આ એનો પ્રથમ આરંભ છે.

નર્મતાલીમનો બીજો વિચાર એ છે કે એમાં જ્ઞાન અને કર્મ વચ્ચેના બેદ, વિરોધ અને વાદ મટે છે. મેં આ ત્રણ શબ્દો ખાસ વાપર્યા, કારણ કે આ જ ત્રણ વિષયોને લઈને દુનિયાભરમાં છે તે જ્યાં તત્ત્વજ્ઞાનો રચાય છે. કોઈ જ્ઞાન અને કર્મ વચ્ચે બેદ પાડે છે, તો કોઈ એ બેને એકબીજાના વિરોધી માને છે. તત્ત્વજ્ઞાનમાં આવા આવા પક્ષો પડે છે.

જ્ઞાન-કર્મ-સમન્વય

નર્મતાલીમને પાકો વિશ્વાસ છે કે જ્ઞાન અને કર્મ એક જ વસ્તુનાં એ સ્વરૂપ છે. અને તેથી આ ચાલે છે તે જ્ઞાન-કાર્ય છે કે કર્મયોગ છે તેવો બેદ પાડી શકતો નથી. એક રીતે જોવા જવ તો જ્ઞાન-કાર્ય ચાલી રહ્યું છે, એવું દેખાય છે. બીજી રીતે જુઓ તો કર્મયોગ ચાલતો હોય એવું દેખાય છે. જે પ્રયોગમાં આવો આભાસ થાય તે પ્રયોગનું નામ શિક્ષણ-પ્રયોગ. એકલું જ્ઞાન-કાર્ય ચાલે છે એવો આભાસ થાય ત્યારે સમજવું કે એ શિક્ષણ-પ્રયોગ નથી. અને જે પ્રયોગમાં કર્મ-યોગ ચાલી રહેતો દેખાય તો તે શિક્ષણનો કાર્યક્રમ નથી. બેમાંથી કયો પ્રકાર ચાલી રહ્યો છે તેવો બેદ ન કરી શકાય તેનું નામ શિક્ષણ-પ્રયોગ.

જીવન-સાર્થકતાની યોજના : સચ્ચિદાનંદ

આજકાલ બેઝિક એજ્યુકેશન-બુનિયાદી તાલીમમાં એક જખરું નાટક ચાલે છે. કહે છે કે જ્ઞાન અને કર્મનો મેળ થવો જોઈએ, એટલે નક્કી ફરવતા ફરવતા તકલીની ગાણાં ગાય છે. તકલીની સાથે સાથે એના

ગીતો ગાવાથી મેજ નથી થતો. જ્ઞાન અને કર્મમાં કયાં સુધી ભેદ, વિરોધ અને એકતા છે એ એક બહુ સદ્મ વિચાર છે. અને નહ તાલીમ તો એ જ શ્રદ્ધાના પાયા પર ખડી છે કે જ્ઞાન અને કર્મ વચ્ચે અભેદ છે. કર્મમાંથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને જ્ઞાનમાંથી કર્મપ્રેરણા થાય છે. અને બન્ને મળીને જીવન સાર્થક થાય છે. આમાં આવી યોજના છે. ટેટલાડો એવો આક્ષેપ કરે છે કે આમાં તમે છોકરાંઓ પાસે કામ કરાવો છો. આ પણ જરા ગમ્મત છે. આપણે લોકોએ ગાંઠ વાળી છે કે આપણે લાખ જાતની કસરત કરીશું પણ હિતપાદક-પરિશ્રમ નહીં કરીએ. શાળાઓમાં છોકરાંઓ આખો દહાડો બોચી પર કાંકરો મૂકીને લાખ લાખ ને વાંચ વાંચ કરે છે. પછી બૂખ નથી લાગતી એટલે એમને માટે વ્યાયામની યોજના કરાય છે. પછી છોકરાં બેશાં થાય છે અને જીડ-બેસ જીડ-બેસ કરે છે. કોઈ ખેડૂત આવીને જુએ તો કહેશે કે આ લોકોને કંઈ કામ તથી કે શું ? બેકાર છે ! તો કહેશે આ તો બૂખ લગાડવાની યોજના છે. ખેડૂત કહેશે કે બૂખ લાગવાની યોજના તો ખેતરમાં હોય. હાથમાં કોદાળી લઈને મંડી પડે તો તરત બૂખ લાગશે. પણ હાથમાં કોદાળી ઉપાડી પરિશ્રમ કરે તો તે મજૂરી કહેવાય, અને વગર કોદાળીએ પરિશ્રમ કરે તો તે વ્યાયામ કહેવાય ! આમ ભેદ વધતો જાય છે. શાળામાં એક મનોરંજનની યોજના હોય છે. શાળામાં વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોને ખૂબ તકલીફ, એટલે કલાક અડધો કલાકની મનોરંજનની યોજના પણ જોઈએ ! નહ તાલીમ કહે છે કે કલાક જેટલો વખત આનંદ અને ખાડીનો બધો વખત દુઃખ એવી યોજના અમને નામંજૂર છે. અમને પાકો વિશ્વાસ છે કે અમે તો ચોવીસે કલાક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીશું, ચોવીસે કલાક કામ કરીશું અને ચોવીસે કલાક આનંદ ભોગવીશું. અને આ કંઈ અમારો ખોતરે કલાકનો કાપકામ નથી, ચોવીસ કલાકમાં જ આ બધું કરીશું. આમ આનંદ એ શ્રમ અને જ્ઞાનથી જુદો નહીં હોય. એક જ ચુસ્તમાં કહેવું હોય તો દુઃ કહી શકું કે અમારા શિક્ષણનો મંત્ર છે—“સન્નિધિદાનંદ.” સત્ત એ છે કર્મયોગ, એના વિના જીવન નબી ન શકે. ચિત્ત છે જ્ઞાનયોગ, એના વિના જીવન નહીં.

જની જાણ; અને આનંદ વિના તો જીવનમાં કશો રસ જ ન રહે. તો જે શિક્ષણમાં સત્, ચિત્ અને આનંદ એ ત્રણેનો યોગ હશે તે જ સાચી તાલીમ, પછી એનું ફાલે તે નામ પાડો, નર્મતાલીમ યા પુરાણી તાલીમ.

બુદ્ધિગમ્ય વિનયી તાલીમ

મારે બીજી પણ એક વાત કહેવી છે. તે એ કે જ્ઞાનની વાતમાં આજ્ઞા અને હુકમ નહીં ચાલે. બીજી ગમે તે વાતમાં હુકમ થઈ પણ શકે અને હુકમનું પાલન પણ થઈ શકે, પણ એક ગોળ વસ્તુ હોય તેને તમે ત્રિકોણ સમજો એવી આજ્ઞા ન થઈ શકે. એમાં હુકમ નહીં ચાલે. એ તો ગોળ હશે એ ગોળ જ સમજાશે. એટલે જ્ઞાનના વિષયમાં આજ્ઞા છુટ્ટી નીવડે છે એ સમજી લેવું પડશે. આ હું ખાસ કારણસર કહું છું. આજકાલ કેટલાક લોકોને વિદ્યાર્થીઓમાં અનુશાસનહીનતા-શિસ્તનો અભાવ વસ્તાવા લાગ્યો છે. મેં અહીં આ શબ્દ ખાસ ધ્યાનપૂર્વક વાપર્યો છે. કારણ કે મને વિદ્યાર્થીઓની અનુશાસનહીનતાનો અનુભવ થયો નથી. મને ઊલટાનો અવગ્રહ એ વાતનો થાય છે કે આવી છેક કચરાપટ્ટી તાલીમ મળવા છતાં વિદ્યાર્થીઓમાં આટલી અનુશાસન-પ્રિયતા કેવી રીતે છે ? આમ છતાં ક્યાંક અનુશાસનહીનતાનો અનુભવ થયો હશે એમાં શંકા નથી. તેથી તો આપણા નેતાઓએ વિશ્વાસપૂર્વક નઈ તાલીમનો આદર કર્યો છે. એમનો વિશ્વાસભંગ ન થાય એટલા સારુ હું કહેવાનું કહી દેવા માંગું છું કે નર્મતાલીમ અનુશાસન ચલાવતી જ નથી. એ તો વિદ્યાર્થીઓને પૂરેપૂરી મુક્તિ આપી દે છે. શાસન-મુક્ત સમાજ-રચના દુનિયામાં થવાની હોય ત્યારે યજ્ઞે, પણ વિદ્યાર્થીઓ માટે તો એ રચના જરૂર થવી જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓનો સહુથી વધારે કાંઈ અધિકાર હોય તો તે આઝાદી મેળવવાનો છે. તેથી આપણા જે ઉત્તમ ગુરુઓ હતા તે વિદ્યાર્થીઓને ઉપદેશ દેતા-‘યાનિ અસ્માકમ્ સુચરિતાનિ તાનિ ત્વયોપાસિતવ્યાનિ ન અિતરાણિ.’ અમારાં સારાં કામોનો પૂરેપૂરો અમલ કરવો, અને અમારાં જે કામ

સારા ન હોય તેનું અનુકરણ ન કરશો. એવા સંલેગોમાં એક સ્વયં-અનુશાસનની ભાવના વિદ્યાર્થીઓમાં પેદા થશે એમ હું ધારું છું. બાકી કોઈ કૃત્રિમ અનુશાસન નીચે નહીં તાલીમના વિદ્યાર્થી રહેશે એ હું માની શકું તેમ નથી. જિલ્લું, આજની સમાજ-રચના કૃત્રિમ છે અને અસમાનતાના પાયા પર જિભી છે તેથી નહીં તાલીમનો જે વિદ્યાર્થી પાકશે તે સમાજ સામે બંડખોર બનશે. જેમ ગાંધીજીએ કહ્યું હતું કે એ વિરોધ કરશે પણ સવિનય વિરોધ કરશે. આમાં કોઈ શક નથી પણ એ વિરોધ તો જરૂર કરશે. મેં ‘સવિનય’ શબ્દ વાપર્યો એટલે મને એક બીજી વાત યાદ આવે છે. આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં વિદ્યાને પણ ‘વિનય’ નામ આપ્યું છે. સંસ્કૃતમાં શિક્ષણને વિનય કહે છે. છોકરો ભણી ખરવાયો તો તે ‘વિનીત’ કહેવાય છે. એટલે આદ્ય શિક્ષણને અતે ‘વિનય’ ક્ષિત થવો જ જોઈએ; પણ એ વિનય તે ગુલામી નહીં હોય. એ તો સમાજની ખોટી માન્યતાઓનો સામનો કરવા ખડો થશે.

અહીં આગળ કેટલાક નહીં તાલીમને સ્વતંત્ર રીતે પ્રયોગ કરનારા અને કેટલાક સરકાર તરફથી કામ કરવાવાળા એમ બન્ને પ્રકારના લોકો આવ્યા છે. સરકાર આ કામમાં રસ લે છે એ સારી વાત છે. હું આ બન્નેને એક બીજાના પૂરક જોઈું છું. એક જાંડણથી કામ કરનાર છે, અથવા હોવો જોઈએ, બીજો વ્યાપક કામ કરનાર હોવો જોઈએ. આશા રાખું કે અહીં જે વિચાર-વલોણું થશે તેમાંથી એવું માખણ નીકળશે કે જે આખા દેશને ખાવા મળી સકે.

(કાંચીપુરમ્ અ. સા. નહીં તાલીમ સંમેલન સમક્ષનું ઉદ્ઘાટન લાપણ ૩૦-૫-૫૬.)

૧૪

સર્વથા ક્રાંતિકારી તાલીમ

શિક્ષણની એક પદ્ધતિને આપણે ‘ નર્મ તાલીમ ’ એવું નામ આપ્યું. એનો અર્થ એ થાય કે જૂની કોઈ ભૂતભરેલી વસ્તુ છે. એટલે આપણે કોઈ નવી સારી ચીજ દાખલ કરીએ છીએ, પણ એને ‘ સારી તાલીમ ’ કહેવાને બદલે નર્મ તાલીમ કહીએ છીએ જૂની એટલે અતિ પ્રાચીન તાલીમ નહીં. બદલે વયગાળામાં અંગ્રેજોએ અહીં આવ્યા ત્યારે ચાલુ થયે તે તાલીમ. એના ગુણદોષોની ચર્ચા હું નહીં કરું. ખરું જોતાં એ કેળવણી જ નહોતી. કારણ કે કોઈ સમાજને નજર આગળ રાખીને એ બની નહોતી. જે શિક્ષણ કોઈ સમાજને નજર આગળ રાખીને ન બને તે ગમે તેટલું સારુ બનેને બન્યું હોય, એ શિક્ષણ જ નથી.

સમાજ હોય ત્યાં આમદાન સહેલું છે

અંગ્રેજોએ અહીં આવીને જેમાં ફેરફારો કર્યા એમાં ય સમાજ જેવું કંઈ નહોતું. સમાજ તૂટી રહ્યો હતો. જ્યાં એક જ ગામમાં અભડછેટનો ભેદ કાયમ છે ત્યાં સમાજ છે જ નહીં. જ્યાં ન્યાતમત છે, લોકોમાં ઊંચનીચના ભાવ છે, ત્યાં પણ સમાજ નથી બનતો.

આપણે જ્યારે આમદાન સેવા જમએ છીએ, ત્યારે આ વાતનું ભાન થાય છે. સામાન્ય રીતે જે ગામમાં એક જ જાતના અથવા તો એક ખીજાને મળતી જાતના લોકો હોય એવાં જ ગામોમાં આમદાન મળે છે. અમને હજારથી વધુ ગામ મળ્યાં છે. કેટલાંક ગામો એવાં છે કે જ્યાં બધી જાતના લોકો છે. પણ એવાં ગામો ઓછાં છે. વધુ ગામો તો એક જાતના અથવા સરખેસરખી જાતના લોકોવાળાં જ છે. આમદાનનો વિચાર સમજાવવો એ સહેલું કામ નથી. કારણ કે આમદાનનો પાયાનો વિચાર એ છે કે આંખા ગામને કુટુંબ બનાવવાનું છે. જેમણે એમ માની લીધું છે કે બધી જાતોનાં એક કુટુંબ બાનવું એ અધર્મ જ છે, તે આપણા

વિચાર શી રીતે સમજે ? જે એમ માનતા હોય કે આખા ગામને એક કુટુંબ માની શકાય, પણ કારીગરી કે સ્વાર્થને લીધે અલગ અલગ વહેંચાયેલા છીએ, એમને એ સમજવી શકાય કે ખરું જોતાં તમે એક જ કુટુંબના છો. પણ આમ-પરિવાર બનાવવાને જ અધર્મ માનતા હશે તેમને આર્થિક વિચાર સમજાવતાં પહેલાં એ જ સમજાવવું પડશે કે તમારા આ જાતિભેદ ખોટો છે.

જ્યાં સમાજ હોય છે ત્યાં ગ્રામદાન થાય છે. આજનું ગામડું તો જુદી જુદી ન્યાતજાતમાં વહેંચાયેલો સમૂહ છે, સમાજ નહીં. માટે જ્યાં સમાજ જ નથી, ત્યાં શિક્ષણ હોઈ જ ન શકે—એટલે કે જેને આપણે લોકશિક્ષણ કહીએ છીએ તે હોઈ જ ન શકે. કોઈ શાળામાં વ્યાકરણ શીખવાનું હોય તો તે વ્યાકરણ-શાળા હોઈ શકે છે. પણ જેને લોકશિક્ષણ કે જીવનશિક્ષણ કહે છે, જેમાં જીવનના અનેક વિષયોનો સમાવેશ થાય છે, એ લો જ્યાં એકરસ સમાજ હોય ત્યાં જ થઈ શકે. આવી જાતનો સમાજ છેલ્લાં સો-બસો વર્ષોથી ભારતમાં નહોતો. માટે આપણે જે કોઈ તાલીમ શરૂ કરીશું તે નઈ તાલીમ જ થશે. એટલે કે તાલીમનો આરંભ જ નવો હશે.

રખે જામમાં રહેતા

આ બધું મેં એટલા સારું કહ્યું કે નઈ તાલીમના ઉદ્દેશ્યમાં એક ઉદ્દેશ્ય જે ગામમાં નઈ તાલીમ ચાલતી હોય તેને એક સમાજ બનાવવો, એકરસ બનાવવો એ છે. આજે તો આપણા સમાજમાં શક્ય એટલા બધા ભેદો છે. એટલે કે ગરીબી અમીરી છે, માલિક મજૂરના ભેદ છે, બ્રાહ્મણ-બ્રાહ્મણેતર હરિજન-પરિજન વગેરે બધા ભેદો ઢાંચર છે. એ બધાને મટાડવા એ નઈ તાલીમનો એક ઉદ્દેશ હશે. એનો અર્થ એ થયો કે નઈ તાલીમ બને એટલા લોકોને દુસ્મન બનાવે છે! છતાંય મને આશ્ચર્ય થાય છે કે આજકાલ જે આવે છે તે નઈ તાલીમને અનુજાજ થાય છે. મને શંકા જાય છે કે આ લોકો કોઈક ખોટા ખ્યાલમાં છે.

નઈ તાલીમનાં બંધખોર સતાન

આપણે બાળકને સમજાવીશું કે દરેકના પગારનો સંબંધ એની યોગ્યતા સાથે ન હોવો જોઈએ, બદલે એની બૂખ, અને જરૂરિયાત જોડે હોવો જોઈએ, અને આ જરૂરિયાતોમાં ઝાઝો ફેર હોતો નથી તેથી લોકોના પગારમાં પણ ઝાઝો ફેર હોવો ન જોઈએ. પછી જો એ છોકરાંઓ આપણને પૂછે કે આપણી શાળામાં હેડમાસ્ટર અને બીજા માસ્ટરોના પગારમાં કેટલો ફરક છે, તો આપણે મોઢે તાળાં લાગી જશે. માટે આપણી શાળામાં સૌનો પગાર સરખો જ હોવો જોઈએ. પછી છોકરાંઓ આપણને એ પૂછશે કે સરકારી નોકરીઓમાં આટલી શ્રેણીઓ છે એ બરાબર છે? આપણે કહીશું કે ના, એ બરાબર નથી. તો એ લોકો પૂછશે કે આમ કેમ ચાલે છે? ત્યારે આપણે સમજાવવું પડશે કે આમાં કાંઈક લાચારી છે. પણ આપણા સમજાવવા છતાંય છોકરાંઓ માનશે નહીં.

આપણે છોકરાંઓને કહીશું કે આપણી ઈપર ટાઈની હકૂમત નહીં ચાલે. આપણાં છોકરાંઓ કહેશે કે અમે વિવશનાનું રાજ્ય નહીં રહેવા દઈએ. પછી એ છોકરાંઓ બળવાખોર બનશે. એટલે વિવશતા પર ઊભેલી સરકારને સારું એ જોખમરૂપ બની જશે. છતાંય સરકાર આજે આ તાલીમ ચાહે છે. સરકાર એમ માનતી હોય કે આજના સમાજના દોષ મટાડવા સારું આપણે નઈ તાલીમ ચલાવીએ છીએ, તો જ એનો નઈ તાલીમ માટેનો પ્રેમ એને શોભે. જે સામ્યચોગી રચનામાં નથી માનતા એમણે આદુ ખાઈને નઈ તાલીમનો વિરોધ કરવો જોઈએ. આપણે ત્યાં છોકરાંઓને શીખવવામાં આવશે કે કાંઈક ને કાંઈક જાત-મહેનત કર્યા વિના, ખેતરમાં કામ કર્યા વિના ખાવું એ ખોટું છે. એ હાલતમાં તો જે જાતિઓ હાથે કામ કરવું એ જ અધર્મ છે એમ માને છે, તેમણે આ તાલીમનો વિરોધ કરવો જોઈએ. છોકરાંઓને સમજાવવામાં આવશે કે બધાને જમીન મળવી જોઈએ, દરેકને જમીન

પર ખેતી કરવાનો હક છે, ગામમાં ફેટલાક જમીનના માલિક છે અને ફેટલાક ભૂમિહીન છે, એ બધું ખોટું છે. એનો અર્થ એ કે આજે સમાજમાં જે વ્યવસ્થા છે તે ખોટી છે, એ કહેવાનો પ્રસંગ નહીં તાલીમમાં આવશે. એટલે આજનો સમાજ નહીં તાલીમને સમ્મતિ આપે તો જાણી જોઈને આપવાત કરવામાં સમ્મતિ આપે છે એમ માનવું જોઈએ.

વિષમતા-નિવારણ : નહીં તાલીમનું એક અંગ

વિદ્યાર્થીઓને મન ગુરુદેવતા સમાજી દુનિયામાં બીજી કોઈ તાકાત નથી. અને જ્યારે ગુરુદેવ કહે છે કે ગામમાં વિષમતા હોય એ બરાબર નથી ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ કહેશે 'તો આપણે બેઠે મળીને એને મટાડવાનો પ્રયત્ન કેમ ન કરીએ? તમે નાહક અમને ગણિત વગેરે શા સારુ શીખવો છો?' એનો અર્થ એ કે નહીં તાલીમનાં શિક્ષકોએ ગામની વિષમતા મિટાવવાના કાર્યક્રમને તાલીમનો એક હિસ્સો માનવો પડશે. દુનિયાના બીજા દેશોમાં આજ મુધી જે રાજ્ય-ક્રાન્તિઓ થઈ છે તે શિક્ષકોની મારફતે જ થઈ છે. માટે ગામમાં સામાજિક અને આર્થિક સમતા સ્થાપિત કરવી, એટલે કે ક્રાન્તિ કરવી એ નહીં તાલીમનું મુખ્ય કાર્ય બની જાય છે. તેથી હું કહું છું કે જમીનની વહેંચણી કરવી, જાતિભેદ, પંથભેદ વગેરે દૂર કરવા અને જનતાને જીવન મારફતે શિક્ષણ આપવું, આ બધાં કામો અને નહીં તાલીમ એ જુદાં જુદાં કામો નથી, એ બધાં એક બીજા સાથે સંકળાયેલાં કામો છે.

હું માનું છું કે નહીં તાલીમના સમ્મેલનમાં કેવળ એકાંગી ચર્ચાથી કામ પૂરું નહીં પાવ. અહીં આર્થિક, સામાજિક બધાં અંગો વિશે ચર્ચા થવી જોઈએ. આપણે ઈચ્છીએ છીએ કે ગામનો દરેક છોકરો શાળામાં આવે; પણ આજની હાલતમાં ગરીબનો દીકરો શાળામાં નથી જઈ શકતો. એટલે ભૂમિહીનતા, ગરીબતા, સામાજિક સ્થાન આપવું એ નહીં તાલીમનું કામ છે.

પરશુરામ-કર્તવ્ય

કાલે કાકા સાહેબે કહ્યું કે વિદ્યાર્થીઓનું કામ રાજ્યશાસન તોડવું એ. યશો અને એને સારુ નહ તાલીમનું સાધન કામમાં આવશે એમણે એક અજબ ભાષામાં આ વાત મૂકી, પણ નહ તાલીમનું એ યથાર્થ વર્ણન છે. બુદ્ધ ભગવાને કહ્યું હતું કે કાષ્ટમાંથી એક કીડો પેદા થઈને કાષ્ટને જ ખાય છે. એમ જો રાજ્યશાસન નહ તાલીમને જન્મ આપશે તો નહ તાલીમ રાજ્યને ખતમ કરશે.

તમારી સામે તમારા જન્મદાતાને ખતમ કરવાનો ભારે મોટો કાર્યક્રમ છે. એમાં જ સમાજનું કલ્યાણ છે એમ તેઓ સમજ્યા હોય અને તેથી જ એમણે નહ તાલીમને સમ્મતિ આપી હોય તો ખુશીની વાત છે. હું આશા રાખું છું કે એમણે એમ વિચારીને જ સમ્મતિ આપી છે. કારણ કે આ કામ ફક્ત સરકાર જ કરવા નથી ચાહતી, પણ કોંગ્રેસે પણ આ પ્રકારનો ઠરાવ કર્યો છે, જે વધુ કિંમત ધરાવે છે. કોંગ્રેસનો જે ઠરાવ હોય છે તે પૂરી સમાજ-રચના બદલવાના ખ્યાલથી જ થાય છે. તેથી હું માનું છું કે એમણે જાણી જોઈ વિચારીને યોજના કરી છે. એમનો ઉદ્દેશ એમાં સાફ દરો કે જેને એ ઠરાવ દ્વારા જન્મ આપી રહ્યા છે તે એમનું વિસર્જન કરશે. આ દષ્ટિએ તમે નહ તાલીમને જોશો તો 'તમારી આખી દષ્ટિ જ બદલાઈ જશે.

ધામધૂમથી નવી સમાજ-રચના માટે નહ તાલીમ

બાળકોને શી રીતે શીખવવું એને વિષે જે મત હોઈ ન શકે, એ અને ત્રણ મેળવવાથી પાંચ થાય છે એ શીખવવા સારુ જે ફળ લાવીને તેમાં ત્રણ મેળવવા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય જ નથી. આને ક્રિયાની મારફત જ્ઞાન આપવું કહે છે. ક્રિયા વિના જ્ઞાન અપાતું જ નથી. હવે તમે જે ક્રિયા કરો એ ઉત્પાદક હોય કે કોઈ બીજી જનની એ મતમેદનો વિષય થઈ શકે છે. માટે આપણે ક્રિયાની મારફત

તાલીમની વાત કરીએ એનાથી 'નષ્ટ' તાલીમ નથી બનતી. એ નષ્ટ તાલીમ એટલા સારુ બને છે કે આપણે બલકુલ નવા સમાજની રચના કરી છે. એકવાર સમાજ બન્યા પછી પણ નષ્ટ તાલીમમાં અનુભવથી 'સુધાર થશે.' પછી એ સુધાર ચતાં તે સારી તાલીમ કહેવાશે. આમ તાલીમની સારપ વધતી જશે અને સુધારની પ્રક્રિયા ચાલતી રહેશે.

કેવો હશે એ સમાજ ?

માટે એમ ન માનશો કે જૂની તાલીમમાં કેટલાક ફેરફાર કરવાથી આ નવી તાલીમ બની છે. બદલે એ ધ્યાનમાં રાખો કે નવી સમાજ રચના બનાવવા સારુ નષ્ટ તાલીમ છે, અને તેમાં સુધારાની અનંત શક્યતા છે. આપણે એક એવો આદર્શ સમાજ બનાવવો છે કે જેનો મુખ્ય ગુણ સ્વાવલંબન હશે. પાંચ-દશ શિક્ષકો મળીને પોતાના કુટુંબ એક બનાવી શકે છે. બધા વિદ્યાર્થી અને શિક્ષકોએ મળીને પોતાનો એક સમુદાય બનાવ્યો છે, એ લોકો જીવન ગુમરે છે અને સાધન તરીકે પુસ્તકો વગેરેનો ઉપયોગ કરે છે એવું થવું જોઈએ. જો તેઓ એમ ન કરે તો એમને શિક્ષણનો કક્રોચ નથી આવડતો.

આ બધું તમને સૌને સંભળવામાં કઠણ લાગતું હશે. એતું કારણ એ છે કે આપણે બધા એવા વર્ગમાંથી આવ્યા છીએ કે જેને માટે આ આખો વિચાર નવો છે. છેવટે જતાં આપણે કામ કરનારા સમાજમાંથી જ શિક્ષક પેદા કરવા પડશે અને તેમને વિદ્યા સંસ્કાર આપવા પડશે. એમ યશે ત્યારે આદર્શ શિક્ષણ યોજના બની શકશે. ત્યાં સુધી આપણે જૂની તાલીમ મેળવેલા પણ નષ્ટ તાલીમ ચાલનારા લોકો જ કામ કરીશું.

વિક્ષતાનો મિથ્યા મોહ

તેથી અને કેટલાક પૂછે છે કે તમે નષ્ટ તાલીમનો ક્યાંય આદર્શ ઊભો કરી બતાવ્યો છે ખરો? હું એવાને કહું છું કે નષ્ટ તાલીમનો આદર્શ ઊભો કરવા જેટલી મારી લાયકાત નથી. ઇશ્વરની કૃપાથી આપણામાં એટલી

સુધા આવી છે કે આપણે એની કલ્પના કરી શકીએ છીએ. બાકી એની રચના કરવાની યોગ્યતા આપણામાં આવી નથી. હવે આમાંથી જે નવા વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર થતા જશે તેમનામાં એ યોગ્યતા વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં આવતી જશે. મને કેટલીક વાર એમ પણ પૂછે છે કે 'કુસ્તકો વાચવામાં તમારા પેંગડામાં પગ ધાલે એવો તમારો કયો વિદ્યાર્થી' છે? તો હું કહું છું કે ના, મારો એવો તો કોઈ વિદ્યાર્થી નથી. તો પછી એ પાછા પૂછે છે કે ત્યારે એ વિદ્યાર્થી તમારાથી પણ ચાર ચંદ્રવા ચડે એવો શિક્ષક શી રીતે ચલાવે? તો હું જવાબ આપું છું કે એ એટલા જ કારણસર ચરે કે એ મારા જેટલો વિદ્વાન નથી. હમણાં તેલંગાણાની યાત્રામાં મને એક અભણ ખેડૂત મળ્યો હતો. રસ્તામાં એને વાધ મળ્યો હતો, તેનો એણે બહાદુરીપૂર્વક સામનો કર્યો અને ભગાડી મૂક્યો. હવે ત્યાં એની જગ્યાએ કોઈ વિદ્વાન હોત તો એની બધી વિદ્વતા પરવારી જત. તેથી હું ધણો વિદ્વાન છું પણ મને એ વિદ્યાનો ખાસ ઉપયોગ નથી દેખાતો. હું એ સમજું છું કે મારી વિદ્વતાને કારણે મને જે પ્રતિષ્ઠા આપવામાં આવે છે તે *out of proportion*-હોવી જોઈએ તેના કરતાં વધારે પડતી છે.

સાક્ષાત્કારમાંથી જ જ્ઞાન

એટલે આપણો વિદ્યાર્થી આપણાથી ચડે એવો છે કે નહીં તે તો એના આચરણથી જ સમજશે. આપણી વિદ્યાનું એક પરિણામ એ આવ્યું છે કે આપણે બીજાની નજરે જોતાં શીખ્યા છીએ. બીજા દેશમાં જન્મને પ્રત્યક્ષ ત્યાંની રિચિતિ જોવા-જાણવાને બદલે ઘેર બેઠે ચોપડી વાંચીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. આવી વિદ્યા કે જેમાં વિદ્યા પ્રત્યક્ષ નથી મળતી, પણ પરોક્ષ રીતે મળે છે એ જ્ઞાન ન કહેવાય. જ્ઞાન તો તેને કહેવાય જેને આપણને સાક્ષાત્કાર થયો હોય, સાક્ષાત્ અનુભવ થયો હોય. અનુભવના પાયા પર ખડી હોય એવી વિદ્યા આપણને મળી નથી, તેથી આપણી વિદ્યા તેજસ્વી અને વીર્યવાન નથી બનતી. તમે બધા આ દૃષ્ટિએ નહ તાલીમને જુઓ.

(અ. ભા. નર્મ તાલીમ સંમેલન સમક્ષ આપેલું બાંધણું, કાંચીપુરમ્, ૩૧-૫-૫૬)

૬૪

ઉપવાસીનાં ચાર પ્રવચનો

૧. સામૂહિક સંકલ્પની સાધના

(તા. ૧લી જુનને દિવસે સવારે આઠ વાગે વિનોબાજીએ નિત્યના કેમ પ્રમાણે ફર્દા લીધું અને ત્રણ દિવસને ઉપવાસ શરૂ થયો. તે પછી “સુનેરી મૈને નિર્મલ કે બલરામ”નું ભજન ગવાયું, એક તામેલ ભજન ગવાયું- સામધુન યઈ અને યજી વિનોબાજીએ એકત્ર થયેલા સાથીઓને કહ્યું :)

તામિલનાડમાં પૂર્ણ પ્રયોગ

તામિલનાડમાં પ્રવેશ કરતાંની સાથે બુદ્ધાનયત્રની મૂળભૂત કલ્પનાને પૂર્ણરૂપ આપવાનો વિચાર સ્ફૂર્યો. બુદ્ધાનને એક આગવો કાર્યક્રમ મેં કદી નથી માન્યો. પણ લાખો દાતા લાખો એકર જમીન આપે એ જરૂરી હતું. તે પછી આખાં આખાં ગામ મળે એ સિદ્ધિની પણ ખરૂર હતી. તો જ પોતાના રેઝિદા જીવનમાં અહિંસાનો પ્રવેશ શક્ય છે એવો વિશ્વાસ જનતાને પડે. મેં વિચાર્યું છે કે હવે આની સાથે ઓર્ગન સ્વનાત્મક કાર્યોને સાંકળી લેવાં.

અહિંસા કે સર્વોદયની વાત જ્યારે હિંદુસ્તાનના લોકો સમક્ષ મૂકીએ છીએ ત્યારે પશ્ચિમી અક્ષર નીચે આવેલા મૂઠીભર લોકોને બાદ કરતાં બાકીના બધા લોકોને એ મળે તો જિતરી જાય છે. પણ એમને એ વાત વહેવારુ નથી લાગતી. આ કાર્યક્રમને આજે ને આજે અમલી બનાવીને જનતાનું એનાથી ભણું કરી શકાય એવો ભરેસો જનતાને નહોતો. તે માટે અમુક સિદ્ધિ બતાવવી જરૂરી હતી.

હવે લાખો એકર અને સેંકડો ગ્રામદાન મળી ચૂક્યા છે. એટલે મેં વિચાર્યું કે કયાંક અતુકૂળ ક્ષેત્ર મળી જાય અને ત્યાં સમગ્ર દષ્ટિથી બુદ્ધાનના પાયા પર કામ શરૂ થાય તો ઠીક. આ કામ તામિલનાડમાં થઈ શકે તેમ છે એમ મને કંઈક લાગ્યું છે.

ઉપવાસ સામૂહિક સંકલ્પબળ માટે છે

મારા મનમાં વિચાર આવ્યો કે આનો સામૂહિક સંકલ્પ હોવો જોઈએ. અને એને માટે થોડુંક આધ્યાત્મિક બળ જોઈએ. મેં વસ્તુ દિવસનું જે વ્રત આને માટે લીધું છે તે તો બિલકુલ નાનું છે. એમાં કહેવા જેવું કંઈ જ નથી. એને પ્રસિદ્ધિ પણ નહોતી મળવી જોઈતી. મને આ જ જીવનમાં એકવાર જે સદ્ભાગ્ય સાંપડ્યું હતું તે અત્યારે પણ મળે તેમ હોત તો આનું અપ્રસિદ્ધ રહેવું શક્ય હતું. ત્યારે હું અનેક જાતની તપસ્યા કરતો, પણ દુનિયાને એની ખબર નહોતી. શાસ્ત્રોનું વચન છે અને એને અનુભવનો પણ ટેકો છે કે ક્ષાપન (આજની ભાષામાં જાહેરાત) એ શક્તિનો ક્ષય કરનારી વસ્તુ છે. પુણ્ય જાહેર કરીએ તો પુણ્યનો ક્ષય થાય. શાસ્ત્રોએ કહ્યું કે પોતાના પાપનો ઢંઢેરો પીટો, પણ પુણ્યનો ઈશારો પણ ન આવવા દો. મારી બાબતમાં આટલું ક્ષાપન-જાહેરાત થાય છે તે હું જાણું છું, પણ હું લાચાર છું. આ સામૂહિક તપસ્યા છે, વ્યક્તિગત નથી. તેથી પોતાની તપસ્યાનું ક્ષાપન જેમ પોતાની બહાર ન થવું જોઈએ, તેમ સામૂહિક તપસ્યાનું ક્ષાપન સમૂહની બહાર ન થવું જોઈએ. એ દષ્ટિએ આનાથી શક્તિક્ષય નથી થતો. પણ ચિત્તશુદ્ધિ અને ચિંતનની આપણને સૌને જરૂર છે. ઉપવાસ વિના એ ન બને એમ નથી કહેતો. તે વિના પણ બને અને મારી એ પ્રક્રિયા ચાલુ જ છે, આજે પણ છે. પણ એક અધ્યાય પૂરો થાય અને નવો શરૂ થાય ત્યારે લીટી દોરીને ઈશ્વર અભવો પડે છે. હું તે જ કરી રહ્યો છું. શુદ્ધિ અને ચિંતન ચાલુ રહેવા જોઈએ, પણ એની સાથે જ વિશેષ ઊંડાણમાં ઊતરીને થોડું બળ મેળવવાની વાત આ ઉપવાસમાં છે. આ રીતે સામૂહિક સંકલ્પને માટે બળ એ જ આનું પ્રયોજન છે.

શ્રમનો આશ્રય

મેં જે સમગ્ર આયોજનની વાત તામિલનાડુની સામે મૂકી છે તેમાં એક ધુનિયાદી વાત એ છે કે આપણું તમામ કામ પરિશ્રમના પાયા પર

-ચાલતું થવું જોઈએ. જૂના કામ ફંડફાળા પર નબતાં, આજે પણ નમે છે, પણ સર્વોદયનું આપણું મુખ્ય કામ તો પરિશ્રમના પાયા પર જ ચાલતું જોઈએ. આપણે જાતે પરિશ્રમ કરીએ અથવા પરિશ્રમનું દાન લઈએ, એમ પરિશ્રમશક્તિ અને પરિશ્રમ-દાનશક્તિ એ બંને વાતો ચાલે તો હિંદુસ્તાનમાં અક્ષરશઃ ક્રાંતિ થશે. એમાં એવડો મોટો નિધિ (ફાળો) એકડો થશે કે હિસાબ જ નહીં રહી શકે. અને એને એક જગ્યાએ પણ નહીં રાખી શકાય. તેથી એ ફાળો ઘેરઘેર વહેંચાયલો રહેશે, અને સમાજને ખપ લાગતો રહેશે. આવી વિશાળ કલ્પના આ વિચારમાં પડી છે. તેથી આ વરસે મારા લાઈઓએ સૂત્રાંજલિમાં ૧૫ લાખ આંટીઓ એકડી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. હું તો હજી કરોડો મુઠ્ઠી આગળ વધવાનું કહું છું.

સૂત્રદાન

એક આંટી સૂત્રાંજલિમાં આપીએ તે સિવાય આપણે સૂત્રદાન પણ આપી શકીએ, જેથી આપણી સંસ્થાઓ નમે. આ હું આખા દેશની પાસેથી મારું છું. આજે હું મારી ૩૧ આંટી (દુબટા સતરની, એટલે કે સાદી ૬૨ આંટી) સર્વ સેવા સંધને સમર્પણ કરું છું. એમાં મારું કશું નથી. ખૂણી પણ બીજાએ આપી છે. મેં તો માત્ર કાંત્યું છે. એટલે કંઈ ને કંઈ દાન તો મળાય, પણ તોયે લોકો મને રાજ ખવડાવે પિવડાવે છે એટલે એમનો તો મારા ચોવીસેક કલાક પર હક છે. એટલે દાન આપવા જેવો બીજો તો સમય જ કયો રહ્યો ? જે ભગવાનની વસ્તુ છે તે ભગવાનને જ પાછી આપવાનું નાટક થાય છે. પણ એને એવું જ નાટક ખપે છે, માટે હું કહું છું.

૨. શાશ્વત ક્રાંતિનો ઉપાય

(કાંચીપુરમમાં તા. ૧-૬-૫૬ને દિવસે, ઉપવાસના પહેલા દિવસની સાંજે આપેલું આર્થના પ્રવચન)

હું નર્મતાવીમના વિચારને અહિંસાની જ એક પદ્ધતિ માનું છું.

તાલીમમાં કોઈના પર કોઈ વાત લાદવાની નથી હોતી, માત્ર સમજાવવાની હોય છે. અને અહિંસાનું તાત્પર્ય પણ એ જ છે કે જે કોઈ પ્રશ્નો પેદા થાય તેનો સલાહ-સંપથી ઉકેલ થવો જોઈએ. હું તો એમ પણ માનું છું કે જ્યાં સુધી ‘મારી જ આશા ચાલે’ એવી વૃત્તિ રહેશે ત્યાં સુધી સાચી આઝાદી નહીં આવે અને અહિંસાનો વિકાસ નહીં થાય માતાપિતાનો બાળકો પર હક છે એમાં કશી શંકા નથી, પણ એ પ્રેમનો અને સેવાનો હક છે એટલે માતાપિતાએ એવો આગ્રહ કે વાસના ન રાખવાં ઘટે કે એમના દીકરાને એમની આગા ગમે કે ન ગમે તોયે એણે માથે ચડાવવી જ જોઈએ. નેતાઓને પણ પોતાના વિચારો જનતા પર લાદવાની ઈચ્છા ન હોવી જોઈએ. ગુરુજનોએ પણ શિષ્યો પર પોતાના વિચારોની સખતાઈ કરવાની ઈચ્છા ન ધરાવવી જોઈએ. આ અહિંસાનો સાર છે. લોકો આપણી વાત સમજે અને તે પ્રમાણે અમલ કરે તો આપણને સારું લાગવું જોઈએ. આપણી વાત લોકોને ગળે ન જતરે અને એ લોકો તે પ્રમાણે ન વર્તે તોપણ આપણને આનંદ થવો જોઈએ. લોકો પોતાના વિચાર મુજબ વર્તે એમાં જ આપણને સતોષ હોવો જોઈએ. આપણી વાત લોકોને ગળે ન જતરે છતાં એ લોકો એને કબૂલ કરી લે તો આપણને દુઃખ થવું જોઈએ.

તામસ, રાજસ અને સાત્ત્વિક ગુણો અત્યાચારથી
પર એવી લોકનિષ્ઠ અહિંસા

અહિંસાની આવી વૃત્તિ છે તેથી અહિંસામાં કોઈ પણ પ્રકારે બીજા પર એકેય ચીજ લાદવાની ઈચ્છા ન હોઈ શકે. હું દંડશક્તિના જોરે કોઈ ચીજ લાદું તો એ પણ બૂલ થશે. મારી જ્ઞાનશક્તિથી કોઈ ચીજ લાદું તો તે પણ બૂલ થશે. અને ઉપવાસ વગેરે તપસ્યા કરવાની મારી શક્તિથી પણ જો કોઈ ચીજ લાદું તો તે પણ બૂલ થશે, ઉપવાસ વગેરે કરવા હોય તો તે ઢેવળ ચિત્તશુદ્ધિને માટે

આત્મપરીક્ષણને માટે, આત્મચિંતનને માટે અને સંકલ્પનું બળ
 સ્થાપવાને માટે કરવા જોઈએ. પણ જો તપસ્યાને બળે શક્તિ મેળવીને
 આપણે લોકો પર આપણો દુકમ ચલાવીએ તો આપણે રાવણની
 કાટિના થઈ જઈએ. તેથી આપણી પાસે જ્ઞાનશક્તિ, તપસ્યાની
 શક્તિ, દંડશક્તિ કે શરીરબળ હોય અને એમાંથી કશાના આધારે
 આપણે આપણો વિચાર લોકોને માથે લાદના હોઈએ તો એ બધું
 જ ખોટું છે. હું તો કહીશ કે દંડશક્તિને આધારે લોકો પર
 વિચાર લાદવો એ તામસ-અત્યાચાર છે. તપસ્યાની શક્તિથી
 ખીજ પર કોઈ વસ્તુ લાદવી એ રાજસિક અત્યાચાર છે. અને
 પોતાની જ્ઞાનશક્તિથી ખીજ પર કોઈ ચીજ લાદીએ તો એ
 સાત્ત્વિક અત્યાચાર છે. ત્રણેય અત્યાચાર જ છે. સદાચાર તો એ જ છે કે
 પ્રેમથી આપણે ખીજને આપણી વાત સમજાવીએ. એ લોકો વાત સમજે
 ને માને તો તે પણ આપણને ગમવું જોઈએ. આ રીતે બધાંયને વિચારની
 પૂરી આઝાદી હોવી જોઈએ.

પણ ઠેટલાક લોકોને ભાસ થાય છે કે આપણે જલ્દી જલ્દી ખીજાને માથે વિચાર લાદીશું, લોકો પાસેથી અમુક કરાવી નાંખ્યું તો ક્રાંતિ થશે. પરંતુ અંદરનો વિચાર પસંદ પડ્યા વિના કોઈ પણ કામ થાય તો તે જ્ઞેત-જ્ઞેતામાં ભાંગી પડે છે. માટે શાશ્વત ક્રાંતિ તો લોકો જ્ઞેઈ વિચારીને નવા ફેરફારને સ્વીકારે ત્યારે જ થઈ શકે.

ઉપવાસ પોતાની જિલ્લપને સુધારવા માટે જ હોઈ શકે

મેં મારા ઉપવાસ અંગે સહેજે એક વાત સૂચવી કે સમાજ પર કશું અણુ લાદવાનો આ તપસ્યાનો જરાપણ ઉદ્દેશ નથી. એથી જિલ્લપ મને સાગેવળગે છે, ત્યાં સુધી તો હું કહી દેવા માંડું છું કે મને પોતાને બૂદ્ધાન વગેરેની આટલી તીવ્ર તાકાવેલી લાગેલી હોવા છતાં જો સમાજ એનો સ્વીકાર નહીં કરે તોપણ મારા મનની શાંતિ તો જેવી ને તેવી જ રહેશે. હા, મને એમ થશે ખરું કે ભગવાન લોકોને આટલો સુંદર વિચાર ગ્રહણ કરવાની પ્રેરણા કેમ નહીં કરતો હોય ? આમ ભગવાન સામે ફરિયાદ કરું એવું કદાચ બને, પણ લોકોને અંગે મારા મનમાં જરા પણ અસંતોષ નહીં રહે, જિલ્લપ હું તો એમ જ માનીશ કે લોકોને પોતે જેવું સમજે તેવું જ કરવાનો અધિકાર છે, એ અધિકારનો ઉપયોગ કરીને તેઓએ મારી વાત માની તોય બલે અને ન માની તોય બલે. એમણે તો કોઈપણ સંજોગોમાં પોતાના અધિકારનો ઉપયોગ કરવો જ્ઞેઈએ અને આપણે એટલેથી જ સંતોષ માનવો જ્ઞેઈએ. આપણને સૌને સમજાવવાનો અધિકાર છે અને આપણે સમજાવતા પણ રહીએ છીએ. આપણી વાણીમાં કાંઈ જિલ્લપ છે, ખામી છે તેથી આપણે આપણી પોતાની ચિત્તશુદ્ધિને માટે કોઈ પણ તપસ્યા કરવા ઇચ્છીએ તો તેમ કરી શકીએ છીએ. એટલે કોઈપણ સંજોગોમાં ઉપવાસનો સંબંધ તો પોતાની આત્મશુદ્ધિ સાથે જ હોઈ શકે, પછી એવું બાહ્ય નિર્માત બલે મને તે થઈ પડે.

આત્મપરીક્ષણને માટે, આત્મચિંતનને માટે અને સંકલ્પનું બળ વધારવાને માટે કરવા જોઈએ. પણ જો તપસ્યાને બળે શક્તિ મેળવીને આપણે લોકો પર આપણો હુકમ ચલાવીએ તો આપણે રાવણની કાઠિના થઈ જઈએ. તેથી આપણી પાસે જ્ઞાનશક્તિ, તપસ્યાની શક્તિ, દંડશક્તિ કે શરીરચળ હોય અને એમાંથી કશાના આધારે આપણે આપણો વિચાર લોકોને માથે લાદતા હોઈએ તો એ બધું જ ખોટું છે. હું તો કહીશ કે દંડશક્તિને આધારે લોકો પર વિચાર લાદવો એ તામસ-અત્યાચાર છે. તપસ્યાની શક્તિથી બીજા પર કોઈ વસ્તુ લાદવી એ રાગસિક અત્યાચાર છે. અને પોતાની જ્ઞાનશક્તિથી બીજા પર કોઈ ચીજ લાદીએ તો એ સાત્ત્વિક અત્યાચાર છે. ત્રણેય અત્યાચાર જ છે. સદાચાર તો એ જ છે કે પ્રેમથી આપણે બીજાને આપણી વાત સમજાવીએ. એ લોકો વાત સમજે ને માને તો તે પણ આપણને ગમવું જોઈએ. આ રીતે બધાંયને વિચારની પૂરી આજ્ઞા હોવી જોઈએ.

શાશ્વત કાંતિમાં ઉતાવળાપણાને સ્થાન નથી

હું ઘણી વાર કહું છું કે દુનિયામાં આજે મને કોઈપણ દેશ આજ્ઞાદ નથી દેખાતો. એનું કારણ એ જ છે કે લોકો આજ્ઞાદીનું મહત્ત્વ નથી સમજ્યા. સમાજ એના સહજ સ્વાભાવિક ગુણથી આગળ વધે છે અને એ જ રીતે એણે વધવું જોઈએ. આપણી તમામ કોશિશ એ જ હોવી જોઈએ કે ઉત્તરોત્તર ગુણવિકાસ થતો જાય. આ દષ્ટિએ આપણે કામ કરીએ છીએ ત્યારે કામ ખૂબ વધે છે. પરંતુ કેટલાંક લોકોને ધીરજ નથી રહેતી અને કહે છે કે આ રીતે તો કામતો નીવેડો ક્યારે આવે ? પણ મને લાગે છે કે આ જ રીતે જલ્દીમાં જલ્દી કામ થશે, કેમકે ખરું જોતાં કામ તો આ જ પદ્ધતિથી થશે, બીજી કોઈપણ પદ્ધતિથી સમાજની પ્રગતિનું કાર્ય થતું જ નથી. કંઈક થયું એવો આભાસ જોતો થતો હોય, તેપણ જ્યાં વાસ્તવિક પ્રગતિ જ નથી, ત્યાં શીઘ્ર-ગતિ તે ક્યાંથી થાય ?

પણ ઠેટલાક લોકોને ભાસ થાય છે કે આપણે જલ્દી જલ્દી ખીજીને માથે વિચાર લાદીશું, લોકો પાસેથી અમુક કરાવી નાંખીશું તો ક્રાંતિ થશે. પરંતુ અંદરનો વિચાર પસંદ પડ્યા વિના કોઈ પણ કામ થાય તો તે જ્ઞેત-જ્ઞેતામાં ભાંગી પડે છે. માટે શાશ્વત ક્રાંતિ તો લોકો જ્ઞેઈ વિચારીને નવા ફેરફારને સ્વીકારે ત્યારે જ થઈ શકે.

ઉપવાસ પોતાની ઊલ્લુપને સુધારવા માટે જ હોઈ શકે

મેં મારા ઉપવાસ અંગે સહેજે એક વાત સૂચવી કે સમાજ પર કશું અણુ લાદવાનો આ તપસ્યાનો જરાપણ ઉદ્દેશ નથી. એથી ઊલટું મને સામેલવળગે છે, ત્યાં સુધી તો હું કહી દેવા માંડું છું કે મને પોતાને બૂદ્ધાન વગેરેની આટલી તીવ્ર તાક્ષાવેશી લાગેલી હોવા છતાં જ્ઞે સમાજ એનો સ્વીકાર નહીં કરે તોપણ મારા મનની શાંતિ તો જેવી ને તેવી જ રહેશે. હા, મને એમ થશે ખરું કે ભગવાન લોકોને આટલો સુંદર વિચાર ગ્રહણ કરવાની પ્રેરણા કેમ નહીં કરતો હોય ? આમ ભગવાન સામે ફરિયાદ કરું એવું કદાચ બને, પણ લોકોને અંગે મારા મનમાં જરા પણ અસંતોષ નહીં રહે, ઊલટું હું તો એમ જ માનીશ કે લોકોને પોતે જેવું સમજે તેવું જ કરવાનો અધિકાર છે, એ અધિકારનો ઉપયોગ કરીને તેઓએ મારી વાત માની તોય બલે અને ન માની તોય બલે. એમણે તો કોઈપણ સંજોગોમાં પોતાના અધિકારનો ઉપયોગ કરવો જ્ઞેઈએ અને આપણે એટલેથી જ સંતોષ માનવો જ્ઞેઈએ. આપણને સૌને સમજાવવાનો અધિકાર છે અને આપણે સમજાવતા પણ રહીએ છીએ. આપણી વાણીમાં કાંઈ ઊલ્લુપ છે, ખામી છે તેથી આપણે આપણી પોતાની ચિત્તશુદ્ધિને માટે કોઈ પણ તપસ્યા કરવા ઈચ્છીએ તો તેમ કરી શકીએ છીએ. એટલે કોઈપણ સંજોગોમાં ઉપવાસનો સંબંધ તો પોતાની આત્મશુદ્ધિ સાથે જ હોઈ શકે, પછી એવું બાહ્ય નિર્માત બલે મને તે થઈ પડે.

૩. ભગવાનના હાથમાં

(ઉપવાસના બીજા દિવસે સાંજે પ્રાર્થના પ્રવચન)

આજે પૂર્ણ શાંતિ રહી અને ખૂબ પ્રસન્નતા પણ મળી. કશી ખાસ તકલીફ ન પડી. મને એવી આશા પણ હતી જ કે તકલીફ નહીં પડે. વાત એમ છે કે આ તપસ્યાનો મેં અગાઉથી કશો સંકલ્પ નહોતો કરી રાખ્યો, પણ એની ખૂબ જ જરૂર વરતાઈ એટલે તે સમયે જ બહાર કરી દીધું. મેં કંઈક વિચાર કરીને આ કામ કર્યું એવું મને જરાયે લાગ્યું નથી, તેથી હું બિલકુલ નિશ્ચિંત છું. જે પ્રેરણા આપે છે તે જ બધી જવાબદારી પણ ઉપાડી લે છે. તેથી મારે માથે એનો કશો ભાર નથી. લોકો આ ઉપવાસ વિશે કશી જ ફિકર ન કરે, પણ ભગવાનની ભક્તિથી પોતાના હૃદયને છલકાવે.

૪. ગાંધી વિચારનું પ્રાણકાર્ય

[વિનોબાના પારણાને પ્રસંગે કયું ભજન ગાણું એ પૂછવા આશાદેવી એમની પાસે ગયાં. વિનોબાએ કહ્યું: ‘ હિન્દુસ્તાનની ચૌદ ભાષાઓ છે. મારે તો એ ચૌદ ભાષાઓનાં ભજન સંભળવાં છે. ’ સદ્ભાગ્યે બધી ભાષાનાં ભજનો ગાઈ શકે તેવી એક ભજનમંડળી તૈયાર થઈ ગઈ. થોડી તારીખે પારણાં કરતાં પહેલાં એક કલાક સૂત્રચક્ષુ થયો. સૂત્રચક્ષુ વખતે ભજનો પણ ચાલ્યાં. સમયને અભાવે દરેક ભાષાઓનાં ભજન થઈ શક્યાં: આરંભ તામિલ ભજનથી થયો. ૫મી સંગીત મંડળની નાયિકા મિતુ આચાર્યનાયકને અત્યંત મીઠા સ્વરે કબીરનું ભજન ઉપાડ્યું. આખી સભા ધીરે ધીરે ભક્તિમાં ભીંજતી ગઈ. વિનોબાની આંખોમાંથી તે પ્રેમભક્તિનો આવશ્ય ભાદરવો વરસતો હતો. ભજનિકોનાં બળાં ઝુંઘાયાં. કાંતનારાના હાથ વચ્ચે વચ્ચે યંત્રી જતા. ‘ વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ ’ થી ભજનનો કાર્યક્રમ પૂરો થયો. ત્યાર બાદ વિનોબાએ જે રાખેલો કલા તે નીચે આપ્યા છે.]

અત્યારે આપણે હિન્દુસ્તાનની બધી ભાષાઓમાં ભજન સંભળ્યાં. સંભળતી વખતે મારી આંખોમાંથી આંસુ જ વહી રહ્યાં હતાં. મને એવું યાદ નથી કે કોઈ વાર સારું ભોજન મળતું આમ આંસુ આવ્યાં હોય અને એવુંયે યાદ નથી કે ભોજન ન મળવાને લીધે આમ આંસુ આવ્યાં હોય. શરીરનાં ભોજનની કિંમત નથી હોતી, આત્માનાં ભોજનની જ કિંમત હોય છે.

ભાષાઓ સઘડે શાને ?

હિન્દુસ્તાનની બધી ભાષાઓનાં ભજન સંભળાવવાનું મેં જ ક્યું હતું. જેટલાં શક્ય હતાં તેટલાં ગવાયાં. હું ઇચ્છું છું કે ભૂદાનયચના કામમાં આખા હિન્દુસ્તાનનો સાથ મળે. આજકાલ ભાષા અનુસાર પ્રાંતરચના થઈ છે, એમ કરવામાં ભૂલ થઈ છે એમ હું નથી માનતો. દેશની બધી ભાષાઓ અત્યંત મધુર છે. એને વિષે વધી લેવાનો હોય તો તે એ જ છે કે એમાં વ્યાવહારિક સાહિત્ય ઓછું છે. પણ એવો આક્ષેપ કોઈ નથી કરતું કે એમાં આધ્યાત્મિક સાહિત્યની ખોટ છે. આપણી બધી ભાષાઓ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનથી ભરેલી છે. હું જાણું છું કે વ્યાવહારિક જ્ઞાનનું પણ મહત્ત્વ છે. પરંતુ દુનિયામાં આધ્યાત્મિક મૂલ્યો જ છેવટ સુધી ટકતાં હોય છે. આવા આધ્યાત્મિક જ્ઞાનથી ભરેલી ભાષાઓ એક ખીન્ન સાથે ઝગડા ન કરી શકે, પ્રેમ જ કરી શકે. બધી ભાષાઓમાં ભજન સંભળીને મને ખૂબ આનંદ થયો.

આપણે સૌ શોભા વધે તેવું કરીએ

આજે અહીં મારી સામે મોટે ભાગે સર્વોદય પ્રેમીઓ, ગાંધી-વિચારનાં લોકો, એકઠાં થયાં છે. મને ખાતરી છે કે ગાંધીજીએ જે સર્વોદયનો કાર્યક્રમ આપ્યો હતો તેનો ભૂદાનયચથી પાથો રચાય છે. ભૂદાનયચના પાયા પર જ સર્વોદયની આખી ઇમારત બિલી યશે. મોટે ગાંધીજીમાં માનનારા લોકો આ કામમાં પૂરી તાકાત લગાડે. રખે ઇતિહાસ એમ કહેતો કે સર્વોદયમાં માનનારા કેટલાક લોકોએ તો

આમાં આપણું ખપાવો નાંખ્યું, અને છતાં એમનામાંના કેટલાકને આતો સ્પર્શ જ ન થયો ! આપણે સમજવું જોઈએ કે આ ગાંધી વિચારનું પ્રાણકાર્ય ચાલી રહ્યું છે. મારે આમાં એમ તો આખા ભારતનો સાથ જોઈએ છે પણ ખાસ કરીને ગાંધીજીનાં માનનારાઓનો પૂરો સહકાર મળે એવી અપેક્ષા છે. 'એકલો જતને'રે એ અમને બહુ પ્રિય છે. પણ અમે એકલા ચાલીએ એ બીજા સૌને શોભતું નથી. એમાં એકલા ચાલનારની શોભા હો વધતી, પણ એમાં મારી શોભા વધે એવું હું નથી ઇચ્છતો. સૌની શોભા વધે એમ હું તો ઇચ્છું છું. અહિંસાને આધારે સમાજરચના થશે તો જ સૌની શોભા વધશે. ભારતભૂમિ આ કામ માટે અત્યંત યોગ્ય છે.

આપણે જે ભજનો સાંભળ્યાં એમાં પહેલું ભજન તામિલ ભાષાનું હતું. આપણે તામિલનાડમાં છીએ એટલે એમ કરવું ખરાબ જ હતું. એ ભજન ભગવત ભક્ત મહાપુરુષ અપ્પરનું છે. એમાં કહ્યું છે કે અમે કોઈના ગુલામ નથી. યમનો પણ અમને ડર નથી. આ છે હિન્દુસ્તાનની નિર્ભયતા; જે પ્રેમ પર ખડી છે, જે યમથી નહીં ડરે તેને બીજનો ભય તો હોય જ શાનો ? નિર્ભયતા સૌ ગુણોમાં શ્રેષ્ઠ ગુણ મનાયો છે. ગીતામાં દેવી સંપત્તિના વર્ણનમાં એને પ્રથમ સ્થાન આપતામાં આવ્યું છે. પણ અહિંસા વિના અભય શક્ય નથી એ સમજવું જોઈએ. જેના મનમાં હિંસા વૃત્તિ હોય તેને જ બહારના ડરનું કારણ હોય છે. સંસ્કૃતમાં શબ્દ છે સિંહાવલોકન. સિંહ વિશે એમ કહેવાય છે કે એ શોડું ચાલીને પછી પાછા જુએ છે. કેમ ? કારણ કે તે દુનિયાનો શત્રુ છે. એને પ્રતિફળ ડર હોય છે કે પાછાગયો કોઈ હુમલો તો નહીં કરે ! આવો બહાદુર દેખાતો સિંહ, બીનરણી ડરપોક હોય છે. એની બહાદુરી એની ઝાંતીની નથી, એના નખ ને દાંતની છે. બીનરણી એ કાયર જ હોય છે. આજે દુનિયામાં આવી બહાદુરીનું દર્શન થઈ રહ્યું છે. દુનિયાના દેશો પાસે એવાં હથિયારો છે કે જેનો પડેલાં સ્વપ્ને

પણ ખ્યાલ ન આવત. આટઆટલાં કારગર આપુધો હોવા છતાં પણ દુનિયા આને જેટલી લયલીત છે એટલી અગાઉ ક્યારેય નહોતી. એ સ્પષ્ટ છે કે નિર્ભયતા હિંસામાં નહીં પણ પ્રેમ અને અહિંસામાં જ રહેલી છે.

મૂઢાનયત્તમાં બીજું કંઈ નથી. એ માત્ર પ્રેમ વધારવાનું કામ છે. પરમેશ્વર સૌને એ કામમાં સાથ આપવાની પ્રેરણા આપે એ જ પ્રાર્થના !

૨૬

સિંધુવત્ બનેલા બિન્દુની વાણી

આજ મારો અહીં છેલ્લે દિવસ છે અને કાલ અમારી યાત્રા શરૂ થઈ જશે. આ બાર દિવસમાં મને અહીં વણી શાંતિ મળી છે. તામિલનાડની સેવામાં હું મારો પૂરી ભક્તિ જોડવા ઇચ્છું છું. પરંતુ એ ભક્તિ ને શુદ્ધ હશે તો જ સાચી સેવા થઈ શકશે. તેથી તેની શુદ્ધિ માટે આ થોડા ઉપવાસ વ્રત કરી લોધાં. શુદ્ધિની એક પ્રક્રિયા છે. તે એક બે કે ત્રણ દિવસના પ્રયત્નથી સિદ્ધ થઈ જાય એમ નથી, એ દીર્ઘ કાલના અભ્યાસની પ્રક્રિયા છે પરંતુ તેને માટે મારે એક સંકલ્પ કરવો હતો તે આ ઉપવાસથી કર્યો.

કાલે હું એવી આશા સાથે આગળ વધીશ કે તામિલનાડના બધા બાઈમહેનો આ કામમાં એમનો પૂરો સહકાર આપશે. હું કેઈ ચમત્કાર કરી બતાવીશ એવી કલ્પના મારા મનમાં નથી; બલકે મારા મનમાં એનાથી ઊલટું છે. મારા મનમાં તો એમ છે કે હું કર્તા નથી; જે કાર્ય થાય છે તે ઈશ્વરની ઇચ્છાથી થાય છે. માટે ઈશ્વરનું આવાહન કરવા માટે અને જનતાની સહાનુભૂતિ માટે મેં આત્મશુદ્ધિના હેતુથી ઉપવાસ કર્યો. મને લાગે છે કે તામિલનાડમાં હોયથી જે કામ થશે તેને વિષે લોકોએ બહુ

આશા રાખી છે. એ જે એમની આશા અને શ્રદ્ધા છે તે એમના પોતાના આત્મવિશ્વાસ માટે છે એમ હું માનું છું. હું તો એક નિમિત્તમાત્ર બની રહ્યો છું.

બધા જાણે છે કે તામિલ મારી માતૃભાષા નથી. પરંતુ તામિલનો મેં ઘણા પ્રેમથી અભ્યાસ કર્યો છે એમ હું કહું છું. જો કે હજી મને એનું ઝાઝું જ્ઞાન થયું નથી, તોપણ એને માટે મને ઘણી પ્રીતિ થઈ છે. તેથી તામિલનાડની જનતાના હૃદયમાં સદ્ગત્યો હું પ્રવેશ પામી શકીશ એવો મને વિશ્વાસ છે. તેથી આવતી કાલે અહીંથી હું યાત્રાએ નીકળીશ ત્યારે પૂરા વિશ્વાસ અને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાથી નીકળીશ.

મને એવો પણ અનુભવ થયો છે કે બધા પક્ષોની આ કામ માટે સહાનુભૂતિ છે. એ પક્ષો માર્હોમાહે હાલ ઝંઘડે છે અને ભવિષ્યમાં પણ ઝંઘડશે, પણ આપણા કામ માટે એમનો ટોણનો કંઈ વિરોધ નથી. એવું જ ગોડપાટે કહ્યું હતું કે દ્વૈતીઓ માર્હોમાહે ઝંઘડે છે; અમારી સાથે એનો ટોણ ઝંઘડો નથી. માટે અદ્વૈતમાં દ્વૈતનો ટોણ ઝંઘડો નથી. સમુદ્રની સાથે ટોણ નદીનો ઝંઘડો નથી. ટોણ નદી પશ્ચિમ તરફથી જાય છે. તો ટોણ પૂર્વ તરફથી જાય છે પણ બન્નેય સમુદ્ર તરફ જ જાય છે. આપણું કાર્ય સમુદ્રના જેવું છે. આ બધા જુદા જુદા પક્ષો નદીઓ રૂપ છે અને તે બધા સમુદ્રની પૂર્તિ માટે જ વહે છે. હવે એ બધું કેવી રીતે થશે તે આપણે જોઈશું.

(સર્વોદયપુસ્તક, ૧-૧-૧૯૬૧)